

WIDENER

HN PA18 +

73
C11

HARVARD COLLEGE LIBRARY

Bought with the income of
THE KELLER FUND

Bequeathed in Memory of
JASPER NEWTON KELLER
BETTY SCOTT HENSHAW KELLER
MARIAN MANDELL KELLER
RALPH HENSHAW KELLER
CARL TILDEN KELLER

1400
K10-

SZABÓ KÁROLY

KISSEBB

TÖRTÉNELMI MUNKÁI.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.

KIADJA RÁTH MÓR.

1873.

Aus 81873.1

(1)

ELŐSZÓ.

Midőn kisebb történelmi dolgozataim közül, melyek 23 év óta különböző folyóiratokban jelentek meg, e két kötetet tevő cikkeket kiválogatva közre bocsátom, őszintén megvallva némi elfogódással lépek az olvasó közönség elébe.

Lehetetlen ugyanis azt a kérdést nem vetnem magam elébe : vajon e cikkek újabb közlésével, melyeknek a magyar őstörténelemre vonatkozó nagyobb részét „A magyar vezérek kora“ című nagyobb munkámban fölhasználtam, hasznos szolgálatot teszek-é irodalmunknak ?

Ugy tetszik azonban előttem, hogy azokra nézve, kik történelmünket mélyebben óhajtják tanulmányozni, a jelen gyűjtemény már csak azért sem fog fölöslegesnek tetszeni, mert nagyobb munkámban gyakran hivatkozom értekezéseimre, melyek több mint 20 év alatt

oly különböző s egy részben ma már ritka folyóiratokban láttak világot, hogy mindent együtt találni leggazdagabb közkönyvtárainkban is alig lehet.

De érdekesnek tartottam e gyűjtemény kiadását abból a szempontból is, hogy irodalmunk történetirója írói egyéniségemről, fejlődésemről, munkálkodásom irányáról és eredményeiről abból magának hű képet alkothasson.

Éppen ezért adtam cikkeimet úgy, mint azokat évek előtt megírtam s bennök némi helyesirási és stylistikai javításokon kívül más, a szöveg tartalmát s a dolog érdemét illető változtatásokat nem tettem.

Hogy e kötet közre bocsátását egy harmadik kötet kövesse-é, melyben némely forrástanulmányi s bírálati cikkeim mellett régi magyar könyvészeti közleményeim is helyet foghatnának, a közönség érdekeltségének mértékétől függ.

Kolozsvártt, 1873. márczius 10-kén.

Szabó Károly.

TARTALOM.

	Lap.
I. Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről	3
II. Etel lakáról	61
III. A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Bölcs León császár adatai	79
IV. A bolgár-magyar háború Kr. u. 888-ban	99
V. Előd vajda	129
VI. A hét magyar nemzetségről	141
VII. A X. századi besenyőkről	185
VIII. Erdély a magyar vezérek alatt	209
IX. Igaz-e hogy a kárpátaljai felföldet Sz. István hódí- totta meg?	235
X. Piroška, Sz. László leánya	277
XI. A magyar nemzeti büszkeségről	285
XII. Emlékezzünk régiokról. I. A magyar ősvallásról. II. Az ősmagyar hadi élet	301
XIII. Emlékbeszéd Benkő Károly fölött	359
XIV. Emlékbeszéd Mike Sándor fölött	377

I.
PRISZKOSZ.

I.

Priszkosz szónok és bölcsész életéről s történetirata töredékeiről.*)

(Megjelent: Uj-Magyar Muzeum 1850. I. I. köt.)

Priszkosz szónok és bölcsész hozzávetőleg Kr. u. az V. század elején született a keleti birodalom Thraké tartományának Európa nevet viselő kerületében, Pánion városában, mely Szvidász tanúsága szerint Hérakleia közelében a Propontisz partján feküdt; honnan őt némelyek eléggé határozatlanul Thráxnak is nevezik.

Szvidász (Πρίσκο; szó alatt) írja: „Pánioni Priszkosz, bölcsész, kis Theodóziosz idejében élt; irt

*) Úgy hisszük, igen kedvesen lepjük meg olvasóinkat s őstörténetünk minden barátját a *hún élet* ismeretének ezen legnevezetesebb forrásával. Történetíróink merítettek ebből eddig is, *úgy a hogy*; de egy sem közvetlen a forrásból, a görög szövegből, hanem külföldi tudósok által tárgyismeret és tárgyérdek nélkül készült vásári deák fordításokból, a tiszta kútfő zavaros

byzantioni és Attalosz¹⁾ idejebeli történetiratot 8 könyvben, irt szónoki gyakorlatokat és leveleket is.“ Ebből némelyek azt következtetik, hogy Priszkosz két munkát irt, egyet a keleti birodalom történeteiről, mást Etel idejéről és tetteiről: a mint azonban a fönmaradt töredékek gondos összehasonlításából kitetszik, melyeket a X. századi kiszemelő a szerint, a mint e töredékek vagy az idegen nemzeteknek a keleti birodalomhoz,

lefolyásaiból; s azonfelül egy sem méltatta az egész Priscus Rhetort (a mennyiben t. i. bírjuk), hanem leginkább csak azon töredékeket, melyeket Bél adott, és melyeket Stritter a maga egyébként nagy érdemű munkájába felvenni jónak tartott. — *Szabó Károly*, kit a közönség euripidesi fordításai után ismer már, s kinél Herodot és Thucydides jó részei készen állanak már, de melyeket eredetiei iránti tiszteletből csak folytatott tanulmányok és hosszas simítás után kíván irodalmunkba bevezetni, egy idő óta nagy gonddal forog a byzanti történetírók körül, kiket, a mennyiben nemzeti történetünket felderítik vagy csak érintik is, szintén az eredetiből s a szükséghez képest részint egészen, részint kivonva fordít s bő jegyzésekkel magyaráz és világosít. *Többi közt* elkészült *Constantinussal* és *Priscussal* is; s állíthatni, miszerint *ősi történeteinkre* s a húnok és a magyarok által lakott részek *földiratúra* nézve nevezetes eredményekre segitend. Ez úttal kérésünkre Priscus egy részét közli, jegyzésekkel szinte; s hiszszük, hogy olvasóink e közlést nem csak fontosnak és tanulságosnak, hanem élvezetesnek is fogják találni.

A szerk.

¹⁾ Szvidásznál hibásan áll *Ἀτταλος* a több byzanti történetíró által használt *Ἀττίλας* helyett, mely utóbbi az *Atil* (végmagánhangzóval *Atila*, másként *Etel* vagy *Etele*) névnek sokkal helyesebben felel meg.

vagy a birodalomnak a nemzetekhez küldött követségeiről szólnak, két részre osztályozott, s az első részt byzanti, a másodikat góth történetiratból vettnek hibásan címezett, azok egyazon s kétségtelenül byzanti címet viselt történetiratból maradtak fön. Ezen munka 8 könyvének, mint más írónál nevezetesen Prokopiosznál is látható, hihetően külön-külön címe volt, s ez vezethette a kiszemelőt arra a tévedésre, hogy az utóbbi részt, mint a mely hihetőleg nagyobb részét a *θόδωρα* (góth történetek) című könyvből vétetett, góth történetiratból vettnek nevezze.

Evagriosz (Egyháztört. I. 17.) így emlékezik Priszkosz munkájáról: „Ez időben támadt Attélásznak, a szkúthák királyának, nagyhrú háborúja, melyet körülményesen és legokszerűbben leír Priszkosz szónok, igen ékesen elbeszélvén, miként táborzott a keleti és nyugoti részek ellen, mily és hány várost foglalt el és hódított meg s miket cselekedve tért onnan meg.“

Ugyanő (Ugyanott V. 16.) írja: „A nyugoti rómaiak követségbe küldik Anthémioszt, a rómaiak császáráját, kinek Markianosz saját lányát adta nejül, s hadvezérül Gizerszkosz- ellen Baszilizkoszt, León nejének Verínének testvérét, küldik a legjavából szedett táborral, miket Priszkosz szónok a legpontosabban tárgyal, mint azt is, hogy León, mintegy az ő előmozdítása iránti tartozása lerovásául, csellel megajtve miként veszti el Aszpárt, ki őt kormányra emelte, és fiait Ardaburioszt és Patrikioszt, kit előbb caesarrá tett volt, hogy Aszpár jó indulatát megnyerje.“

Mit önmaga töredékeiből róla megtudhatunk, enyriből áll: hogy II. vagy kis Theodóziosz keleti császár idejében Kr. u. 448. Maximínoszszal, a keleti birodalom követével, annak fölkérésére Etelhez követésben járt, s abban mint közbenjáró munkás részt vett, utóbb pedig Markianosz császár idejében 453. Kr. u. ugyancsak Maximínoszszal Aigüptoszban járt.

Honnan kezdte Priszkosz történetiratát, azt meghatározni nem lehet; fönmaradt töredékeiben semmit, mi Kr. u. 433. előtt történt volna, nem találunk. Azon körülményből, hogy Evagriosz szerint Aszpár megöletését megírta, mely 471-re esik, s hogy töredékeiben a lazóknak a keleti császár által a szuánnok ellen 472-ben történt segítettéséről emlékezetet találunk, nem alaptalánul következtethetjük, hogy Málkhosz, ki történetiratát Kr. u. 473. kezdte, az ott Priszkosz által elejtett fonalat fogta föl. Hogy Priszkosz történetirata, melynek korát 433—473. hihetően teljesen átélte s melynek több helyeit mint szemtanú, még pedig, mi munkájának egyik legfőbb becse, a barbarok s ezek közt főleg a világrettentő Etel ellen nem elfogúlva irta, ránk különösen magyarokra nézve, ha egészben birhatnók, mily roppant érdekű lehetne, csak kevés töredékeiből is láthatjuk.

Ezen töredékek fönmaradását a X. században élt *Biborban született Konstantinosz* császárnak köszönhetjük, kinek a *birodalom kormányzásáról* irt munkája nemzetünknek mostani honunkba szállása s első feje-delmei alatti történeteire, valamint belsejére nézve, egyik legbecsesb forrásunk, ki mint a tudomá-

nyok s könyvek nagy becsülője és buvárlója, azon nézetből indulva, hogy az általa a birodalmi fővárosba összegyűjtött könyvek halmazát használhatóbbá tegye, azokból a tárgyak különfélesége szerint 53 kivonatot készíttetett, melyek közzül a XXVII-dik, a *követségekről*, szólt. E könyvben maradtak fön, fájdalom! csak a követségekről szóló helyek a IV., V. és VI. században élt *Dexipposz*, *Evnapiosz*, *Petrosz Patrikiosz*, *Priszkosz*, *Málkhosz* és különösen az avarok korára igen becses *Menándrosz* történetirataiból, melyek mint egészek mai napig elveszetteknek tartatnak.

E rövid ismertetés után, minthogy e töredékek teljes közlése e folyóirat körén túl fogna terjedni, lásuk azoknak egyik legérdekeseb részét, s halljuk magát a szerzőt azon Kr. u. 448. történt követségről, melynek leírása a nagy hún, helyesebben khún¹⁾ király Etel jellemének, udvarának s népének ismeretére a legbiztosabb és leghitelesebb forrásunk.

Mutatvány Priszkosz töredékeiből.

Khrüszafiosz herélt Etelnek II. Theodóziosz keleti császárhoz küldött követét urának megölésére csábitja s megvesztegeti (Ex Hist. Byzant. §. 5.).

¹⁾ Ennek hosszasabb s történetiróink által már nagy részben kifejtett bizonyítgatását, mint e czikk körét haladót, melőzve, legyen elég némi igazolásomúl csak annyit említeni, hogy a byzanti történetiróknál a *Χοίννοι*, *Χοίνοι*, *Ὀύρνοι* és *Ούρνοι* (latinosan *Chunni*, *Chuni*, *Hunni* és *Unni*) nevezet azon egy nemzet, nevezetesen a magyar faj egyik ága, a *kún* (ösmagyar. kimondás szerint *khún*) nemzet nevének csak különböző leírásai

Ismét jött követül egy a háborúban nagy tetteket miveltsz kütha¹⁾ férfit, Edékón²⁾, a római eredetű Oresztészszel, ki a Paiónok³⁾ Száosz folyó⁴⁾ melletti tartományában lakott, mely az Aetioszszal, a nyugoti rómaiak vezérével, kötött szerződés szerint a barbarnak hódolt. Ezen Edékón a császári lakba jövén átadta Attélász⁵⁾ levelét, melyben vádat emelt a ró-

¹⁾ A Σκυθης (scytha) gyűjtő név, mint közönségesen tudva van, a hellén s ezek után a római íróknál nem valamely meghatározott nemzetet vagy fajt jelentett; e név alá foglalták ugyanis ők az éjszak-keleti Európában és nyugot-éjszaki Ázsiában lakó különböző népeket. Maga e nevezet a hellén σκίθος szótól származik, mely *bőrt* jelent (honnan a latin *scutum*) s így a hellenek által, kik a nemzeteket rendesen külső sajátágaikról, szokásaikról stb. neveztek, az éjszak-keleti hidegebb éghajlat alatt lakó s maig is leginkább bőrbe öltözködő népekre helyesen alkalmaztatott. Szerzőnknel e név alatt legtöbbnyire s e cikkben egyenesen Etel kúnjai értetnek.

²⁾ Az 'Εδίκων név a hellén ων végzet elvetésével 'Εδίκη, annyi mint *Edek*, vagy lágy kiejtessel, mit a hellén leírni nem tudott, *Egyek*, melynek a Tisza partján Szabolcs vármegyében fekvő *Egyek* falu neve felel meg.

³⁾ *Paiónia*, *Pannonia* nevezetet a Duna, Dráva és Száva közti tér különböző fölosztásokkal és határokkal viselt s e nevezet a byzanti íróknál később Magyarország helyett használtott; így a XV. században élt *Khalkokondülász* a magyarokat Hunyadi János idejében is folyvást *Παιόνες* név alatt említi.

⁴⁾ A *Száosz* folyó (Σάος) a mai *Száva*.

⁵⁾ *Atil* vagy *Etel* nevét, (mely az ősmagyar kimondás szerint a mássalhangzókon végződő szavak után lehelett rokon magánhangzóval *Atilá*-nak és *Etelé*-nek is hangzott és iratott) Priszkosz állandóan *Ατιλάς*-nak írja, melyből a hellén α; vég-

maiak¹⁾ ellen a szökevények ügyében, kik végett fegyverre kelni fenyegetőzött, ha a rómaiak ki nem adják, s nem hagynak föl fegyverrel szerzett földje mivelésével, mely is hosszában az Isztrosz²⁾ mentében a Paiónak földjétől a thrákiai Nováig³⁾ s szélében öt napi járó földig terjed. S követelte hogy a vásár Illüriában ne, mint régebben, az Isztrosz folyó partján hanem Naisszoszban⁴⁾ legyen, mely az Isztrosz folyótól jó gyalog embernek öt napi járó földre eső várost, mint általa

zet elvetésével, s a hosszú *é*-nek hosszú *i*-vel fölcserélése után, mi a hellén nyelvben éppen úgy mint nyelvünk némely szójárásában divatos, az eredeti *Attil* vagy *Atil* nevet kapjuk. *Otrokocsi Origines Hung. II. 44. l.* e nevet Priszkosznál *Atzél*osnak olvasta. Szomorú állása a nyelvészetnek, midőn tudományos ember ilyet is hihetett.

¹⁾ A rómaiak (*Ρωμαίοι*) nevezet alatt a byzanti történetíróknál, mind a nyugoti, tulajdonkép római, mind az ebből alakult keleti vagy byzanti császárság lakói s a nyugoti birodalom leromlása után csak ez utóbbiak szoktak értetni. Priszkosznál, kinek idejében még mind a két birodalom állt, a *nyugoti és keleti rómaiak* legtöbbnyire megkülönböztetvék; hol e különböztetés, mint éppen e helyen is elmarad, ott a keleti birodalom értendő, mint a melyről szólott Priszkosz történetirata.

²⁾ *Ἰστρος* (a latin *Ister*), mint közönségesen tudva van, a *Duna* hellén neve.

³⁾ Ezen *Νοβάι* (latinul *Novae*), mely Thrákéban a Duna partján feküdt, a hajdan *Ad Novas* nevet viselt mai *Sistow* közelében lehetett. *Hieroklésznél* ezen *Νοβάι* (*Novae*) *Νικόπολις* (a mai *Nikápoly*) mellett emlittetik, melytől *Sistow* csakugyan nem igen távol esik. — Más azon hajdani *Novae*, mely Szerbország déli részén ma *Novibazar* vagy *Jenibazar* nevet visel.

⁴⁾ *Naisszosz* ma *Nissza* Szerbországban.

meghódítottat, a rómaiak határául tőn. Kivánta továbbá, hogy hozzá a főnforgó kérdések felől értekezendő követekül ne minden jött-ment ember, hanem a consulságot viselt férfiak legelőkelőbbjei menjenek, kiknek kiküldetésében ha ne talán valamitől tartanának, maga fog Szárdikébe ¹⁾ fogadásukra átmenni. Miután a császár a levelet megértette, Edékón Vigilászszal ²⁾, ki mindent mit a barbar Attélász akarátja felől mondott, tolmácsola, hogy Khrüszafioszszal, a császár testőrfőnökével, mint annál legtöbbet tehető emberrel, összejöhessen, a többi lakokba is elmenvén, elbámult a császári lakok fényességén. S Vigilász, a mint a barbar Khrüszafioszszal szóba állt, tolmácsolva mondá, hogy Edékón a császári lakokat s a nálok lévő kincseket magasztalja. S Khrüszafiosz mondá: ő is arany földelű lak és kincsek urává lesz, ha a szküthákat oda hagyja s a rómaiakhoz áll. S válaszára, hogy más fejedelem szolgáljának ura tudta nélkül ezt tenni nem szabad, a herélt

¹⁾ *Σαρδική* (latinul *Sardica*) vagy mint ugyancsak Priszkosznál lejjebb a következő szakaszban iratik három helyütt *Σερδική*, a mai *Szófia*, Bolgárország egyik nevezetesebb városa. — *Béla király névtelen jegyzőjénél XLV. fejt. castrum Scereducy* (Szeredőczyi vár) név alatt emlittetik.

²⁾ *Vigilász* (*Βιγίλας*) a hellén *ας* végzet elvetésével a latin *Vigil* nevet adja. A hellének ugyanis az idegen nyelvekben előforduló *v* betűt legtöbbnyire *β*-vel fejezték ki; mire, a több írók számtalan példáit mellőzve, szerzőnknel is találhatunk példát. Így a latin *Vigil* név *Βιγίλας*-nak, a *Vandalok Βανδύλοι*-nak, a goth *Valamir Βαλάμερος*-nak, a római *Silvanus Σιλβανός*-nak van írva.

azt kérdé: van-é Attélászhoz szabad bejárása s van-é valami hatalma a szkütháknál? S válaszára hogy Attélásznak jó embere, s őrsége is az erre kiválasztott csapatnál ő rá van bizva, (mert, mint mondá, közzülök egy-egy bizonyos napokon fölváltva fegyverrel őrzik Attélászt), mondá a herélt: ha hitet teendne, igen nagy jót mondana neki; azonban idő kell rá, s ez akkor lehet, ha ebédre Oresztész és többi követtársai nélkül jön hozzá. S ő megígérvén hogy megteszi, megjelent ebédre a heréltnek, s így Vigilász tolmáclata mellett kezelt adva esküt tőnek, a herélt, hogy Edékónnak nem kárára, hanem legnagyobb javára fog szólani, s ez hogy nem mondja ki, mit neki mondand, ha végrehajtására nem ajánlkoznék is. Ekkor a herélt mondá Edékónnak: ha a szkütha földre visszatérve megöli Attélászt és a rómaiakhoz jön, boldog élete és roppant kincse lesz. S miután az ajánlkozott s mondá, hogy a kivitelre pénzre van szüksége, nem sokra, csak 50 font aranyra, melyet majd az alattavalóknak, hogy a vállalatban vele teljesen egy kézre dolgozzanak, kioszszon, s miután a herélt az aranyat azonnal megadni ajánlkozott, a barbar mondá: bocsássák el előbb őt, hirt vinni követségéről Attélásznak, s küldjék el vele együtt Vigilászt is Attélásznak a szökevények iránti választát átvenni; ő majd izeen általa, miként küldjék meg neki az aranyat. Megérkeztevel ugyanis őt, valamint a többieket is, Attélász ki fogja kérdezni, ki ajándékozta meg és mennyi pénzt kapott a rómaiaktól; utitársai miatt pedig a dolgot el nem titkolhatná. Helyeselte szavait, a herélt s a barbar

ajánlatát elfogadván, ebéd után elereszti őt s közli a császárral a tervet, ki a magisztroszi¹⁾ hivatalt viselő Martiáloszt hivatván, elmondja neki a barbarral történt egyezkedést. Kénytelen volt pedig ezt a hivatalnokra bízni; minthogy a magisztrosz a császár minden tanácsában részt vesz, mint például a mi a hirnököket, tolmácsokat s az ő alája rendelt császári testőrségi vitézeket illeti. S miután a tárgy fölött tanácskoztak, azt végezzék, hogy Vigilászt ne magát, hanem Maximínoszsal együtt küldjék Attélászhoz követségbe.

Maximínosz követsége Etelhez, melyben Priszkosz maga is mint Maximínosz segédje részt vett, terjedelmesen leírva. (Ex Hist. Goth. §. 3.)

Miután Khrúszafiosz, a herélt, Edékónt Attélász megöletésére rávette, Theodóziosz császár és Martiáliosz magisztrosz a teendőkről tanakodva abban állapodtak meg, hogy ne csak Vigilászt, hanem Maximínoszt is küldjék követül Attélászhoz²⁾, s hogy Vigilász látszólag tolmács szerepet véve intézkedjék, a mint

¹⁾ A latin *magister* szóból képezett *μαγιστρος* hivatalnévre nézve, miután annak helyes kifejezésére jó magyar szót nem találtam, legjobbnak véltem az eredeti czimnevet megtartani.

²⁾ Ezen hely, hol éppen a föntebbi szakasz végszavai ismételtetnek, legvilágosabb bizonyossága, hogy e töredékek csak egy munkából vannak kiszemelve, s hogy azoknak *ex Hist. Byzantina* és *ex Hist. Gothica* fölírásai hibásak, melyeket mindemellett is az utánkeresés könnyebbitése tekintetéből a czikkek fölíratai mellett zárjel közt kitenni jónak láttam.

Edékón kívánja, Maximínosz pedig, ki terveiről mit sem tudott, a császár levelét adja át, melyben meg volt írva a követségben járó férfiakról, hogy Vigilász tolmács, s Maximínosz nagyobb rangú mint Vigilász, fényes származású s a császárnak legkedveltebb embere, továbbá, hogy a szerződést áthágva ne csapkodjon be a rómaiak birodalmába; a már kiadottakon kívül küldtem neked 17 szökevényt, miután több nincsen; — e volt a levélben megírva — mondja meg azonban szóval Maximínosz Attélásznak, ne kívánja, hogy a legnagyobb rangú férfiak menjenek hozzá követekül; mert az sem az ő őseivel, sem Szküthia más fejedelmeivel nem volt szokásban, hanem akármelyik vitéz vagy hírnök eljár a követségben, s hogy a kérdésben forgó ügyek eldöntésére nézve legjobb lenne Onégészioszt¹⁾ küldenie a rómaiakhoz; mert Szerdiké

¹⁾ Az 'Ονηγησιος névben a hellén 'ηγησιος (vezér) szóra egy tekintetre rá lehet ismernünk, a vele összetett 'Ον-ban vagy a magyar hon rejlik, mely szerint Onégésziosz honvezért jelentene, vagy az 'Ον szót a 'Οων (hún, khún) nemzetnévnek az összetételben egyszerűsített alakjául vehetjük, mely szerént az ún vagy kún vezért fogna tenni; bármelyik álljon e két vélemény között, annyi csakugyan igaz, hogy Onégésziosz nem személy-, hanem méltóságnév, milyen volt később az avaroknál a Χαγάνος (khán, khágán), melyet hibásan sokan személynévnek vettek, s mint a milyen czímnév volt Biborban szül. Konsztantinosz szerint A birodalom kormányzásáról 40. fejelet a IX. és X. században a magyaroknál a γυλας (Gyula) és καρχας (karkhász, harkász).

föl lévén dúlva abban egy kormányzóságot viselt férfúval hogyan jöhetne ő össze? ¹⁾)

Maximínosz kérve rábeszél, hogy ezen követségbe vele együtt menjek el, és csakugyan együtt utazva a barbarokkal megérkezünk Szerdikébe, mely Konsztantinosz városától ²⁾) jó gyalog embernek 13 napi járó földre esik. A hol is megállapodván, illőnek gondoltuk ebédre Edékónt s a vele levő barbarokat is meghívunk. Tehát a lakosoktól kapott juhokat és ökröket levágván vendégséget csaptunk. S a vendégség alkalmával a barbarok Attélászt, mi pedig a császárt magasztalván, Vigilász azt mondá: nem igazság istent és embert összehasonlítani, Attélászt embernek, Theodózioszt istennek mondván. Megbosszankodtak ezen az únnok és hirtelen föllobbanva szitkozódtak; mi pedig a beszédet másra fordítva haragjokat nyájas szavakkal csilapítgattuk, s a mint az ebéd-től fölálltunk, Maximínosz Edékónnak és Oresztésznek selyem öltönyökkel és indiai kövekkel kedveskedett. S Oresztész Edékón eltávoztát megvárva, azt mondja Maximínosznak, hogy bölcs és derék ember, mint a ki nem esett egy hibába

¹⁾ E hely a föntebbi czikk azon helyére vonatkozik, hol Etel a keleti birodalom főrangú követeivel Szeredőczön (*Σερδική*) találkozni ajánlkozott. E hely is bizonyosága annak, hogy e különböző czímek alá sorozott töredékek egy azon munkából vannak kiszemelve.

²⁾ *Konsztantinosz városa* a mai *Konstantinápoly*, a régi *Βυζάντιον*, mely e nevet az azt birodalmi székvárossá emelő Nagy Constantinus császártól nyerte.

a császár tanácsosaival; azok ugyan is Edékónt nélküle hítták meg ebédre s tisztelték meg ajándékokkal. S miután mi, kik a dologról semmit sem tudtunk, beszédét mire érteni nem tudva kérdezők, miként s mi alkalommal nézték őt le s tisztelték meg Edékónt, mit sem válaszolva távozott.

Másnap út közben elbeszéljük Vigilásznak, mit mondott nekünk Oresztész. S az mondá: nem lehet neki neheztelni, ha nem úgy bánnak vele mint Edékónnal, mert ő Attélásznak csak apródja és irnoka, Edékón ellenben, mint únn eredetű s a háborúban előkelő férfiú, Oresztésznek sokkal fölötte áll. Ezt mondván s Edékónnak megmagyarázván, később azt mondta (már akár igazán mondta, akár hazudta), hogy elmondta neki a mit beszéltünk, s az ezen oly haragra lobbant, hogy csak alig csilapíthatá le. Megérkezvén Naisszoszba, melyet az ellenség földült¹⁾, a várost lakók nélkül találtuk, csak a templomok romjai közt találkozott néhány sinlődő beteg. S a folyótól²⁾ kissé távolabb a tisztáson megszállván, (mert az egész part környéke tele volt a csatában elhullottak csontjaival),

¹⁾ E várost Etel az ezen követséget megelőző évben történt berohanása közben dulta föl, mely alkalommal egészen a birodalmi főváros közelébe a tengerig nyomult, s egy ott történt szerencsés csatája után II. Theodóziosz császárt igen súlyos föltételek, többek közt 6000 font arany évi adó ígérete mellett, kényszerítette békére.

²⁾ Ezen *Ναισσος* (ma *Nissa*) melletti folyó a mai *Nisszava* Szerbország délkeleti részén.

más nap Agintheoszhoz, az Illüriában lévő hadosztályok vezéréhez, mentünk, ki Naisszoszhoz nem messze lakott, hogy a császár parancsát tudtára adjuk s a szökevényeket átvegyük. Mert azon tizenhétből, mennyi Attélásznak irva volt, ötöt ő tartozott átadni. Szóba ereszkedénk hát vele s utasítók, hogy adja át az únnoknak az öt szökevényt, kiket is vigasztaló szavakkal bocsátott el velünk. Itt meghálván, a mint útunkat a naisszoszi hegyekről az Isztrosz folyó felé folytatók, egy rengeteg földött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt s melyben a nap föltetsztekor, midőn azt hittük, hogy nyugotra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna s nem azon tájt jelölné, mint rendesen; pedig a táj szabálytalanságánál fogva az út ezen része kelet felé nézett. Ezen nehezen járható táj után lapályra jutottunk, mely hasonlóan erdős volt. Itt a barbar révészek bennünket dereglyékbe vevén, melyeket kivágott és kivájt faderekakból készítenek, átszállítottak a folyón¹⁾, mely dereglyéket azonban nem a

¹⁾ E folyó a Nisszától a *Nisszava* és *Morava* folyók völgyén a Dunához vezető útban eső *Morava* volt a partjain elterülő lapályal. Hogy ezen Priszkosz által meg nem nevezett folyón, bár néhány sorral lejjebb mindjárt a Dunáról lesz szó, nem ezt kell értenünk, kitetszik onnan, hogy e folyón (a Moraván) átszállításuk után mondja Priszkosz, hogy út közben (és így a Morava völgyében) találkoztak Etelnek e dereglyéken átszállítandó vitézeivel, és csak ezután mondja, hogy a Dunán átkeltek.

mi számunkra készítettek, hanem a barbar nép átszállítására, mely velünk út közben találkozott is, mintha Attélász vadászatra szándékoznék menni a rómaiak földére; pedig ezt a fejedelmi szkütha háborúra készülve tette, azon ürügy alatt, hogy nem adtak át neki minden szökevényt.

Miután az Isztroszon átkeltünk¹⁾ s a barbarokkal mintegy 70 sztádion²⁾ mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edékón emberei Attélásznak jövetelünk felől jelentést tehessenek. S velünk maradván a bennünket kalaúzó barbarok is, a mint estve felé ebédhez fogánk, lódobogást hallunk felénk közelgeni. S csakugyan két szkütha férfiú jött hozzánk, azzal a parancscsal, hogy menjünk Attéláshoz. S miután mi őket estebédre hívánk, leszállván lovaikról, jól lakoztak, s más nap az úton kalaúzóltak bennünket. S elérvén azon nap 9 óra tájban³⁾ Attélász sátrait (melyek számosan valának), a mint egy halmon sátort akartunk volna ütni, az oda vetődött barbarok letiltottak bennünket, minthogy Attélász sátra síkon van. Miután tehát oda hurczolóskodtunk, hova a

¹⁾ A főntebbiek szerint ezen átkelés a Moravának a Duna-ba szakadásánál a Szerbországban fekvő mai *Szendrő* és a hazánkban a mai németillyr végezredben eső *Kubin* (az egykori *Keve* vár és megyei székhely) közelében eshetett.

²⁾ Egy *stadion* 600 láb, azaz 100 öl, s így 70 sztádion $1\frac{3}{4}$ német mérföldet tesz.

³⁾ A rómaiak és görögök a napot nem éjféltkor, mint mi, hanem reggel kezdvén számítani, e szerint 9 óra tájban dél után volt.

szkütháknak tetszett, Edékón, Oresztész, Szkottász¹⁾, és több előkelők hozzánk jövének kérdezve: mi végett fáradunk a követségben? S a mint mi e helytelen kérdésen elcsudálkozánk és egymásra tekinténk, zajosan követelőztek, hogy ők válaszáért vannak itt. S válaszukra, hogy a császár Attélászszal és nem mással parancsola szólanunk, Szkottász azt felelte: ez az ő királyuk parancsa, mert biz a maga fitogatásából nem fogott hozzánk jöni. S miután mi mondók: nem az a szokás a követek irányában, hogy azoknak kikhez küldettek, színökei sem látva mások által izenjék meg, mi végett jöttek, s hogy ezt a szküthák magok is tudják, kik gyakorta voltak követségben a császárnál, s illő hogy viszonyosságban részeltessünk, különben a követség felől nem szólunk: Attélászhoz visszafordultak s újra megtértek Edékónon kívül, s mi járatban vagyunk mind elbeszélvén, meghagyák, hogy ha más mondani valónk nincs, minél hamarább távozzunk. E szavakra még inkább megzavarodván (mert meg nem foghattuk, hogy jöhetett világosságra, mit a császár szentséges titokban végzett) legjobbnak tartottuk semmit sem izennünk a követség felől, ha Attélászhoz bemenetelt nem nyerünk. Azért is mondók, hogy akár a mint a szküthák mondák, akár más járatban jöttünk

¹⁾ A Σκόττας név a hellén α; végzet elvetésével Σκόττ, minthogy az összetett σκ betű a hellén nyelvben nem létező s és cs hangot fejezi ki, annyi mint Csót vagy Csát, mely név hazánkban, a Tisza közelében a Borsod vármegyei Csáth mezővárosban maig is fön maradt.

követekül, a kérdés csak királyukat illeti, és semmi-kép másokkal e felől szóba nem ereszkedünk. Erre megparancsolák, hogy tüstént távozzunk. Midőn azonban már készülöben valánk útnak indulni, feleletünk-ért bennünket Vigilász lehordott, azt mondván: jobb lett volna hazugságon kapatnunk, mint sikertelen haza térnünk; ha ugyan is, mondá, Attélászszal szóba jö-hettem volna, könnyen rá fogtam volna őt beszélni, hogy álljon el a rómaiakkal való versengéstől, mint ki az Anatóliosz idejebeli követségben ismeretségébe ju-tottam. Erre nézve mondá, elég lett volna neki Edékón jó indulatja; hogy így a követség s az akár hogyan, igazán vagy nem igazán, mondandók színe alatt alkal-mat nyerhessen arról tanakodni, mit Attélász felől végeztek, s hogy miként szállíthassa el a bizonyos kiosztandó aranyat, melyre Edékónnak, mint mondá, szüksége van. Mert nem tudta, hogy el van árúlva. Edékón ugyan is, vagy azért, mert cselből ajánlkozott, vagy mivel Oresztésztől tartott, hogy Attélásznak be találja mondani, a mit nekünk Szerdikében az ebédnél mondott, midőn azt hánytorgatta, hogy a császárral és herélttel nála nélkül ereszkedett szóba, az ellene tervezett cselszövényt s az e végre küldendő arany mennyiségét fölfedezé, s elmondá azt is, mi végre já-runk a követségben. Midőn már podgyászaink a bar-mokra föl voltak rakva, s kénytelenségből az éj idején útra eredést is megkísértettük volna, mások jöttek hozzánk a barbarok közzül s mondák, hogy Attélász az éji idő miatt maradnunk parancsolja. Ugyanazon helyre,

honnan fölkerekedénk, jöttek hát hozzánk néhányan, kik az Attélásztól számunkra küldött ökröt és folyóvízi halakat hozták és hajtották. Megvacsorálván hát álmoknak ereszkedénk. Viradtával azt hívők, hogy a barbártól valami szelvidebb és nyájasabb izenetet kapunk; de az ismét ugyanazokat küldte, azon parancscsal, hogy, ha azon kívül, mit már tudnak, semmi mondani valónk nincs, távozzunk. Semmit nem válaszolván hát útra kászolódánk, jóllehet Vigilász veszekedék velünk: mondjuk, hogy más mondani valónk is van. Én ekkor Maximínoszt nagyon leveretve látván, magam mellé véve a barbarok nyelvét kitanult Rusztkioszt, ki velünk együtt jött a szkútha földre, de nem a követség kedvéért, hanem bizonyos ügyet végezni Konsztantinoszszal, kit, mint italiótát, Aétiosz, a nyugoti rómaiak vezére, küldött irnokúl Attélásznak, elmentem Szkotászhoz (mert Onégésziosz akkor nem volt honn) s vele Rusztkiosz tolmáclata mellett beszélvén mondtam, hogy igen nagy ajándékot kap Maximínosztól, ha kieszközli, hogy Attélászhoz bemenetelt nyerhessen. Mert az ő követsége nem csak a rómaiaknak és únnoknak javokra lesz, hanem Onégésziosznak is, kit a császár követül kíván magához a két nemzet közti viszályok eligazítása végett, e járatában pedig roppant ajándékokhoz fog jutni. Azért is Onégésziosz jelen nem létében neki, mint testvérének, még inkább kell annak javán munkálkodni. Mondám azt is: úgy tudom, hogy Attélász ő rá igen hallgat; de a mit felőle hallánk, csak akkor lesz kétségtelen bizonyos, ha hatalmát tettel fogja bebi-

zonyítani. S ő válaszolva, ne kétkedjete, mondá, hogy Attélásznál csak annyit szólhatok és tehetek, mint testvérem ¹⁾, s azonnal lóra ülven Attélász sátrának vágatott. S én megtérven Maximínoszhoz, ki Vigilászszal együtt a törtétek fölött aggodalmasan okoskodott, elmondám, mit beszéltem vele, s mit hallottam tőle, s hogy ennél fogva készítsük el a barbarnak adandó ajándékokat s gondolkozzunk, miket mondunk majd nekie. Mindketten fölkelvén hát (mert a fűben heverészve találtam őket), tettemet megdicsérek s a podgyászokkal már indulóban lévőket visszaszólíták, s tanakodni kezdenek, hogyan szólítsák meg Attélászt s miként adják át neki a császár ajándékait, melyeket számára Maximínosz hozott. Míg ezek fölött okoskodunk, Attélász Szkóttász által hivat bennünket, s csakugyan elérünk Attélász sátrához, melyet körben számos barbarság őriz vala. Bemenetelt nyervén, Attélászt fa karszékben ülve találjuk. S míg mi a tróntól kissé távolabb megállánk, Maximínosz közelebb lépve üdvözlé a barbárt s a császár levelét átadva mondá, hogy neki s övéinek a császár minden jót kíván. S ő válaszolá, legyen úgy a rómaiaknak is, mint neki kívánják. S azonnal Vigilászra fordítja a beszédet s őt szemtelen állatnak címezé, hogy hozzá merészelt jönni, bár tudta a közte és Anatóliosz közt történt békekötés végzéseit, melyben meg volt mondva, hogy addig követek hozzá ne jöjenek,

¹⁾ E szerint Csáth Onégésziosz (a honvezér) testvére s így nagy tekintélyű kún főnök volt.

míg minden szökevényt ki nem adnak a barbaroknak. S annak válaszára, hogy a rómaiaknál szkütha nemzetbeli szökevény nincs, (mert a kik voltak, már kiadták), még jobban fölingerülve s őt szörnyen leszidva, lármával mondá, hogy karóba húzatva a madaraknak vettetné őt étkül, ha a követség szentségének megsértésével szemtelen és vakmerő szavaiért ekként lakoltatni nem áttallaná¹⁾; van ugyanis az ő nemzetökből sok szökevény a rómaiaknál, kiknek levélre jegyzett neveit az irnokoknak fölolvasni parancsolá. S miután mindezt fölolvasták, minden késedelem nélkül távozni parancsolá őt, s mondá, hogy Eszlászt is elküldi vele a rómaiakhoz, megmondani, hogy elküldjék hozzá valamennyi barbar szökevény van nálok Karpiléon idejétől fogva, ki nála, mint Aétiosz a nyugati rómaiak hadvezérének fia, kezesül időzött. Mert nem fogja engedni, hogy ellene a maga szolgálai csatára szálljanak, bárha mit sem használhatnak is azoknak, kik tulajdon földjök védelmét rájuk bízták; mely város vagy mely vár állhat ugyanis meg, mondá, melynek bevételét ő elhatározta? S meghagyá nekik, hogy miután a szökevények iránti határozatát megjelentették,

¹⁾ Egyik nemes jellem vonása Etelnek, kit a középkori sötét fölfogásu történetírók nyomán, némely újabbak s ezek közt egy Rotteck is inkább vad állatnak mint embernek jellemez, hogy szerencséje s hatalma tetőpontján, indulatja viharában sem feledkezett meg a követ személyének szentségéről, még pedig azon orvgyilkos irányában sem, kinek, mint Priszkosz előadásából kitűnik, az ő életére törő gaz tervét már ekkor tudta.

térjenek ismét vissza, hírül hozni: ki akarják-é adni őket, vagy elfogadják miattok a háborút? Még elébb parancsolá Maximínosznak is, hogy váraкоzzék; mintha általa a levélre akarna a császárnak válaszolni; azonban csak az ajándékokat követelte. Miután azokat átadtuk, sátrunkba vonulva minden szava fölött tanakodni kezdénk. S Vigilász csudálkozására, hogy egykori követségekor szelídnék és nyájasnak tetszett előtte, most pedig haragosan szitkozódott, mondtam: talán a Szerdikében velünk ebédelt barbarok között tette őt valaki iránta rossz indulatúvá, bemondván, hogy a rómaiak császárárt istennek, Attélászt pedig embernek mondta. Ezt a véleményt Maximínosz is hihetőnek tartá, mint a ki nem volt részes az összeesküvésben, melyet a barbar ellen a herélt eszközölt. De Vigilász habozott, s úgy láttam hogy nem foghatta meg, mi okért szidta őt le Attélász. Mert, mint később elbeszélte, sem Szerdikében elmondott szavait, sem az összeesküvést nem hitte hogy bementák volna Attélásznak, miután a mindnyájokat elfogott remegés miatt a sok között Edékónon kívül más vele beszédbe ereszkedni nem bátorkodott; annak pedig titkolózónak kellett volna lenni, mind esküjénél mind ügye bizonytalanságánál fogva, nehogy ő is, mint ki ily tervekben részes volt, bűnösnek tartatva halállal lakoljon. Midőn ily kétségeskedésben valánk, betoppan Edékón, és Vigilászt társaságunkból félre vonván, azt tettetve, mintha a köztök történt egyezkedést komolyan akarná venni, a vele együtt a tett végrehajtásában részt veendőik számára járandó arany elhozatalát követelék, s

ezzel távozek. Kérdezősködésekre, mi szava volt vele Edékónnak, meg akara csalni, pedig maga volt megcsalva, s az igazi okot eltitkolva mondá: azt beszélte neki Edékón, hogy Attélász ő rá is a szökevények ügye miatt haragszik; mert vagy mindnyáját visszakapnia, vagy legmagasb rangú követeknek kellett volna hozzá jöni. Míg ezt beszélgetjük, néhány ember jöve hozzánk Attélásztól s mondák, hogy se Vigilász, se mi római foglyot vagy barbar rabszolgát, lovat vagy eleségen kívül bármi egyebet ne vegyünk, mind addig, míg a rómaiak és únok közti viszályok ki nem egyenlítettnek. S ezt a barbar ravasz számításból tette, hogy Vigilászt az ellene tervezett tetten könnyebben rajta kaphassa, midőn majd nem tudja okát adni, miért hozza az aranyat?; nekünk pedig a követségre adandó válasz ürügye alatt meghagyta, várjuk be Onégészioszt, hogy az ajándékokat, melyeket a császár küldött s miket még magunk is szántunk neki, megkaphassa. Ő ugyanis éppen ekkor Attélász öregebb fiával az akatzir¹⁾ nemzet ellen volt küldve, mely szkütha nép, s Attélász

¹⁾ Az *akatzirok* ('oi 'Ακατζίροι) a később *Χαζάρουι*, *kharzarok* név alatt ismeretes, magyar kiejtés szerint *Kozár* nemzet. Ezen nemzet nevét Priszkosz alább 'Ακατίροι 'Οἰνοί (Akatzir únok) és 'Ακαττίροι (Akattiroknak) írja, mindenütt megtartva az előlehellett *a* betűt, és mint *Kállay Ferencz* a *Kozárokról* irt tudós értekezésében (*Uj-Magyar Muz.* 1850/1. CCXXXVI. l.) tévedve állítja, *katzirok*-nak, vagy ha ezt nyomtatási hibának vesszük is, *katzirok*-nak sehol sem írja; de még a különben a hely- és személynevek leírásában pontatlan és tökéletlen latin fordításban sincs sehol az *a* előbetű elhagyta.

által következőképen hódíttatott meg. E nemzetnek törzsek és nemzetségeként sok fejedelme lévén, Theodosziosz császár ajándékokat küld nekik, hogy közakarrattal mondják fel a szövetséget Attélásznak s a rómaiakkal szövetkezzenek. Azonban a ki az ajándékokat hozta, nem sorban osztogatta a nemzet mindegyik fejedelmének, úgy, hogy Kuridakhosz ¹⁾, ki a fejedelemségben legidősb volt, mint második kapott ajándékot, s mint ki lenézetett s az őt illető ajándékoktól elesett, Attélászt hívta föl fejedelemtársai ellen; ki is nem késlekedve nagy sereget küldött oda s némelyeket előlvén, másokat meghódítván, Kuridakhoszt magához hivatá, hogy majd a győzelem díjaiban részesüljön. Ez azonban cselt gyanítván a dologban, azt mondta: nehéz embernek isten színe elé menni; mert ha az ember a nap arcának tekintetét sem állhatja ki, hogyan nézhetne fájdalom nélkül az istenek legnagyobbikára? Így Kuridakhosz honn maradt s fejedelemségét megtartotta, az akatzir nemzet többi része pedig mind Attélász alattvalója lett; mely nemzet fejedelmévé öregebbik fiát akarván tenni, ennek kivitelére küldte ki Onégészioszt. Miért is, mint mondám, őt bevárnunk parancsolván Vigilászt Észlászszal együtt a rómaiak birodalmába küldte, színleg a szökevények ügyében, de valósággal hogy Edékónnak az aranyat hozza el.

¹⁾ Ezen kozár fejedelem *Κουριδαχος* nevét az *ος* hellén végzetet elvetve, s az *iótát* (*ι*) a két mássalhangzó közzé szúrt betűnek véve, *Kurdáh*-nak, helyesebb kiejtéssel *Kordá*-nak kell olvasnunk.

Vigilász elmentével még egy nap maradván ott, távozta után más nap az ország éjszakibb része felé útnak eredénk. S miután egy ideig a barbarral együtt haladtunk, egyszer csak más útra fordulánk, ezt parancsolván a bennünket vezérlő szküthák; minthogy Attélász egy faluba fog térni, hol egy Eszkám¹⁾ nevezetű lánynyal akart egybekelni, kit, bár sok neje volt, a szkütha szokás szerint, szintén nőül volt veendő. Innen sík térségen vezető úton menénk és hajózható folyókra akadánk, melyek között az Isztrosz után a Drékón, a Tiga és a Tifésza²⁾ voltak legnagyobbak. S ezeken

¹⁾ E lány nevét, minthogy a szövegben 4-ik ejtésben (*Ἐσκάμ* *Ἐσκάμ*, filiam Eskam) fordul elő, a 4-dik ejtést jelelő latin *m* betűvel megtoldva hiszem, miszerint maga a név *Ἐσκά*, valamint Etelnek neje *Réka* volt, mely nevekben a kicsinyítő s kedvesítő *ka* képzőre ismerhetünk. *Ἐσκά* pedig szerintem *Écská*-nak olvasandó, a magyar *cs* hangot jelelő *σκ* összetett betűből a *k*-t vagy maga a szerző, vagy másolói kihagyván. E nevet azon táj közelében, hol Priszkosz eddigi előadása szerint eddig ekkor utaztak, az *Écska* helynévben föltaláljuk. Hogy e vélemény bár merésznek tessenék is, nem alaptalan, kitészik abból, hogy az eddigiek szerint is a régi kún, s utóbb, mint Biborban szül. Konsztantinosz s Béla király névtelen jegyzőjéből világosan bizonyítható, a magyar főbb emberek nevei is az általok birtoklott helységek neveiben csaknem mind fön maradtak. S hogy nők nevei is maradtak fön, s így az Eteltől nőül vett bizonyosan fényes születésű *Écska* neve is az általa birtoklott *Écská*-ban fönmaradhatott, éppen nem hihetetlen, miután csak Priszkosz e kevés töredékeiből is Etel és Buda nejeiről alább világosan látandjuk, hogy falvak birtokosai voltak.

²⁾ A *Drékón* folyót, mely a hellén *δρέω*, *δράω*, *τρέω* igtől *csavargót* jelent, meghatározni nem merem; a *Τίγας* folyót a

faderékből vágott dereglyéken kelénk át, melyeket a folyam mellett lakók használnak, a többieken pedig talpakon hajózáink át, melyeket a barbárok szekereken hordanak a vizenyős helyeken keresztül. S falunként szolgáltatának számunkra eleséget, étel helyett kölest, bor helyett pedig a honniasan *méd*¹⁾ nevezetű italt. Kaptak a bennünket kísérő szolgák is kölest, kik árpából készült italt is kaptak, melyet a barbarok *kámnak*²⁾ neveznek. Nagy útat tévén, estve felé sátort üténk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakosai. S hirtelen mennydörgéssel, sűrű villámlással és zápor esővel szélvész támadván, sátrunkat nemcsak fölforgatta, hanem minden készültestől a tó vizébe sodorta. Ezen égi háborúra s a megesett szerencsétlenségen megijedve elhagyók e helyet s egymástól szétszakadozánk, a mint mindegyi-

*Tiszának tartom, a Τιβήρας (a latin Tibiscus) alatt ezen korban kétségtelenül a mai Temes értendő. Azt a helyet, hol a Tiszán átkeltek, a mai Becse és Kanizsa közzé gondolom; mert mint alább látjuk, innen még hét napot menve, s aztán még néhány megnevezetlen csekély folyón (a Tiszába szakadó némely ereken, a *Tápión* és *Zagyván*) át érkeztek Etel udvarába, mely Priszkosz leírása szerint, mint alább látjuk, a mai *Jász-Berény* táján esett.*

¹⁾ A *méd* (*μέδος*) nevezetnek nyelvünkben többé nyoma nincs. Az ezzel összevágó hellén *μέθυ*, mely Homérosznál többször fordul elő s a fordításokban bornak vétetik, látszik vele közös eredetűnek.

²⁾ Az árpából készült ital, tulajdonkép *ser*, *kám* neve sincs már meg nyelvünkben.

künk a sötétben és esőben erre vagy arra fordúlni jobbnak tartotta. Végre a falu kalibáihoz érkezvén (mert különböző úton ugyan, de mind annak tartotunk) összejövénk s nagy lármával keresgetők, a miket elvesztettünk. A zajra a szküthák kilépvén világot gerjesztendők nádat gyujtának, mivel szoktak tüzelni, s kérdezék: mi bajunk, hogy úgy kiabálunk. S miután a velünk lévő barbárok mondták, hogy a zivatar miatt zavarodtunk meg, magokhoz híva befogadának bennünket s jó csomó nádat rakván a tűzre meleget gerjesztének. A falu úrnője pedig (ki Blédász nejeinek egyike volt)¹⁾ számunkra eleséget s multságunkra szép hölgyeket küldé (mi szkütha megtiszteltetés)²⁾; mi azon-

¹⁾ Egyik bizonyosága e hely annak, hogy a kúnoknál Etel idejében, valamint a magyaroknál, bizonyosan ősnemzeti szokásban gyökerező törvényeink szerint, nők is birtak ingatlan jószágot: alább Etel nejről Rékáról is van mint falu úrnéjáról emlékezet.

²⁾ Ezen szokás, valamint a föntebb említett soknejűség, mely szerzőnk szerint a kúnoknál divatozott, a magyar nemzetnek e tekintetben sokkal nemesebb, a házassági életben férj és nő közt tiszta hűséget követelő jellemével, szokásaival, erkölcsével, törvényeivel homlokegyenest ellenkezik. Ez azonban magában nem erősség arra, hogy tehát a kún és magyar nemzet nem egy nyelvű és fajú rokon. Tudjuk, hogy a XI—XIII. században hazánkba többször becsapkodott s itt részben meg is telepedett kúnoknál az erkölcsök e tekintetben az Etel idejebelieknél dicséretesbeknek éppen nem mondhatók, mint ezt honi történetiróink, különösen a kúnok feslett életmódját megkedvelt s épen azért Kún Lászlónak becsmérőleg elnevezett királyunk idejére nézve, bőven előadják. Lehet-é azonban csak az erkölcs-

ban a hölgyeket az előttünk lévő étkekből megvendé-
gelvén, magunkat a velök mulatozástól megtartóztatók.
S a kalibákban meghálván, viradtával podgyászaink
kereséséhez fogánk, s azokat részint azon helyen, hol
előtte való nap megtelepedtünk, részint a tó partján,
részint magában a vízben mind megtalálók és össze-
szedők. S azt az egész napot a szárítgatással a faluban
töltök el, mert a zivatar megszűnt s a nap fényesen
sütött. Miután pedig lovainkat s többi teherhordó bar-
mainkat jól tartottuk, a fejedelmi nőhöz menénk s őt
üdvözlővén viszonzásúl három ezüst kehelylyel, piros
bőrökkel, indiai borssal, pálmagyümölcsessel s más cse-
megékkal ajándékozik meg, melyeket a barbarok, mint
nálók nem honosokat, nagyra becsülnek, s aztán a meg-
vendégelésért jót kívánva eltávozáink. Hét napi út vé-
geztével egy faluban megállapodánk, azt parancsolván
a bennünket vezérlő szküthák, minthogy tudniillik
Attélász útját annak fogja venni s nekünk utána kel-
letik majd utaznunk. Itt találkozánk a nyugoti rómaiak

beli föltűnő különbségnél fogva ezen kúnokat a magyaroktól
fajra és nyelvre különbözőknek gondolnunk? midőn látjuk, hogy
hazánkban a kúnoknak a Tisza, Körös és Maros, továbbá a Duna
és Tisza közti telepjeiben, a maig is egy részben Nagy- és Kis-
Kúnságnak nevezett földön, a legveggyütlelenebb, testben és lé-
lekben igaz magyarságot találjuk, s egyszersmind tudjuk, hogy
ezen, hazánkba a régi Kúnországból becsapkodott s itt megtele-
pült kúnok utódai, az úgy nevezett csángó magyarok, régi ho-
nukban, a mai Moldvában, bár rájuk nemzetünk századok óta
úgy szólván mi befolyást sem gyakorolt, maig is magyarul be-
szélnek.

embereivel, kik szintén mint mi Attélászhoz követségben jártak, kik is ezek voltak: Rómülósz, egy comes ranggal diszített férfiú, Primútosz, Nórikon tartomány kormányzója, és Rómánosz hadosztályvezér. Velök volt Konsztantiosz, kit Aétiosz irnokul küldött Attélászhoz, és Tatulloosz, az Edékónnal volt Oresztész atyja is, kik azonban nem a követség ügyében, hanem csak barátság kedvéért utaztak velök együtt; Konsztantiosz az ezen férfakkal még Italiában kötött régi ismeretségénél, Tatulloosz pedig rokonságnál fogva; fia, Oresztész, ugyanis Romúloosz lányát vette el Pataviónból¹⁾, Nóriké városából. Azért jöttek pedig követekül, hogy Attélászt kiengeszteljék, ki Szilvánoszt, a római kincstárnokot, ki kivánta magának adatni, mint a ki arany kelyheket fogadott el a nyugati galátok²⁾ közzül eredő Konsztantiosztól, kit, mint a velök levő Konsztantioszt is, irnokul küldtek Attélászhoz és Blédászhoz. Ki is azon időben, midőn a szküthák a Páiónok földén eső Szirmiont³⁾ ostromolták, a város püspökétől arany kelyheket kapott, a végre, hogy ha az ő életben maradtával vennék be a várost, őt váltsa ki, ha pedig őt megölnék, a polgá-

¹⁾ *Patarion* (a latin *Petovium*) a mai *Pettau* Stájerországban.

²⁾ A nyugati *galátok* alatt a mai Franciaországot lakó *gallok* értendők.

³⁾ *Szirmion* (*Σίρμιον*, a latin *Sirmium*) a Száva partján, a mai *Mitrovicz* helyén feküdt. E virágzó város bevétele, mint e hely alábbi soraiból kitetszik, még Buda életében s Etellel együtt uralkodása alatt történt.

rok közzül elhajtandó foglyokat vásároljon rajtok. Konsztantiosz azonban a város vég romlása után az egységre mit sem gondolva bizonyos ügyben Rómába megy s a kelyheket Szilvánosznál aranyért elzálogosítja, oly föltétellel, hogy ha bizonyos idő alatt a kölcsönzött aranyat visszaadva a zálogot vissza nem veszi, Szilvános azokat tetszése szerint használhassa.

Ezen Konsztantioszt Attélász és Blédász árulás gyanújába hozván karóba húzatták, s midőn idő múlva Attélásznak a kehelyről jelentést tettek, Szilvánoszt, mint ki őt meglopta, magának kiadatni kívánta. Követeket küldtek hát Aétiosz és a nyugoti rómaiak császára, kik mondják meg, hogy Szilvános, mint Konsztantiosznak hitelezője, a kelyheket zálogba s nem lopott jószágul kapta, s hogy azokat pénzért a legelső vevőkül ajánlkozott papoknak el is adta. Mert nem is volna szabad embernek az istenek szolgálatára szentelt kelyheket saját használatára fordítani. Ha tehát ezen helyes ok és az isten félelme miatt sem állana el a kelyhek követelésétől, az érettök járó aranyat, Szilvánoszt kikérve, megküldik, mivel azt, ki semmit sem vétett, kiadni nem fogják. E volt ezen férfiak követésének oka s azért jöttek a barbar után, hogy bármi választ adva bocsássa el őket. Egy úton járván hát vele, megvárva, hogy előttünk elhaladjon, ez egész sokasággal követtük őt. És némely folyókon átkelven egy igen nagy faluba jutottunk, melyben, mint mondák, Attélásznak bárhol levő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból

összeállítva, és nem erősségre hanem ékességre számított fakerítéssel körítve. A királyé után az Onégésziosz laka volt legkitűnőbb, melynek hasonlóan fakerítése, de tornyokkal nem volt úgy diszítve, mint az Attélászé. Nem igen távol a kerítéstől egy fürdő volt, melyet a szkütháknál Attélász után legtehetősebb Onégésziosz Paioniából hozott kövekből építtetett. Mert sem kő, sem fa nincs az ezen részen lakozó barbaroknál, hanem ott másunnan hordott fát használnak ¹⁾. A fürdő építő mes-

¹⁾ Etel ezen királyi lakának fekvését vidékének ezen rajza után a legbiztosabban s leghihetőbben a mai *Jász-Berény* tájára kell tennünk. Annyi ugyanis a föntebbiek szerint kétségtelen bizonyos, hogy az a Duna és Tisza közti síkon feküdt, miután szerzőnk a Tiszán átmentéről emlékezik, a Dunáról pedig, melyet, ha a mai magyar határörvidéken történt áthajózása után ismét előtalált, nem gondolható, hogy meg nem említett volna, mélyen hallgat. S hogy épen *Jász-Berény* táján kellett feküdnie, onnan következtethetjük, hogy ennél feljebb éjszakra az ide nem nagyon távol eső Mátrában köves, erdős hegyeket, nyugotra Pestmegye éjszakkéleti részében, ismét erdöket találunk; kelet felé a Tiszához sokkal közelebb sem tehetjük pedig, mert akkor a közelében eső Tiszáról bizonyosan volna emlékezet, s lejjebb azért nem gondolhatjuk, mert mint föntebb láttuk és megjegyeztük, e helységig némely megnevezetlen folyókon (a csekély Tápión és Zagyván) át kellett jutniok. E hely fekvésére nézve a különben igen tudományos és szorgalmas *Benkő József*, ki Priszkoszt bizonyosan nem eredetiből s így sem eléggé mélyen buvárlotta, s ki Magyarországot korántsem ismerte úgy, mint szülőtte földét Erdélyt, nem volt magával tisztában, ezt irván róla *Imago Nationis Siculicae 17. l.*: Qua — — regione et quo vico Attilae regia steterit, difficile est definire, s e szavai után mindjárt *Timon* azon hibás véleményéhez járulván *Imago anti-*

tere, ki Szirmionból hurczoltatott fogságba, s ki azt reménylette, hogy tervéért jutalmul szabadságot fog nyerni, meg sem gondolta, hogy nagyobb bajba jut a szkütháknál lévő szolgaságnál. Onégésziosz ugyan is fürdésének tette, s őt és hozzátartozóit kellett a fürdés közben szolgálnia. A mint Attélász ezen faluhoz ért, lányok jövének elébe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátylok alatt, melyek oly igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, melyeket mindkét felől asszonyok tartottak fölöttök, (sok ilyen fátyolt tartó sor asszony volt pedig), hét vagy

quae Hungariae II. 5. fej., hogy Etel laka Moldvának erdőtlen és követlen vidékén volt volna. Őt e vélemény félig-meddig elfogadására a székely földön kezdődő s Oláhországba kinyúló *Honárka* vagy *Csöszárka*, helyesebben *Csörszárka* vezette, mely ároknak ha valami bizonyító ereje lehetne Etel lakának hol volta iránt, az éppen úgy, sőt erősebben harczolna Jász-Berény mint Moldva mellett, miután a *Csörsz árka* éppen Jász-Berény alatt is húzódik el. Később azonban, *Benkö*, *Ugyanott 19. l.* Udvarhely, Budvár és Kadicsfalva helynevekből nem alaptalanul következtetve, Etel lakát (ezt ő másodiknak veszi) a székely földre teszi, s azt mondja, hogy innen költözött a Duna és Tisza közötti lakába. Priszkosz szerint, mint fentebb látók, Etelnek csakugyan több laka lévén, melyek egyikének vehetjük a magyarok által *Budvár*-nak, a németektől *Étzilburg*-nak nevezett hajdani *Sicambriát* (mai *Ó-Budát*) is (vesd össze *Béla király névtelen jegyzője* I. XLVI. s több fej.), nincs okunk miért tagadni a székelyek közötti lakát. Azt azonban, hogy Etel első laka Moldvában volt volna, sehogy el nem fogadhatjuk; miután Timont ez állítására Priszkosznak ezen félre értett helye vezette.

több lány is lépdelhett, szkütha dalokat énekelve.¹⁾ A mint az Onégésziosz laka közelébe ért (mert azon keresztül vezetett az út a fejedelmi udvarba), Onégésziosz neje számos szolgáló lányával, kik között némelyek étkeket, mások bort hoztak (mi a szkütháknál legnagyobb megtiszteltetés) elébe jöve üdvözlé őt és kéré, vegyen az étkekből, miket neki kedveskedni kívánva hozott. S ő, kedves embere nejének kedvéért, lóháton evék, mi alatt az asztalt (mely eziüst vala) az őt kísérő barbarok emelve tartották. Megízéltvén aztán a számára hozott kelyhet

¹⁾ Egyik bizonyága ez a magyar nemzeti költészet és nyelv Etel idejebeli virágzásának, mire alább más még jelesebb példát találunk. Szabad legyen itt megemlítenem egy ezen tisztelgéshez nem kevésbé hasonlatos ősi népszokást, mely a palócoknál, (kiknél keresendő *Toldy* szerint *A magyar irodalom története I. köt. 22. l.* a közönségesen, de hibásan, elveszettnek tartott *hún* vagy *kún* nyelv), maig is divatban van; hogy t. i. pünkösd napján 7 vagy 8 leány egy csapatban házról-házra járván, egyet magok között, ki kezében kosarat visz, midőn a házba lépnek, cifra kendővel lelepleznek, s miután egy köszöntőt daloltak s érte ajándékot kaptak, a kendőt a leány fejéről leveszik s a köszöntést másutt hasonlóan ismétlendők távoznak. E köszöntő, melynek középső verse a keresztyén korban készült vagy is tán csak átváltoztatott dalból erősen kirí, következő:

Mi van ma, mi van ma? piros pünkösd napja,
Holnap lesz, holnap lesz a második napja.

Jó legény! jó legény! jól megfogd a kantárt,
Ne tiposd, ne taposd a pünkösdi rózsát.

Szálljon házatokra az egek harmatja,
Mint azelőtt szállott az apostolokra.

is, a fejedelmi lakba tére, mely a többinél magasabb volt és emelkedettebb helyen feküdt. Mi pedig Onégésziosz fölszólítására, ki Attélász fiával már megérkezett, az ő lakába szállánk és neje s rokonai által vendégeltetve megebédlénk; neki ugyanis magának, mint ki visszatérte után akkor ment legelsőben Attélász szeme elé, kinek az ügyről, melyre kiküldetett s az Attélász fián történt szerencsétlenségről (ki lováról lefordulva karját törte) jelentést volt teendő, velünk együtt mulatozni nem vala érkezése. Ebéd után oda hagyván Onégésziosz lakát, az Attélászéhoz közelebb üténk sátozt, hogy Maximínosz, kinek Attélászhoz menni s mint magában érthető, a körötte lévőkkel szót kellett váltani, ne nagyon távol legyen szállásolva. Ezen éjt tehát azon helyen töltvén, hol megszállánk, nap keltevel Maximínosz engem Onégészioszhoz küld, hogy adjam át neki az ajándékokat, mind a melyeket maga adott, mind a melyeket a császár küldött, s hogy megtudhassa, akar-é s mikor vele szóba ereszkedni? Oda menvén hát az azokat vivő szolgákkal, minthogy a kapuk még zárva voltak, várakozom vala, míg valaki kijövén jövetelünket bejelentené.

Itt várakoztomban a mint a lak kerítése körül sétálék, egy ember, kit öltözetéből szkütha barbarnak gondoltam, *γχιζε* (légy üdvöz!) szóval hellén nyelven üdvözöl, s el kelle csodálkoznom, hogy egy szkütha hellénül szól hozzám. Mert egyvelgesek lévén, a magok barbar nyelvét, vagy az únn vagy a góth nyelvet, be-

szélik, vagy az avszóniakét¹⁾ is, kik közzülök a rómaiakkal vannak elegyedve, de hellén nyelven nem egy könnyen beszél köztök valaki, kivévén a Thrákéból és a tenger melléki Illüriszből hurczolt foglyaikat; de ezeket akárki is könnyen megismerheti szétrongyollott ruháikról s fejök szurtoosságáról, hogy szerencsétlen sorsra jutott emberek; ez ellenben vagyonos szküthának látszott, szépen volt öltözve s feje köröskörül le volt nyírva²⁾. S viszont köszöntvén őt kérdém, kicsoda, honnan került a barbar földre s hogy adta magát a szkütha életre? S válaszára: mi okon ügyekszem azt megtudni, mondám: kíváncsiságomra a hellén nyelv szolgált okúl. Akkor nevetve mondá, hogy ő görög eredetű s kereskedés végett került Vimináktionba³⁾, Múszia Isztrosz melletti városába, ott sok időt töltött s dúsgazdag nőt

¹⁾ Az *avszóniak* nyelvén, miután Italiát, mint közönségesen tudva van, Avszóniának is nevezték, a latin nyelv értendő. Latin, természetesen rossz latin, nyelvet beszélő népekkel, Etel kúnjai részint az italiai gyarmatokkal népesített Pannoniában, részint a magát maig is *román*-nak (rumuny) nevező s kétségtelesen latin eredetű nyelvet beszélő oláhok közt Erdélyben érintkezettek.

²⁾ A kúnoknál később a IX-dik században is szokásban volt nyíratkozásról *Béla király névtelen jegyzőjénél VIII. feje* is találunk bizonyágot, ki a ruthénok s velök egyesült kúnoknak Kiov mellett a magyarok által történt megveretését leírva, nem minden gúny nélkül mondja, hogy „Almos vezér vitézei a kúnok nyírt fejeit, mint a nyers tőköt úgy aprították.“

³⁾ Vimináktiont *Otrokacsi, Origines Hung. 161. l.* a mai Viddin-nek veszi, *Kufscheit Hist. Geogr. Atlasában* azonban e város Viddinnél feljebb Viddin és Belgrád közzé van helyezve.

vett. Ebbeli boldogsága azonban, a mint a város a barbarok alá került¹⁾, oda lett s gazdag állapota következtében magának Onégésziosznak szemeltetett ki. Mert a vagyonosabb foglyokat Attélász után a szküthák előkelői szokták kiválogatni, mivel legdrágábban adhatják el. Később magát a rómaiak és az akatzirok nemzete elleni csatákban kitüntetvén, háborúban szerzett vagyonát a szkütháknál lévő szokás szerint barbar urának adta s szabadságot nyert. S barbar nőt vett, gyermekei is vannak s most Onégészioszsal egy asztalnál élvén, jelen sorsát az előbbinél sokkal jobbnak tartja. Mert a szkütháknál, a háborún kívül, az ember baj nélkül él, kiki a magaét élvezve és éppen nem vagy igen keveset háborgattatva: a rómaiaknál ellenben az ember a háborúban könnyen elvesz, másokba kellvén megmaradása reményét helyezni, minthogy a zsarnokok miatt fegyvert mindenki nem visel, s a kik viselnek, azoknak is igen veszedelmes a vezérek gyávasága, kik a csatában helyt nem állanak. Béke idején pedig még keservebb az ember állapota, mint háborúban, az igen súlyos adó-béhajtások és a gazemberek bántalmi miatt; miután a törvény nem mindenkit sujt, hanem ha a törvénszegő gazdag, vétkéért nem lakol, ha pedig szegény, ki fogásokkal élni nem tud, nyögni fog a törvény súlya alatt, ha csak a törvénykezés hosszú folyama alatt, miután már vagyona legnagyobb

¹⁾ Viminácion bevételét Etel által emliti Priszkosz is fontosabb (*ex Hist. Byzant.* §. 1.). Történt az Kr. u. 442-ben s így e követség előtt mintegy 6 évvel.

részét elköltekezte, az ítélet előtt meg nem hal; a mi pedig mindennél keservesebb, az igazsághoz is díjért kell jutni; a megsértettnek ugyanis igazságot nem szolgáltatnának, ha csak az ember a bírónak és ügyvivőinek pénzt nem tesz le. S miután ő ezeket és sok egyebet beszélt, válaszolva mondám: hallgassa meg csendesen azt is a mit én mondok, s mondám: a rómaiak kormányának föltalálói, mint böcs és derék férfiak, hogy az ügyek elkülönözve viseltessenek, úgy intézkedtek, hogy némelyek a törvények őrei legyenek, mások a fegyverrel bánjanak s hadi gyakorlatokat üzzenek, semmi egyébire nem törekedve mint hogy csatára készek legyenek, s miután harcziás szellemök a félelmet leküzdötte, mint a megszokott gyakorlatra, bátran menjenek a háborúba; másokat rendelték ismét, kik a földmivelésnek feküdvé földjük munkálásából magokat és az érettök harczolókat táplálják, a hadi élelmezést viselve; másokat rendelték a megbántottak oltalmára s azok jogainak védelmére, kik természeti gyengeségöknél fogva ön jogaik védelmére nem képesek, kik biráskodva a törvények rendeletei fölött örködjének. S nem helyes ok nélkül vannak a bírák segédfelei sem, hanem ezekből vannak, kik ügyelnek, hogy a birói ítéletet nyert fél igazát megkapja, hogy a ki ügyét vesztette, ne húzzák be jobban, mint a birói ítélet parancsolja. Mert ha nem volnának, kik erre ügyeljenek, e miatt más perekre szolgáltattnék alkalom, vagy a győztes fél fogván terhelőbben föllépni, vagy a rövidebbet húzó fél jogtalan vélekedé-

sében megmaradni. S ezeknek is díjak van rendelve a törvény előtt perlekedőktől, miként a harczosoknak a földművelőktől. Vagy nem méltányos-é a rólunk gondoskodót táplálni s jószívűségét meghálálni? valamint a lovnak lovát ápolni, az ökrésznek ökreiről, a vadásznak kutyáiról s az embernek mindenről, mit őrzésére és javára használ, gondoskodni kötelessége; míg más oldalról a törvénykezésért járó költség fizetését a vesztés fél nem egyébnek, mint a maga igazságtalanságának tulajdoníthatja. A perlekedés hosszas folyama pedig, ha csakugyan hosszas lenne is, az igazságra való ügyelet végett van, hogy a bírák hirtelenkedve a valót el ne téveszszék, jobbnak tartván később vetni véget a pernek, mint a dolgot siettetve nem csak az embert megrontani, hanem az igazság fölfedezője isten ellen is véteni. S egyformán sújtnak a törvények mindenkit, úgy hogy azoknak a császár is hódol, s nem az ő vádja szerint áll a dolog, hogy tudniillik a vagyonosok a szegényeken bátran erőszakoskodhatnak; hacsak valaki titokban ki nem kerül a büntetést, mire nem csak a gazdagoknál, hanem a szegényeknél is lehetne esetet találni; mert vétkezve bár, de ha a vádjak nem elegendők, ők sem fognának lakolni. S ez nem csak a rómaiaknál, hanem mindenütt így van. S a vele történt fölszabadíttatást ne őt háborúba vivő urának, hanem a szerencsének tulajdonítsa, mert mint tanulatlant az ellenség könnyen leölhette, ha pedig megszaladt, gazdája fogta volna megbüntetni. De a szolgálkkal jobban bánnak a rómaiak; mert irántok

atyák vagy tanítók gyanánt viseltetvén, a mennyiben őket a rosztól visszatartva abban, mit részökre jónak tartanak, részeltetik, hibáikért mint tulajdon gyermekeiket fenyítik. Nem szabad ugyanis a rómaiaknál őket halállal lakoltatni. S igen sok módja van nálok a szabadságnak, melyet nem csak élőkben, hanem halálokban is élvezhetnek, vagyonukról tetszésök szerint rendelkezhetvén, mert szent az intézkedés, melyet akárki halálakor vagyona iránt tesz. S ő könyezve mondá: a törvény szép s a kormány jó a rómaiaknál: de az uralkodók, a régiekkel nem egy úton járva, fölforgatják.

Míg ezekről beszélgetünk, valaki belülről kijövé, megnyitja a kerítés kapuit. S én oda futva tudakozám: mit csinál Onégésziosz? mert valamit akarnék neki jelenteni a rómaiaktól jövő követtől. S az válaszolá: kissé várakozva találkozhatom vele, mert éppen készülben van kijőni. S csakugyan nem sok idő multán, a mint kijőni láttam, hozzá menve mondám: üdvözlí őt a rómaiak követe, s azért jöttem, hogy ajándékait a császár által küldött aranyneművel együtt elhozzam s megtudjam, hogy vele, ki szót ohajtana váltani, mikor és hol akar értekezni? S ő cselédeinek parancsolá, vegyék el az aranyfélét és ajándékokat, s nekem mondá: jelentsem meg Maximínosznak, hogy tüstént hozzá megy. Visszatérvén megjelentém hát, hogy Onégésziosz jó, s mindjárt is belépett a sátorba. S megszólítván Maximínoszt mondá: köszöni neki s a császárnak az ajándékokat s kérdezé: mit akar vele szó-

lani, hogy hozzája küldött. S Maximínosz mondá: itt az alkalom, hogy Onégésziosz hírét a világon még nagyobbá tegye, ha t. i. a császárhoz jövén eszélységével a viszályokat kiegyenlitendi és egyességet szerzend a rómaiak és únnok közt. S ez nem csak mind két nemzet javára, hanem az ő házának is nagy hasznára lesz, maga s gyermekei mindig kedvesek fogván lenni a császár és nemzetsége előtt. S Onégésziosz mondá: és miben kedveskedhetünk a császárnak, vagy hogyan egyenlitsem én ki a viszályokat? S azon válaszra, hogy akkor fogja a császár iránti köszönetét leróvni, ha a rómaiak birodalmába jövén, a viszályokat, azok okait kipuhatolva s a békekötés szerint kiegyenlítve, eligazítandja, azt mondá: ő a császárnak s környezetének csak azt mondaná, a mit Attélász parancsol. Vagy azt gondolják — mondá — a rómaiak, esengetnek annyit előtte, hogy elárulja urát, elfeledkezzék szkütha neveltetéséről, hölgyeiről s gyermekeiről, s azt hiszszük, nem nagyobb becsületnek tartja Attélásznál a szolgaságot, mint a rómaiaknál a gazdagságot? Egyébiránt honn maradvá többet használhat, (csilapítandja ugyanis ura haragját, ha valamiben a rómaiakra meg talál bosszankodni), mint ha hozzájuk menvén azt a vádat vonná magára, hogy másként végzett, mint sem urának tetszésére volt. Ezeket mondván, azon nyilatkozattal hogy legjobb lesz ha én fogok hozzá járni, ha valamit tőle meg akarunk tudni, (minthogy Maximínoszhoz, mint követi rangot viselőhöz, gyakran oda járni nem illenék), eltávozek. Én

más nap Attélász udvarába megyek, ajándékokat vive nejeinek, kit Krékának ¹⁾ hívtak, s kitől három fia volt, kik közzül a legidősebb az akatzirokon s a szkütha tengermelléken tanyázó több nemzeteken uralkodott. Bent a kerített udvaron igen sok lak állott részint gyallott s csinosan összeeresztett deszkákból, részint meghántott s alkalmasan kifaragott gerendákból, melyek csúcsba végződő czölöpökbe voltak eresztve. S a kúpok gyűrűi a földszíntől kezdődve aránylagosan emelkedtek fölfelé. Itt mulatván Attélász neje, hozzá az ajtón álló barbarok által behocsáttatást nyerék, s őt puha kereveten ülve találám; a padozat gyapjú szőnyegekkel vala bevonva, úgy hogy azokon kellett járni. Számos szolga környezé, szolgálói pedig szemben vele a padozaton ülve színes fonalokkal szöveteget himzének, melyeket a barbarok diszítésül szoktak öltözetök fölé venni. Belépvén tehát s üdvözetem után az ajándékokat átadván távozám, s más lakhoz menék, melyben mulatott éppen Attélász s várakozám Onégésziosz kijövetelére. S a sok nép közzé állva (mert már az Attélász őrei s az őt kísérő barbarok előtt ismerős lévén senki föl nem tartóztatott), nagy tömeget láték oda gyülekezve, kik a hely körül Attélász kijövetelére

¹⁾ Etelnek ugyan ezen nejét Priszkosz lejjebb *Rékán*-nak nevezi. *Benkö* kétségtelenül nép monda után írja, hogy a szkékely földön, a róla nevezett *Rika erdejében* temettetett el: quam (Recam Attila) in silva prolixa terrae Siculicae, cui a *Reca* seu *Reka* nomen *Rika* adhaeserit, sepelivisse traditur, *Imago Nation. Sicul. 24 l.*

várákozva zajosan tolongtak vala. Ki is büszkén lépdelve s ide-oda körül tekintgetve a lak elébe jöve, s a mint Onégésziosszal a lak előtt megállott, sokan járulának hozzá, kiknek egymással vizzályaik voltak s tőle ítéletet vőnek. Aztán visszatére a lakba s a hozzá jövő barbar követeket fogadá.

Míg Onégészioszra várákoztam, az arany kelyhek végett Italiából Attélászhoz jött követek, Rómülosz, Promütosz és Rómánosz, kikkel volt Rusztikiosz, a Konsztántiosz embere, és az Attélász alá vettetett Paióniából való Konsztántiolosz is, szóba ereszkedének velem, s kérdezék: vajjon el vagyunk-é bocsátva vagy maradni kénytelenítettünk? S én mondám: éppen azért ácsorgok itt a kerítésnél, hogy ezt Onégésziosztól megtudjam, s viszont kérdezém: szelíd és nyájas választ adott-é Attélász követségök ügyében? S mondák: hogy semmikép nem lehet szándékától elvonni, hanem háborút izen, ha a kelyheket Szilvánosz meg nem küldi neki. S midőn mi a barbar makacs elhatározottságán csudálkoztunk, a követviselt és sok ügyben forgott Rómülosz válaszolva mondá, hogy roppant szerencséje s e szerencséjéből következett hatalma kevélylye tette őt, úgy hogy az igaz szóra mit sem hajt, ha javára szolgálónak nem gondolja. Mert soha sem Szküthia, sem más ország fejedelmei közzül senki ily rövid idő alatt oly roppantot mint ő nem mivelt, hogy egész Szküthián kivül az Oczeán szigetein¹⁾ is ural-

¹⁾ Az oczeáni szigeteken, melyet a régiak nem világtengeri értelemben vettek, bizonyosan a dalmatiai szigetek értendők.

kodik, s a rómaiakat adófizetőivé tette. Jelen birtokánál pedig még többre s birodalmát még nagyobbra növelni törekedve a persák ellen is szándékozik táborozni. S egy valamelyikünk kérdésére: mily úton juthat a persákhoz? mondá Rómülosz: nem nagy távolra esik Szküthiától a médok földje s ismerik is az únnok ezen utat, s egykor, midőn országukban éhség dühöngött s a rómaiak akkor folyt háborúik miatt velök össze nem csaphattak, oda be is ütöttek s benyomultak a médok földére Vaszikh és Kurszik¹⁾, kik a királyos szküthákból²⁾ valók és sok nép urai voltak, kik is később szövetség végett Rómába jöttek. S azok, kik ott benn jártak, beszélnek, hogy egy pusztá térséget érve s egy tavon átkelve, melyet Rómülosz a Maiótiznak gondolt, s tizenöt nap multával egy hegyet meghágva³⁾ ütöttek be a méd földre. S a mint ra-

¹⁾ A *Βασίχ* és *Κουρσίχ* neveket, a *χ* betűt csak végleheleti *h*-nak, az *ι*-t vég utánhangzónak véve *Vasz*-nak, helyesebben *Vass*-nak és *Csürsz*-nek vagy *Csörsz*-nek olvasom; ez utóbbi vélekedésemet azon elismert tényre alapítva, hogy az Árpád idejebeli *Csörsz* neve is a byzanti íróknál *Κοίρσαν*, vagy mint-hogy ez eredetileg így tárgyesetben jön elő, a nevezőben tulajdonképpen *Κοίρσ-ας*; valamint Árpád fia *Zsolt* vagy *Solt* neve *Biborban szül. Konsztántinosznál* tárgyesetben *Ζάλτασ*, nevezőben pedig *Ζάλτασ*.

²⁾ Hogy a királyos szküthák (*βασιλικοὶ Σκίθαι*) nevezet alatt a magyar faj kún ágazata értendő, több történetíróink megjegyezték. Priszkosz más helyeken királyos szkütháknak egyenesen Etel embereit mondja.

³⁾ E hegy alatt kétségtelenül a Kavkáz hegyláncz értendő.

boltak s a vidéket beszáguldozták, egy az övéket fö-
lülhaladó nagy persa had jött rájuk, s a levegőt nyi-
laival megtöltötte, úgy hogy nekik a fenyegető vész
elől hátra vonulva s a hegyeken át kellett szökniök,
csak kevés zsákmányt hozhatva magokkal, minthogy
legnagyobb részét tőlök a médok elszedték. Tartván
pedig az ellenség üldözésétől, más útra tértek, és azon
helytől, hol a tenger alatti sziklából láng lobog föl¹⁾
— — — napig utazva jutottak hazájokba, s így tud-
ták meg, hogy nem igen távol van a médok földje a
szküthákétól. Attélásznak hát, ha oda akar jutni, nem
sok fáradságába kerül, nem is nagy utat kell tennie,
hogy a médokat, párthokat és persákat meghódítsa és
adófizetésre kényszerítse; hadi ereje ugyanis olyan,
hogy annak semmi nemzet ellent nem állhat. S midőn
mi örvendeztünk, ha a persákra menne s ő rájuk for-
ditná a háborút, Konsztantiólosz mondá: attól tart,
hogy a persákat könnyeden meghódítva barát helyett
úr gyanánt talál visszatérni. Most ugyanis az aranyat
rangja után fizetik neki: de ha egyszer a párthokat,
médokat és persákat meghódíthatta, a rómaiak biro-
dalmát az övétől külön válva nem tűri többé, hanem
világosan szolgálai gyanánt tekintve őket, még súlyosabb
és elszívelhetlen rendeleteket fog rájuk parancsolni. Az
a rang, melyet Konsztantiólosz említett, római tábor-

¹⁾ E leírás bennünket a Káspi tenger mellett eső *Baku-*
hoz vezet, hol a földből a maig tiszteletben tartott szent tűz
lobog. — A szövegben e szavaknál hiány van.

nagyi rang volt, melynek kedvéért Attélász elfogadta. hogy a tábornagyok vezéréől a császártól a rendeletek neki megküldessenek. Mondá tehát, hogy a médek, pártok és persák meghódítása után azt a nevet, melylyel szeretnék őt a rómaiak nevezni, s azt a rangot, melylyel őt megtiszteltetve gondolják, lerásván kényszeríteni fogja őket hogy tábornagyuk helyett királyuknak nevezzék. Mert már is zugolódva mondja, hogy a császárnál az ő szolgálói tábornagyok, ő nála pedig a rómaiak császáraival egyrangú férfiak. És nem sokára jelen hatalma meg fog gyarapodni; ezt jelenti már az isten is, ki Arész¹⁾ kardját föltüntette, mely a szkütha királyoknál, mint a hadak istenének szenteltetett és szentséges tiszteletben állott kard, a régi időkben eltűnt, s akkor tájban egy ökör által földöztetett föl.²⁾

1) A hellén Ἄρης, a rómaiaknál *Mars*, a magyar költők *Hadúrja*.

2) A Mars (Hadúr) kardjáról való regét Priszkosz után bővebben közli *Jornandes De rebus Geticis XXXV. fej.* Monda szerint Árpád Etel kardjával, mely fölfedeztetvén neki átadatott, hódította meg Magyarországot. S hogy a hadisten ezen kardjának Magyarországon léteztéről a nemzetben századokkal később is élt némi hit, *Budai Ferencz Polg. Lex. I. d. 32. l.* igazolja, ki a forrást ugyan meg nem nevezte, de bizonyosan nem költeményképen mondja Anastasiáról, I. András király nejeről, szóló cikkében: „Azt írják, hogy a Márs kardját, melyen a Márs nevű pogány istennek képe volt, melyet a hunnosoknak régi elei nagy tiszteletben tartottak vala, de egy ideig eltévedvén, egy pásztor ember úgy talált meg, hogy az egy marhája-

S miközben a mondottak felől mindegyikünk tetzésünk szerint beszélgeténk, Onégésziosz kijövén hozzá menénk, s tőle sürgetős dolgaink felől értesülni ügyekezünk. Ő pedig elébb bizonyos barbarokkal beszélgetvén sürgete megtudnom Maximínosztól, hogy a rómaiak a kormányzói rangú férfiak közül kit fognak Attélászhoz követül küldeni. S a mint a sátorba menvén mondám, miket nekem monda, miután Maximí-

nak lábát megsértette, és a mely azután Attila kezére kerülvén, azzal magát oly nagyra tartotta és azzal oly sok pusztítást tett, azt a kardot mondom ez az Anastasia Otto bavariai herczegnek ajándékozta, abbéli háládatosságból, hogy Otto a császárt sokszor nógatta arra, hogy Salamont tegye be a magyar királyságba.“*)

*) Vajjon nem tette-e ezen, a magyar történeti hagyományban szereplő kard, részét *az országos kincstárnak*, melyben sok becses emlékdarab őriztetett, mit a nép, jámbor hitében, Etelének tulajdonított, de a királyi család némely kegyeletlen tagjai olykor megfogyasztottak? Így a hazai krónika *Turóczinál* (II. 47.) világosan beszél: *Regem autem Salomonem in paterno solio gloriose coronatum, cum assensu et acclamatione totius Hungariae, sedere fecit* (Henrik császár). *Ipsa vero imperator dixit gaza Hungariae a rege Salomone largissime remuneratus, prospere rediit ad propria.*“ Így Jacobus de Voragine arany legendájának egy a müncheni kir. udv. és állodalmi könyvtárban levő codexe mellett egy a XIII. század vége felé irt, s 1224—82. éveket befoglaló krónika áll, mely többi közt IV. Béla idejére, különösen 1266-ra írja: „*promittens rex Boemie* (t. i. Ottokár) *memorato regi Vngarie omnem thesaurum et ornatum reddere, quem aliquando amita ipsius regis Ladizlai asportaverat, videlicet duas coronas, sceptrum, amphoram, pretiosam et alia multa et incomparabilia chlenodia regis Atyle.*“ Lásd: *Tud. Gyűjt. 1835. XI. 130. l.* *Toldy F.*

nószszal tanácskozánk, mit kelljen mondani a barbar hozzánk intézett kérdésére, visszatérék Onégészioszhoz, s mondám: a rómaiak azt akarják, hogy ő jöjön hozzájok a vitatandók fölött értekezni, s ha ettől elesnének, a kit akar, azt fogja a császár követül küldeni. S azonnal meghagyá, hivjam elő Maximínoszt, kit hogy megjött, Attélászhoz vezete. Kis idő múlva kijöven Maximínosz, mondá: azt kívánja a barbar, hogy Nómosz, vagy Anatóliosz vagy Szenátor legyen a követ; mert a mondottakon kívül másokat el nem fogad, s midőn ő erre azt felelte: nem kell a férfiakat a követségre megnevezve gyanúsokká tennie a császár előtt, Attélász azt mondá: ha nem ajánlkoznak megtenni, a mit kíván, fegyverrel fogja a viszályokat eligazítani. A mint a sátorba visszaértünk, Oresztész atyja jöve jelentve, hogy mindkettőnket lakomára hiv Attélász, mely is a nap kilenczedik órája körül lesz. S miután az időt pontosan megtartva, s az ebédre meghívva, mind mi mind a nyugoti rómaiak követei megjelentünk, megállánk a küszöbön Attélászszal szemben. Itt a pohárnokok honi szokás szerint kupát adának kezünkbe, hogy leülésünk előtt köszöntsük el, mit megtévén s a kupát megízeltvén a zsámolyokhoz menénk, melyeken ülve kellett ebédelnünk. A székek mindkét oldalról mind a terem falai mellett állottak; s közben ült egy kereveten Attélász; háta mögött egy más kerevet állt; ez után néhány lépcső nyugágyába vezetett, mely díszítésül leplekkel és hímzett függönyökkel volt takarva, mint a milyeneket a hellének és rómaiak

menyekzőkre készítene. S első helynek azt tartották, mely Attélásznak jobbjára felől esett, másodiknak a bal kéz felőlit, melyen mi valánk; előttünk ült azonban Berikhosz¹⁾, egy a szkütháknál nagy nemzetségű férfiú. Onégésziosz ugyanis a fejedelmi kerevettől jobbra eső széken²⁾, az Onégészioszszal szemben eső széken pedig Attélász két fia ült, az öregebbik ugyanis atyja kerevetén ült, nem közel, hanem jó távol, atyjától való szemérmében semeit a földre lesütve. Midőn mind rendben valánk, a pohárnok előlépven a boros kupát Attélász kezébe adja, ki azt elfogadván a sor szerint legelsőt köszönti, s az a köszöntés által megtiszteltetve föláll, s nem volt szabad addig leülnie, míg a kupát megízeltve vagy kiíva vissza nem adta a pohárnoknak. S a mint Attélász leült, hasonló módon a jelenlévők tisztelték meg őt, a kupákat elfogadva s köszöntés

¹⁾ *Βερίκος*, a hellén *ος* végzet elvetésével, ha a *χ*-t véglehetőnek, s az *ι* betűt utánhangzónak vesszük, a *Ber* vagy *Bere* nevet adja, melyet Szatmárban *Bere* falu nevében föltalálunk.

²⁾ Vessük össze e helyet, mely szerint Onégésziosz Etel udvari ebédjén a legelső rangot jelelő széken ült, a főtebb róla mondottakkal, hogy t. i. Etel fiának kozár királyiá tételére a hadsereget ő vezérelte, hogy a birodalomban legtehetősebb, lakása, mely a fejedelmi előudvart képezte, Etelé után legszebb, ő maga Etelnek kedves embere, s testvére annál nagy befolyású férfiú volt, hogy a perek elítélésében a király mellett állt, s mint alább látjuk a királyi válasz szerkesztését ő vitte, a tanácsban jelen volt, s nem kételkedhetünk arról, hogy ő, mint nevéről fentebb megjegyeztük, *honvezéri*, nálunk a nádori méltóságnak megfelelő, hivatalt viselt.

után megízeltve ¹⁾. S mindenkinek egy pohárnoka volt, kiknek sorjában kellett bejönniök, miután az Attélász pohárnoka kiment. Miután így a második s a többi is megtiszteltetett, minket is hasonlóan üdvözölt Attélász a székek rendje szerint. S miután a köszöntéssel mindnyájan megtiszteltettünk, a pohárnokok kimenének, s az Attélászé után asztalokat rakának elénk, három, négy, vagy több emberre is egyet, s így kiki képes lehetett a székek sorát meg nem zavarva venni a tálczára rakott étkekből. S először az Attélász szolgálja lépe be egy hússal tele tállal, s utána a többiek, kik mindnyájunkat szolgáltak, kenyeret és étkeket rakva az asztalokra. És pedig a többi barbaroknak s nekünk sokféle étel volt készítve, és ezüst tányérokon hordták föl; Attélásznak pedig fa tálon húson kívül semmi egyebet nem. S más mindenben is mértékletesnek mutatkoztak. A vendégek elé ugyanis arany és ezüst kupákat adtak, Attélász ellenben fa kupából ívott. Egyszerű volt öltözete is, s a többiekétől semmiben, csupán tisztaságban különbözött; és sem kardkötője, sem barbaros sarujának szíja, sem lova zablája nem

¹⁾ Tekintsük meg a magyar politikai és családi lakomákat, hol a hasonló modorban tartott pohár-köszöntgetéseknek vége-hossza nincs, tekintsük az alföldi magyar nép szokásait, hol az ajánlott poharat meg nem ízelti a legnagyobb megsértés s a poharat köszöntés nélkül illetni vagy a gazdának az „egészségére“ kivánatról elfelejtkezni illetlenség lenne: s e vendégszeretetet tanusító ős szokást nemzetünknel maig is teljes divatjában találjuk.

volt, mint a többi barbaroké, arannyal vagy kövekkel vagy más drágaságokkal ékesítve. S miután az első tálakon fölhordott étkek elfogytak, mindnyájan fölállánk, s a ki fölállott, elébb székébe le nem ülhetett, míg az elébbi sor szerint kiki a neki nyújtott boros kupát Attélász egészségére köszöntve ki nem itta. S miután őt így megtiszteltük, leülénk s minden asztalra második tálat rakának, más étkekkel. S miután ebből is mindnyájan ettünk, ugyanazon módon fölállván, a kupát kiittuk s úgy ültünk le. Estvére kelve fáklyákat gyujtának, s két barbar lépe be Attélászsal szemben, s annak győzedelmeit s hadi erényeit énekelve önkészített dalokat monda¹⁾. S a vendégek szemeiket rájuk függeszték, s némelyek a költeményben gyönyörködnek, mások a csatákra visszaemlékezve gondolatokba mélyednek vala, mások, kiknek testét a kor elgyengítette s hevőket nyugalomra kárhóztatta, könnyekre fakadának. A dalok után egy féleszü szkütha lépe be, ki csudálatos és képtelen sületlenségeket hadarva mindnyájokat nevetésre fakasztotta. Ezután a Mavrusziosz (Mór) Zerkón sunnyoga be. Edékón ugyanis rá beszélte, hogy menjen Attélászhoz, hogy nejét az ő közbenjárására majd kikaphassa, melyet, mint Blédász igen kedves embere, a barbarok országában kapott, s midőn Attélász által Aétiosznak ajándékba küldetett, Szküthiában hátrahagyott volt: de csalatkozott

¹⁾ Újabb és fényes bizonyysága ez a nemzeti költészet Etel idejebeli virágzásának és különös szeretetének.

reményében: Attélász ugyanis haragra lobbant, hogyan mert birodalmába belépni. Ekkor azért a vendégség alkalmával belépven, alakja, öltözete, hangja és zűrt-zavart beszédével, mennyiben az avszónok nyelvébe únn és góth szavakat kevert, mindnyájunkat annyira felvidított, hogy szünni nem akaró kaczagásba törtünk ki, Attélászt kivéve; mert ő megindulatlan s arcza változatlan maradt. Nem is lehetett észrevenni, hogy valamit mosolygással szólt vagy tett volna egyebet, mint hogy legifjabbik fiát (kinek neve Érnász¹⁾ volt), a mint bejövén hozzá ment, arczon csipte, nyájas szemeket vetve reá. S csudálkozásomra, hogy többi fiát föl sem veszi, s lelke ehez vonzódik, a mellettem ülő szkütha, ki az avszóniai nyelvet értette s előre megmondta, hogy semmit, a mit mond, ki ne beszéljek, azt mondá: a jósok azt jövendölték Attélásznak, hogy nemzetsége meg fog bukni, de ezen gyermek által ismét fölemeltetik. — Minthogy pedig az éjt vendégeskedéssel húzták ki, eltávozánk, nem akarva nagyon elmerülni az ivásban.

¹⁾ Az *'Hovās* név a hellen *ας* végzet elvetésével eredeti névül *'Hov*-et ad, mit, a hosszú *é* anyyi lévén mint *í*, *Irn*-nek, könnyebb kimondással *Irin*-nek kell olvasnunk. Megfelel e névnek *Irin* vagy *Irinny* falu az Ér mentében Szatmár vármegyében. — Igaz, hogy Priszkosznál két más helyt e név *'Hováz*-nak van írva, a honnan a latin *Irnach* leírás után történetíróink Etel ezen fiát *Irnök*-nak nevezik; de szerintem a *χ* betű csak véglehellet, az előtte álló magánhangzó csak véghangzó lévén, ezen leírás csak *Irn* vagy *Irin*-nek adja e nevet.

Viradtával Onégészioszhoz menénk, mondván, hogy bocsássanak el bennünket, s ne töltsük hijában az időt. S ő mondá, hogy Attélász is el akar bennünket küldeni. S kis ideig elhagyván bennünket az előkelőkkel tanácskozott az Attélász határozatai felől, és megszerkeszté a császárnak átadandó levelet, irnoka közt lévén Rusztikiosz, egy felső Músziaból származott férfiú, ki a háborúban fogságba esett, és jeles tehetségei következtében a barbarnál levelek szerkesztésével foglalkozott. S a mint a gyűlésből visszatért, esedezénk neki a Szüllosz neje és gyermekei szabadon bocsátásáért, kik Ratiaria¹⁾ bevételekor jutottak rabságba. S ő nem ellenkezett kiváltásukban, hanem nagy áron akarta őket áruba eresztetni. S miután mi esedeztünk neki, hogy előbbi boldog állapotjokat megdölvén szánakozzék sorsukon, elmene Attélászhoz, s a nőt 500 aranyért át bocsátá, gyermekeit pedig ajándékba küldé a császárnak. E közben Attélász neje, Rékán, ügyei igazgatójához Adamevszhez ebédre hívata bennünket. Kihez elmenvén, a nemzet némely előkelőivel szívesen fogada, szép szavakkal láta s gazdag ebédrel megvendégele bennünket. S minden, ki jelen volt, szkütha megtiszteltetésül fölállva boros kupát ada kezünkbe, s miután kiittuk, bennünket megölelve s megszólalva tevé el. Ebéd után a sátorba menvén, álomnak ereszkedénk. Más nap Attélász ismét ebédre híva

¹⁾ *Ratiaria* népes város Músziabán, a nagy kiterjedésű Illíria egyik kerületében, a Duna partján a tájon feküdt, hol ma *Rahova* áll Bolgárországban.

bennünket, s az elébbi módon menénk be, s látánk a vendégeskedéshez. Ekkor azonban nem az öregebbik fia ült vele együtt a kereveten, hanem atyai nagy bátyja, Oébársziosz. S az egész vendégség alatt nyájasan beszélgetvén velünk, meghagyá: mondjuk meg a császárnak, hogy Konsztántiosznak, kit neki irnokul Aétiosz küldött, adja oda nőül, a kit neki ígért. Konsztántiosz ugyanis az Attélász által küldött követekkel együtt Theodóziosz császárhoz jővén, ha neki gazdag nőt ad, kieszközleni ígérkezett, hogy a béke a rómaiak és únok közt sokáig föntartassék. S a császár rá állt s a nagy vagyonú és fényes származásu Szatornflosz¹⁾ leányát ígérte neki, mely Szatornfloszt Athénaisz vagy Eudokia²⁾, mert mind két néven nevezték, kivégeztett volt; de ígéletét nem engedé teljesíteni Zénón, egy kormányzói rangú férfiú, kinek az iszavrokból nagy hadserege volt, melylyel együtt ő rá volt bizva Konsztántiosz városának védelme a háború idején. Ekkor pedig a keleti hadosztályok parancsnoka lévén, a leányt a várból kiviszi, és egyik jó emberéhez bizonyos Rúfoszhoz adja nőül, s Konsztántiosz, a leány tőle elvétevé, könyörgött a barbarnak, ne nézze el meggyaláztatását, hanem vagy a tőle elvett leányt, vagy más nőt, ki vagyont hozzon, adjon neki. Az ebéd alkalmával mondá azért a barbar: mondja meg Maximínosz a császárnak, hogy Konsztántiosznak a tőle vett bizta-

¹⁾ Eredeti néven *Saturninus*.

²⁾ II. Theodóziosz keleti császár neje.

tásban nem szabad csalatkoznia, mert császárhoz hazudni nem illenek. Azért hagyta pedig ezt meg Attélász, mivel Konsztántiosz pénzt ígért neki, ha a rómaiak között dűsgazdag nőt kaphat.

A vendégséget éjjelre oda hagyván, negyed nap illő ajándékokkal megtiszteltetve elbocsáttatánk. S elküldé Attélász Berikhoszt is, egy előkelő férfiút, Szküthában sok falu urát, ki a vendégségben előttünk ült, követül a császárhoz, mint a kit már máskor is fogadtak követül a rómaiak. S a mint útunkat folytatva egy falunál megszállottunk, egy szküthát fogának el, ki kémlelni jött a rómaiak birodalmából a barbarok országába, kit is Attélász karóba huzatott. Következő nap más falvakon utazván keresztül, két embert vezettek hátra kötött kezekkel, kik a szkütháknál szolgaságban lévén, hadi uraikat megölték. Ezeket, fejeiket két kihegyezett karóba vonva, függesztették föl. S meddig a szkütha birodalomban jártunk, Berikhosz egy úton járt velünk, s nyájasnak és barátságosnak mutatkozott: de a mint az Isztroszon átkeltünk, ellenségünké változék a szolgálaink végett támadt holmi hitvány ürügyek miatt. S először a lovat vette el, melyet Maximínosz ajándéku kapott; Attélász ugyanis a körötte lévő valamennyi előkelőnek meghagyta, hogy Maximínosznak ajándékokkal kedveskedjenek, s mindegyik lovat küldött neki s köztök Berikhosz is; ő azonban csak néhányat fogadván el, a többit visszaküldte, mérsékeltségével magát szerénynek ügyekezvén mutatni. Elvette tehát ezen lovat, és sem együtt utazni,

sem együtt enni nem akart velünk; s így a barbar földön történt összeismerkedésünk eddig tartott. Innen Filippúpoliszon¹⁾ át folytatók útunkat Adrianúpoliszba²⁾, hol is megpihenvén szóba ereszkedénk Berikhoszszal, s feddők, miért nem szól hozzánk, s miért haragszik ránk, kik neki nem vétettünk? Megengesztelvé tehát ebédre hívók, s úgy indulánk tovább. Útunkban a Szküthiába visszaügyekező Vigilászszal találkozáink, kinek elbeszélvén, mit felelt Attélász követségünkre, tovább folytatók útunkat. S a mint Konsztántinosz városába érkeztünk, azt hittük, hogy Berikhosz már rég letett a haragról; pedig ő vad természetét nem tagadhatta meg, hanem versengésekre tért s vádba keverte Maximinoszt, mintha Szküthiába bejöttével azt mondta volna, hogy Areóbindosz és Aszpár tábornagyoknak a császár előtt semmi becsületök, és hogy jellemöket, barbar könnyelműségöket hánytorgatva, becsmérlette volna.

A mint Vigilász Szküthiába visszatért s megérkezett oda, a hol éppen akkor Attélász időzött, az erre előre készen állott barbarok körülfogák, s a pénzt, melyet Edékónnak hozott, elvették tőle. S a mint Attélász elé vezették s az kérdezte: mi végre hoz annyi aranyat? azt mondá: a maga és kísérete ellátása végett, nehogy élelemben megszorúlva, vagy a hosszas útban netalán kidőlendő lovak- vagy málhás barmokban megfogyatkozva, sürgős követségében hátramaradást

¹⁾ Ma *Filippápoly*, törökül *Filibé*.

²⁾ Ma *Drinápoly*, törökül *Edreneh*.

szenvedjen; egy része pedig foglyok vásárlására van szánva, minthogy a római birodalomból sokan megkérték őt rokonaik kiváltására. „De gaz állat“ monda Attélász — így nevezve Vigilászt — „ravaszágoddal nem hárítod el a vádat, s nem lesz helyes ürügyöd a büntetés alól kibujni; több kész pénz van ugyanis nálad, mint költségedre, de még a vásárlandó lovak és barmokra s foglyok kiváltására is kívántatnék, mit pedig, midőn Maximínoszsal hozzám jöttél, megtiltottam.“ Ezt mondván fiát (ki akkor jött elsőben Vigilással a barbarok országába) kardra hányatni parancsolja, ha igazán meg nem vallja, kinek s mi végre hozza a pénzt. S ő, a mint fiát halálra vitetni látta, könnyekre és zokogásra fakada s felkiálta: ő rá emeljék a kardot s ne gyermekére, ki semmit nem vétkezett. S minden késlekedés nélkül elmondá, mit ő, Edékón, a herélt és a császár tervezett, folytonosan csak azon könyörögve, őt ölje meg s fiát bocsássák el. S Attélász abból, a mit Edékón megmondott, látván, hogy semmit nem hazudik, bilincsekre parancsolá őt vettetni, azzal fenyegetőzve, hogy elébb el nem ereszti, míg fiát visszaküldvén váltságul 50 font aranyat nem hozat. Megkötözék tehát, fia pedig visszamene a római birodalomba. Elküldé Attélász Oresztészt és Észlászt is Konsztántinosz városába.

Etel II. Theodósziosz császárnak azon erszényt, melyben az ő meggyilkolására szánt aranyat vitték, visszaküldvén, a cselszövő Khrüszafiosz büntetését követeli (Ex Hist. Byz. §. 6.).

Kivilágosodván, hogy Vigilász Attélász életére tört, s a Khrúszafiosz herélt által küldött 100 font arany tőle elvétetvén, azonnal küldé Attélász Oresztészt és Észlászt Konsztántinosz városába, meghagyván Oresztésznek, hogy az erszényt, melybe rakta Vigilász az Edékónnak adandó aranyat, nyakába akasztva menjen a császárhoz, s azt neki és a heréltnek megmutatván, kérje meg: ismerik-e? Észlász pedig szóval mondja meg, hogy Theodósziosz nemes atyának gyermeke, ő is nemes születésű, s mint atyja Mundiukhosz ¹⁾ utódja, nemességét meg is őrzötte: Theodósziosz ellenben azt elvesztvén, neki adófizetőjévé válva, szolgájává lett. Nem becsületesen cselekszik hát, midőn nála különb ember ellen, kit még e mellett a sors is urává rendelt, mint rossz szolga alattomosan incselkedik; nem fog azért — mondá — ellene elkövetett vétkéért előbb megbocsátni, míg a heréltet vesztőhelyre nem küldi. Ezek hát ezen parancssal Konsztántinosz városába jövének.

¹⁾ Etel atyjának nevét Priszkosz *Μορδοιουχος*-nak írja, miből a véghangzóval és véglehelettel *Mungyuh*, ezek nélkül egyszerűen *Mungy* vagy *Mongy* név tűnik elő.

II.

ETEL LAKÁRÓL.

II.

Etel lakáról.

(Megjelent: Delejtű. 1859. 49. sz.)

Honunk területének minden történeti emlékü pontja, melyről ősi dicsőségünk sugára ragyog felénk a századok homályából, nemzeti önérzetünk erejét emeli, s a földhöz, melyen őseink nehéz küzdelmek közt nagy tettekben gazdagon éltek és haltak, az anyagi érdekeknél sokkal erősebb s nemesebb szellemi érdekel, a honszerelem varázserejével vonzza lelkünket.

Melyik igaz magyar nem óhajtaná ismerni a helyet, hol a világtörténet menetelére oly hatalmas befolyást gyakorolt nagy hún király Attila vagy Etele büszke palotája állt, vagy a halmot, mely alatt e népünk emlékezetében másfél ezredév óta maig is ünnevelt nemzeti nagy hőstünk hamvai nyugszanak? Ez utóbbit legrégebb honi évkönyveink Kézai, Thúróczi, a

budai és pozsonyi krónikák a Dunán túl Keveházához, a nagy nemzeti hún temetőbe helyezik, míg népünk hagyománya, melynek forrását többé ki nem kutathatjuk, túl a Tiszán Dombegyházán keresi; az elsőnek meghatározását az Attilával egykorú byzanti író az V-dik században élt Priscus Rhetor adataiból kísérthetjük meg, ki 449-ben Kr. u. az Attilához küldött byzanti követség tagja volt, s kitől ez útjának igen érdekes leírása maradt ránk.

Mindazon hazai iróink, kik Etel egykori lakának meghatározásával foglalkoztak, csakugyan Priscus előadását vették vizsgálataikban alapul, és mégis az eredményre nézve egymástól mennyire eltértek. Bél Mátyás, Timon Sámuel, Benkő József, Attila e lakát Moldvában keresték; Desericius Incze és az ő nyomán legközelebb Mogyorósi János a tiszántúli síkra Gyula mezejére helyezték; Otrókocsi Fóris Ferencz a XVII-ik, Huszti András a XVIII-ik század végén s legközelebb én is Priscus fordításához mellékelte jegyzeteimben azt a Duna s Tisza közére, Jász-Berény tájára hittem helyezendőnek; legújabbán Révész Imre ez állítás ellenében felszólalva „Etel laka“ czimű tudományos értekezésében a Pray György, Sinai Miklós és utána Budai Ezsaiás által már fölemlített azon állításnak ügyekszik újabb és a leggondosabban összeállított erősségekkel érvényességet szerezni, hogy Etel laka a felső-tiszai síkon, nevezetesen a Szabolcs vármegyei Balmaz-Ujváros közelében az egykori Ethelaka nevezetű pusztán állott.

Révész Imrét, mint munkájának előszavában kifejti, egyedül az általam a múlt években többször kétkedés nélkül említett meghatározás fölötti megütöközése bírta arra, hogy Etellakáról már több mint egy évtized óta táplált véleményével a nyilvánosság mezejére lépjen, s így én méltán örömet nyilváníthatom a fölött, hogy e munka, melylyel történetirodalmunk minden esetre nyert, az én munkásságom következtében, bár egyenesen ellenem irányozva, látott világot. Nyereség lenne az irodalmunkra nézve még abban az esetben is, ha a vélemény, melyet történeti bizonyosságra akar emelni, a szigorú birálat előtt csak pusztá vélemény maradna; minthogy lapjain több egyes eddig kérdéses tétel teljesen kitisztázva bizonyosságra van emelve; de nézetem szerint még azért is, mert e munka mintegy példányúl szolgálhat, miképpen kelljen tudományos kérdésekben az ellenvélemények ellenében szigorú birálattal ugyan, de mindig a dolog érdemét tartva szem előtt, tisztán tudományos védvekkkel harczolni.

A mily nyílt, férfias hangon szól Révész ellenem említett munkájában, éppen oly egyenes nyíltsággal fogom én arra ellenezrevételeimet előterjeszteni; nem mintha e tudományos vitában a diadalt erőnek erejével részemre kívánnám döntetni, s az ellenvéleményt, mennyiben alaposan tanít és megigazít, kellően nem tudnám vagy nem akarnám méltányolni, hanem azért, hogy kimutassam az általa felhozott erősségek azon gyengébb oldalait s hiányait, melyek nem engedik,

hogy előbbeni meggyőződésemtől, miszerint Attila kérdéses laka a Duna-Tisza közén fektűt, elálljak. Módot kívánok ez által az elfogulatlan szigorú bírálatnak nyujtani, hogy e kérdésben közöttünk mind kettőnk kihallgatása után ítélhessen.

Mindketten Priscus útleírását tartottuk, mint alapot, szeműnk előtt; s így az a kérdés: vajjon annak egyes helyeit magyarázva nem tévedtűnk-é?

Hogy Priscusékat, mielőtt a Dunán átkeltek, a hűn révészek a mai Morava folyón szállították volna át s a követség még a Dunán túl a mai Szerbországban találkozott volna Attila hűn hadaival, — miként én Priscus erre vonatkozó sorait a bennők rejlő anachronismusra nem ügyelve értelmeztem, — tévedésnek elismerem, s így e kérdésre nézve, mely ugyan a főkérdés lényegére nem tartozik, Révész megigazítását helyesnek elfogadom. Óvó figyelmeztetésűl veszem továbbá azon megrovást, miszerint Priscus fordításához mellékelt jegyzeteimben az Écska, Rof, Csát, Egyek mai helyneveket csak pusztá hangzásuk alapján hűn személyekkel és történetekkel hoztam kapcsolatba, mely eljárás, mint Révész mondja, vigyázat és ellenőrség nélkül gyakorolva irodalmunk mezejét gyommal boríthatná el: bár lehetetlen elhallgatnom, hogy ha Etele, Buda, Keve, Kadicsa hazánkban helynevekűl a késő századokra fönmaradtak, teljességgel nem tartom hihetetlennek, sőt bizonyosnak merem állítani, hogy más előkelő hűn férfiak és nők nevei is az általok birt földön mint helynevek századokról századokra

átörökölték; s Árpád magyarjai által, kik a bejövete-
lökkor létezett hún, avar, vagy idegen, például szláv,
germán eredetű helyneveket nem irtották ki, elfo-
gadva mai napig is élnek. Elismerem végre, hogy én
azon három legnagyobb folyó nevének megfejtésében,
melyeken Priscusék az Al-Dunán átkelve mai hazánk-
ban áthajóztak, tévedtem: a mennyiben Priscus Dré-
kón, Tigász és Tifézász nevei között a Tifézászt, a
Tisza ujabbkori latin Tibiscus neve által félrevezet-
tetve, Tiszának vettem; holott az alatt, mint Révész
alaposan kimutatja, valósággal a Temes értendő; s
mennyiben a Tigászt minden bővebb okadatolás nélkül
Bégának, a Drékónt pedig Temesnek magyarítottam;
holott Révész valódi alapos bizonyítása után, — melyet
én értekezése egyik legbecsesebb részének tartok, —
kétségtelen, hogy a Tifézász alatt a Temes, a Tigasz
alatt a Tisza értendő. De már a harmadik folyam
meghatározására nézve, hogy t. i. „a Drékón nem
lehet más mint a Maros“, mit Révész maga sem tá-
mogathat semmi régi író, oklevél vagy emlék tanusá-
gával, miután e név tudunkra egyedül Priscusnál s
az őt átíró Jornandesnél maradt fön Dricca alakban,
bizonyos meggyőződésre Révész erősségei után nem
juthatok.

Priscusnak azon szavai ugyanis, hogy ezen három
folyó hajózható, vagy ha Révész értelmezését elfogad-
juk, valósággal hajózott volt is, (a Jornandes szer-
kesztményének *ingentia flumina* kifejezését tekintetbe
se vehetve, mennyiben a Temest, Marost, sőt még a

Tiszát sem illetheti az ingens nevezet), nézetem szerint nem zárják ki azon értelmezést, hogy a Drékón a Maroson kívül más folyó például a Béga is lehetett; mert ha Priscus e folyón, mindkettőnk értelmezése szerint a Tiszába szakadásához nem igen távol, Écska vagy Becskerek táján, kelt át, úgy azt hajózhatónak méltán nevezhette. Azonban ha Priscus ezen helyét bővebben vizsgáljuk, azt vehetjük észre, hogy ő a hajózható (ναυσίπλοος) jelzővel nem kereskedelmi hajózásra valósággal használt folyót akar értetni, hanem azzal mintegy csak azt akarja tudtúl adni, hogy e három legnagyobb folyón hajóval, tulajdon szavai szerint „faderékből vájt dereglyéken“ kelt át, míg a többi csekélyebbekben, mint maga mondja „talpakon hajóztunk át, melyeket a barbarok szekereken hordtak utánok a vizenyős helyeken keresztül.“ Azon erősség sem nyom többet, hogy Priscus szerint, midőn Anataliosz és Nómiosz byzanti követek a Dunán átkelve Attilához utaztak s a Drenkón folyóig érkeztek, Attila eléjük jött s velök itt értekezett: mert ebből éppen nem következik, mit Révész állit, hogy e folyónak a Dunától messze, s Attila székhelyéhez nem igen távol s éppen annyira kellett volna lenni, mennyire a Maros esik az Ujváros melletti Ethelakához; annyival inkább nem, mert Priscus ezen szavaiból: „Anataliosz és Nómiosz kíséretökkel együtt az Isztroszon átkelvén a Drenkón nevezetű folyóig mentek bé Szküthiába; Attélász ugyanis ezen férfiak iránti ki-méletből, hogy messze útra ne fáradjanak, azon he-

lyen tartott velök összejövotelt,“ azt lehet és kell következtetnünk, hogy ezen folyó Attila lakához még messze útra feküdt, s így az Al-Dunához inkább minél közelebb mint sem távolabb keresendő. Azon harmadik erősségre nézve, hogy „nem lehetetlen, miszerint a Drékón vagy Dricca folyónév a Zaránd megyében éppen a Maros mellett eső Drejka nevű kis bányászati községben maradt fön“, ellenvetésem az, hogy ily nevű község a mai Zarándban nem létezik; de e megyében a Maros éppen nem, hanem a fehér Körös folyván, a Maros mellett nem is létezhetik; a régi Zaránd megyének a mai Arad megye egy részét alkotó Maros melletti vidékén sem voltam pedig képes ily nevű helységet, melyet Lenk von Trenkenfeld Siebenbürgens Lexiconában, honnan-honnan nem igtatott be, földrajzi segédeszközeim segítségével fölfedezni.

Révész Imre kelleténél nagyobb súlyt helyez arra, hogy Priscusék a Maroson átkeltek, s így a helynek, mely felé törekedtek, t. i. Attila lakának, a tiszántuli vidéken kellett volna feküdni: holott föltéve de meg nem engedve, hogy a Drékón csakugyan a Maros volt, hogy e folyón a követség valósággal át is kelt, ebből magából még teljességgel nem következik, hogy Attila lakának, melyhez igyekeztek, múlhatatlanúl a Tiszán túl kellett lenni s az a Duna-Tisza köztí síkon nem feketett volna. Ugyanis ha valaki Szendrónél a Dúnán, Tomasovácznál a Temesen, Becskerek táján, mint Révész magyarázza, a Bégán átkelt, Torontál megyén át, mely korántsem oly járhatatlan mint Révész gon-

dolja, egyenesen éjszakra a Marosnak vonulhat, ezen átkelve a Tiszának tarthat, s azon egy alkalmas réven, milyen volt már Árpád korában a magyar hadak által használt földi rév Szentés közelében, átkelhet, s minden kertülés és kitérés nélkül juthat el Jász-Berény vidékére. Sőt az Al-Dunától az egész mai Bánságon, a Maroson, de még a Körösön is átkelve, s a Tiszán Vezseny vagy Szolnok táján átlépve is eljuthat az ember Jász-Berény vidékére, a nélkül, hogy csak egy lépéssel hosszabb utat kénytelen lenne tenni, mint ha Révész szerint a Tiszán Török-Becsénél átkelve a Duna-Tisza közén ügyekeznek éppen e pont felé. Azért ha megengedjük, sőt elfogadjuk is, hogy Priscus nemcsak a Temesen, Bégán, Maroson, hanem a Körösön is átkelt, magából ebből még nem győződhetünk meg, hogy Etele lakának Szabolcsban kellett s Jász-Berény táján nem lehetett fektüdni.

Annyival kevésbbé vagyok képes erre nézve meggyőződni, mert Priscus világosan mondja, hogy ő a Tiszán is átkelt. Ezt Révész maga is elismeri, s hogy mégis őt a Debreczen vidéki síkságra, még pedig a Maroson keresztül vezethesse, kénytelen ahoz az erőltetett s Priscus szavaiból éppen nem igazolható magyarázathoz folyamodni s azt természetesnek vitatni, hogy ő a Tiszán Török-Becsénél átkelvén, azon Kanizsa fölött Martonos és Keresztúr körül ismét visszament, és így érkezett Szeged és Makó közt a Maroshoz. Hogy Révész ezen tiszai kétszeri átmenetelt hihetővé tehesse, kénytelen azt állítani, hogy Priscus út-

leírásának ezen része az eredetiben hihetően bőven és részletesen le volt írva s csak a kivonat készítője rántotta azt öszszébb s ez hagyta ki a Tiszán másodsor történt átmenetelről szóló szavakat. Azonban én ezen igen is merész és semmivel sem bizonyított állítást éppen nem hiszem tarthatónak; mert ha Priscus töredékeit gondosan áttekintjük, meggyőződhetünk, hogy azokban oly csekély fontosságú részletek oly terjedelmesen leírva maradtak fön, miszerint az átíróról éppen nem tehetjük föl, hogy Priscus előadásán rövidíteni akart volna; ugyhogy nézetem szerint e töredékeket nem is kivonatoknak, hanem szemelvényeknek kell tartanunk Priscus göth és byzanti történetek czimü nagyszerü műveiböl.

S miképpen indokolja Révész a Tiszán való állítólagos kétszeri átmenetelt? Szerinte a Becskerektől Attila lakához (Debreczen vidékére) ügyekezö követeznek a Becskerektől jobbra balra terülö roppant mocsárok miatt kellett a Tiszán átmenni. Azonban a ki Torontál vármegye területét akár a valóságban, akár csak jó térképekröl is ismeri, meg fogja vallani, hogy az ember Becskerekröl Makónak tartva éppen nem kénytelen Becsénél a Tiszán át s Kanizsánál ismét visszszakelni, hogy célját érhesse, miután ezen fáradságos és időrabló kitérés nélkül is, semmivel sem talál több mocsáros vidéket útjában, mint a mennyit a Kanizsától Makóig terülö szintén vizenyös tájékon találhat. S tudjuk, hogy a térképeinket elsötétítö vizáradások és mocsárok nyáron által, — mikor történt

Priscus utazása, mert erős dörgés villámlásról, záporról és utóbb verőfényről emlékezik útja közben, — honunkban rendesen csak a térképeken szoktak létezni. De ha valósággal akadtak is Priscusék útjokban némi kiöntésekre, erekre és mocsárokra: éppen arra valók voltak a barbarok által szekereken utánok hordott talpak, hogy az ily vizenyős helyeken átkelhessenek, valamint valósággal a három nevezett nagyobb folyón kívül a többieken, mint maga Priscus írja, talpakon keltek át. S vajjon képzelhetjük-e, hogy valaki Becskerektől Debreczen vidékére ügyekezve, céljától eltérőleg, idejét vesztegetve a Tiszán kétszer is átkeljen; holott oda a Tisza érintése nélkül hamarább és kevesebb akadályal eljuthat?

Ugy hiszem, hogy egyedül Priscus olvasása után sem Révész, sem már előbb Sinai arra a gondolatra nem jött volna, hogy Attila lakát Debreczen vidékén keresse, ha az oklevelekből a Szabolcs vármegyei Ethe-laka nevű pusztáról tudomást nem nyertek volna. Sinai ez okleveleket csak határozatlanul emlegeti, s Révésznek köszönettel tartozunk, hogy azt a négy darab XV. és XVI. századi oklevelet, melyek e helyre vonatkoznak s Ujváros vidékére nézve becses földrajzi adatokat szolgáltatnak, kinyomozta s említett munkájához függelékül egész terjedelmökben közölte. Azonban ha tudjuk, hogy Ete nevű személyek éppen Magyarország első századaiban többen éltek, mint Ete, Ónd fia, Ető, az Árpádhoz csatlakozott hét kún vezér egyike, és Ethei a Taks korában beköltözött Bila vagy Bija és

Baks izmaeliták utódja,¹⁾ s ha látjuk, hogy Komáromban Ete falu, Tolnában Ete puszta, a székely földön Etéd és Etfalva helységek léteznek, melyek kétség kívül hasonnevű birtokosaiktól vették nevöket, nem gondolhatjuk-é igen természetesnek, hogy ezen Szabolcs vármegyei Ethelaka helynév is valamely Ethe nevű birtokosától nyerte nevét?

Érezte ezen ellenvetés sulyát maga Révész is, s ezt azzal ügyekezett elhárítani, hogy az Ethelaka helynevet Ethellaka vagy Ethele lakából összevontnak nyilvánítja; mi szerinte éppen úgy történhetett, mint a hogy a Közép-Szolnok vármegyei egykori Ethel falu neve idővel Ethelyre lágylt, s ma mint puszta saját vidékén is széltere Ethének hangzik. Megemlítvén az utóbbi helynévre nézve, hogy én azt még 1855-ben is Ethej-nek találom nyomtatva,²⁾ s így ezen bizonyítás nem áll minden kifogáson fölül, meg kell jegyeznem, hogy ha e névváltozást megengedjük is, még maga az Ethellaka nevezet sem győzhet meg bennünket arról, hogy itt valósággal a nagy hún király Etel lakott; miután nemcsak 1333-ban fordul elő oklevelesen, mint Révész idézi is, egy Ethele nevű férfit, hanem az egykorú Biborbanszületett Konstantin császár tanúsága szerint Árpád második fiától való unokáját is, hihetőleg a nagy

¹⁾ Ete, Ónd fia. *Anonymus Belae Regis Notarius VI., XIV., XV. s több fej.* — Ető (Etu) kún vezér *U. o. VIII. X. fej., Ethey U. o. LVII. fej.*

²⁾ *Erdély nagy fejedelemség minden községe betürendes névtára. Összeállította Posch János. Kolozsvárt 1855. 26. l.*

Ethele emlékére, Etzelének hívták,¹⁾ de a XIII. század elején is élt egy Attila nevű férfiú, kinek birtoka éppen predium Athile név alatt említettik a váradi regestrumban.²⁾ S így még mindig kérdés maradhat, hogy a Szabolcs vármegyei Ethellaka melyik Eteltől nyerhette nevét?

„Mindezen kétségeket — mond Révész — teljesen eloszlatja és megdönti a hagyomány, mely a kérdés alatti Etellakát egyenesen Attila hún királyljal hozza összeköttetésbe.“ E hagyomány így hangzik latinul: Attila natus est Engaddi; educatus est in Zelemér, sepultus est in Dombegyháza. Nem feszegetem e hagyomány Zelemérre vonatkozó részének eredetét, melyet Révész sem képes a Rofi Borbély család egyik nem rég elhalt tagjának emlegetésénél feljebb vinni, s hajlandó vagyok elfogadni, hogy az a népmonda után alakult, bár mint Révész maga is elismeri, a nép ma többé Etellakának nevét sem ismeri, s a vele szomszéd Zelemér pusztáról sem tud semmi Attilára vonatkozó mondát: hanem elfogadom e mondát ősréginek, melynek eredete sötét homályban vész el. De ha a hagyomány valósággal igaz volna is, ha Attila csakugyan Szabolcsban Zeleméren növekedett volna is, vajjon azért állithatnók-é biztosan, hogy Attilának azon fa-palotája, melyben ő a byzanti követséget fogadta,

¹⁾ *Constantinus Porphyrog. De administrando imperio 41. fej.*

²⁾ *Endlicher, Monumenta Arpadiana. S. Gallen 1849. 662. l.*

éppen a Zelemér mellett eső Etellakán feküdt? Ezen hagyománynak csak azon esetben lehetne döntő nyomatéka, ha Priscus leírása minden kétségen kívül egyenesen Zelemér tájára vezetne bennünket, mi fentebbi ellenvetéseim szerint éppen nem áll, annyira nem áll, hogy Priscus valamennyi magyarzója között az egyetlen Pray volt az, ki Etellakáról nem tudva e palotát a felső-tiszai síkra Tokajtól délre helyezte: de ő is csak azon tévedéssel helyezte azt ide, hogy a követségnek a Tiszán átmenetelét, miről pedig Priscus világosan szól, kellő figyelemre nem méltatta.

S ha Priscus minden esetre döntő szavain kívül nekem a Jász-Berénybe vezető vélemény támogatására, mit a maga véleménye mellett Révész is tőn, saját okoskodásomat erősségül lehet felhoznom, e kérdés eldöntésére nézve figyelembe merem ajánlani azt az észrevételemet, hogy valamint a hún birodalomnak, úgy az avarokénak és Magyarországnak, természetes súlypontja, hol uralkodóik székeiket s kormányuk középpontját tartották, mindig a Duna és soha nem a Tisza völgye volt. A Duna mellett feküdt az Etelről és testvéréről Budáról nevezett Etzelburg, a magyaroknál Buda vára (a mai Ó-Buda); a Duna mellett feküdt az avar khánok legerősebb Ringje, azaz győrje, éppen a mai Nagy-Győrnél; Fejérvár, Esztergom, Visegrád, Buda Árpádtól fogva fejedelmeink székhelyei s Magyarország kormányának központjai mind a Duna vidékén fekszenek. S vajjon éppen Attiláról, ezen éles belátásu uralkodóról és lángeszű hadvezérről, kinek

tervei különben is éppen Nyugat-Európa ellen voltak intézve, tehetségek-fel, hogy birodalmának természetes súlypontját föl nem ismerve a Tisza mögé huzódott, s itt ütötte volna föl deszka-palotáját, melyben Jordanes szerint minden más lakai között legörömeztőbb mulatott? Attilának e vonzalmát a tiszántúli síkhoz a másfél ezer éves gyakorlat ellenében úgy hiszem igen bajos volna igazolni.

De tegyük föl, hogy e nehézség mint tisztán okoskodás, a történelmi tények valóságára nézve mit sem nyom, Attila tiszántúli laka ellen van még egy alapos, éppen Priscus előadásából vett ellenvetésem, melyet úgy látszik Révész nem is sejtett, hogy t. i. Attila palotájának közelében fővezérének kőből épített fürdője állott, az egyetlen kőépítmény Attila székhelyén, melyhez a követ Pannoniából, azaz túl a Dunáról, szállították. Hihetőnek tartjuk-é, hogy e fürdő építetője Debreczen vidékére, az oda oly távol eső Pannoniából hordatta volna a követ, melyet Tokaj vidékéről sokkal közelebről hozathatott volna? míg ellenben a Duna s Tisza közti síkon a kövek Dunántúlról hordatását igen természetesnek találjuk.

Ezek után úgy hiszem meg fog engedni nekem tisztelt tudományos ellenfelem, ha Jász-Berényhez és Kerekudvarhoz, melyekhez, éppen csak Priscus útleírását követve, hozzávetőleg okoskodás útján jutottam, mint Attila kérdéses lakának kétségtelenül biztos pontjaihoz nem ragaszkodva, azon eddigi véleményemben megmaradok, miszerint Attila laka a Duna s Tisza

közti síkon feküdt. Ha az ő erősségei engem az ellenkezőről meggyőzhettek s vélekedésem alapjait megdönthették volna, én volnék az első, ki vele e kérdésben kezet fognék, annyival örömebb, mert én is mint ő a tiszántúli síkon születtem, s gyermek- és ifjukorom legszebb éveit az általa ezzel is dicsőíteni kívánt Debreczenben éltem át, s így engem is sokkal kedvesebb emlékek vonzanak e tájhoz, mint Jász-Berény vidékéhez, melyen életemben csak meg sem fordultam.

III.

**A MAGYAROK HADSZERKEZETÉRŐL ÁRPÁD
KORÁBAN.**

III.

A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában.

Bölcs León császár adatai.

(Megjelent: Uj-Magyar Muzeumban 1851/2. I. köt.)

León, e néven a keleti császárok közt VI-dik, Baszileiosz Makedón császár fia, s negyedik nejétől Zóétól, Konsztántinosz Porfürogennétosz atyja, kit említett fia, valamint a később élt Zónarász, Glükász és Konsztántinosz Manaszszész bölcs (φιλοσοφώτατος) névvel diszítének, a birodalom kormányát atyja Baszileiosz halálával Kr. u. 886. mart. 1-jén átvevén, 911-ben május 12-én történt haláláig, és így több, mint 25 éven át birta. E szerint uralkodása honunk alapítója Árpád vezér idejét teljesen magába foglalja, sőt mintegy 4 évig ennek fia Zsolt idejébe is átterjed.

Bölcs León császár több bennünket éppen nem érdeklő leginkább vallásos tartalmú munkán kívül¹⁾ írt a birodalmi vezérek számára egy terjedelmes hadműtani kézikönyvet is²⁾. Ennek XVIII-dik fejezetében a különböző nemzetek hadszerkezetét s az ellenökben használandó hadműtani szabályokat adván elő, a magyarokról is, még pedig minthogy ezek akkor a keleti birodalomban legkevésbé voltak ismeretesek, jóval bővebben értekezik, mint az arabokat kivéve a többi általa említett nemzetekről³⁾. Annyival becsesbek ránk nézve ezen az Árpád idejebeli magyarok hadi életét

1) Bőven megismerteti ezeket *Fabricius, Bibliotheca Graeca. Hamburgi, 1801. 4r. VII. köt. 693—713. l.*

2) Címe: *Λεόντιος — τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις*. Legelsőben tökéletlen latin fordításban *Checus János* tette közzé *Basel*, 1554. 12r., majd az eredeti szöveget latin fordítással és a szöveg olvasására vonatkozó némi jegyzetekkel kiadta *Meursius, Leyden*. 1592. 4r., mely kiadás új címlappal Ailiánosznak *Arcerius Sixtus* által kiadott hadműtana mellett is megjelent. *Ugyanott*. 1613. 4r. Meursius kiadását, a szöveget egy legteljeseb kéziratból kipótolva újra kiadta *Lamius János, Joannis Mevrsii Operum Vol. VI. Florentiae. 1745. fol. 531—991. l.*, melyet mint a föntebbi kiadások közt legjobbat, én is használtam.

3) *Jerney Keleti Utazása I. d. 82. l.* azon szavaival, melyekben e hadműtant mint *Leo Sapiens görög császár az árpádi magyarok haditudományáról írott munkáját* említi, könnyen abba a tévedésbe hozhatná az eredetivel ismeretlen olvasót, hogy e munkát egyenesen a magyarok hadműtanáról írottának gondolja, holott León császár általános hadműtanában csak alkalmilag szól a magyarokról *e. h. 793—802. l.*

kellő világba helyező s minden más erre vonatkozó tudósításainknál részletesebb adatok: mert azokat az egykorú, elméletileg és gyakorlatilag képzett hadtudós császártól, még pedig — mint előadásából látni fogjuk — azon tapasztalása után bírjuk, melyet az őt segítő magyaroknak a bolgárok ellen (Kr. u. 888-ban, uralkodásának harmadik évében) viselt háborúja alkalmával szerzett. Hogy León császár e munkáját Kr. u. 904. előtt már megírta, bizonyítja az a firenzei könyvtárban lévő codex, melyben León hadműtani gyűjteményének táblázata is foglaltatik, 6412, Kr. u. 904. évről¹⁾.

Ezen rövid ismertetés után legcélszerűsbb szolgálatot reményelek tenni a nemzeti őstörténetben gyönyörködő magyar közönségnek, ha saját előadásom és nézeteim helyett magát a forrást nyujtom át a leglelkiismeretesben hű fordításban az olvasó szellemi élvezetére s a nemzet akkori hadi, erkölcsi és műveltségi életét vizsgáló történetbuvár használatára.

Következzék tehát kivonata León császár hadműtanának.

XVIII. fejj. 22. §. — — A sereget a már föntebb eléd szabott módon fegyverezd, különösen minél több íjjal és nyíllal; mert nagy és hathatós fegyver az íj, különösen a szarakén²⁾ népek és

¹⁾ *Fabricius, Bibl. Graeca 14. köt. 701.*

²⁾ *A szarakénok (Σαρακηνοί) nevezet alatt a byzanti írók az arabokat értik. Maga León császár jelen hadműtanában XVIII. fejj. 110. §. világosan mondja, hogy a szarakénok arab nemzet.*

turkok ¹⁾ ellen, kikhél a győzelem minden reménye nyilazásukban fekszik.

23. §. Mert ezeknek a nyillövésben gyakorlott ijászaik sőt lovagjaik lovai ellen is nagyon hatályosak a mi seregünk által lőtt nyilak és az ellenségnek nagy kárt tesznek, nagyra becsült lovaiknak a folytonos nyilazás miatti elhullása s ennek következtében a csatában előszárguldni szerető szarakénok merészségének elmet-szése által. *(A következő 24—39 §§-ban az arabok harczmodora és az ellenök használandó hadműtani szabályok adatnak elő; ezek közül az utolsó szakot összefüggés kedvéért közlenem multhatatlan.)*

39. §. A hadmozgalmak, t. i. az előnyomulások és a hátrálás közbeni visszafordulások ne szemben tétessenek az ellenséggel *(az arabokról van szó)*, hanem oldalukba kell fordulni s hátba kell őket fogni; mert némely nemzetek, miként a persák is, néha hadrend-jöket megbontani nem akarván hátukat könnyen oda engedik, a mögójök kerültek ellen mintegy futtokban

ségütek. A görög *Σαρακηνός* s ennek megfelelő latin *Saracenus*-ből alakult a magyar *szerecsen* név, melyet nyelvünkben most már a néger *(Αἰθίοψ = fekete arcú)* fajra alkalmazunk.

¹⁾ A IX. és X. századi byzanti írók, *Bölcs León, Biborban született Konsztántinosz, Theofanész nértelen folytatója, Szümeón mágiszter, Georgiosz Monakhosz, León Grammatikosz* turk *(Τούρκοι)* nevezettel határozottan Árpád magyarjait illetik; a későbbi byzanti írók a magyarokat részint *Ούρροι*, részint *Ούγγροι* név alatt említik, s turkoknak a mai törökök őseit nevezik.

harczolva¹⁾; de az előttök hátrálva visszavonulók se merészeljenek megfordulva üldözőikkel szembe szállani, minthogy ezek jól rendezett hadsorára bukkanva kárt vallanak.

40. §. Mert némely nemzetek ugyan, mint a turkok, az üldőzésben rendetlenül nyomulnak az üldözöttek után, a honnan az üldözöttek jó rendben hátrálva és visszafordulva őket könnyen megronthatják²⁾:

41. §. De ezek (*t. i. az arabok*) jelesen és jó rendben üznek; azért is visszafordulva nem kell velök szembe szállni ügyekezni, hanem a fordulatot oldalukba vagy hátok mögé kell intézni, miként mondtam.

42. §. Miután azonban a turkokat említők, nem tartjuk czéliránytalannak megmagyarázni, miként rendezik hadaikat s miként kell ellenökben rendelkezni, mit azon alapos tapasztalásból tanultunk, midőn mint szövetségeseket használók őket a békeszerződést megszegett és Thráké vidékét beszáguldozott bulgárok ellen, kiken a büntető igazság, a Khrisztosz isten, a

¹⁾ A futva hátra nyilazás, melynek a párhoknál és magyaroknál divatoztáról *Jerney, Kel. Utaz. II. köt. 262—272. l.* számos régi író tanúságait jelesen összeállította, ez adat szerint a persáknál is szokásban volt.

²⁾ A magyar nemzet keleti tüzes véralkatán alapuló ezen túlzó hevességéért, mely által a hadi szerencse kedveztével elragadtatva magát korlátozni s ne talán cselet vető ellenfele irányában elég óvatos lenni nem képes, több ízben, például a várnai és mohácsi gyászos emlékü csaták alkalmával, keservesen meglakolt.

mindenség királya, nevére tett esküjök megszegéséért bosszút állandó rögtön mutatkozott. Míg ugyanis a mi seregeink a szarakénnokkal foglalkoztak, az isteni gondviselés a rómaiak helyett a turkokat táboroztatá a bulgárok ellen, kiket birodalmunk hajóhada az Isztroszon átkeltőkben segített és átszállított, s kik a gonoszúl keresztyének ellen fegyverzett bulgár sereget három csatában keményen megverték, mintegy hóhérokúl rendelve ellenök, nehogy keresztyén rómaiak önkényt keresztyén bulgárok vérével fertőztessék magokat ¹⁾).

43. §. Tehát a szkütha nemzetek úgy szólván egy életmódúak és hadszerkezetűek, sokfejűség alatt és munkátlanul pusztailag élvén csaknem mindnyájan; csupán a bulgárok és turkok ügyelnek minden más szkütha népekénél erősebb hadszerkezetre, rendezett csatákat viselve s egy fejedelemnek hódolva ²⁾).

¹⁾ Ezen bolgár-magyar háborúról a X. század első felében írt s főntebb említett byzanti írók bővebben emlékeznek, kiknek adatai után azt egy külön cikkben szándékozom tárgyalni.

²⁾ Meg kell itt jegyezmem, hogy *Bíborban szül. Konstantinosz hadműtanában*, mely Meursius munkái VI. kötetében szintén közölve van, s mely nem egyéb mint León munkájának némi pótlékokkal toldott kivonata, a XVIII. fejezetnek megfelelő s e felirat alatt: *Miként kell a szküthákkal, azaz avarokkal, turkokkal és más hasonló életmódú nemzetekkel harczolni?* töredékesen közölt cikkben, valamint e helyen, úgy alább, hol León turkokról és *bolgárokról* szól, mindig turkokat és *avarokat* ír. Ha látjuk már most, hogy ő Etel vagy Attila királyt

44. §. De miután a bulgárok a Kriosztosban békét ápolnak és az ő benne való hitet a rómaiakkal megosztják, hitszegésökért való meglakolásuk után nem akarjuk kezeinket ellenök fegyverezni, mintegy rokonaink ellen fogván hadműködéseinket ellenök intézni; azért is nem kívánjuk leírni hadszerkezetöket ellenünkben, sem a miénket ellenökben, kik az egy hit által testvéreink s rendeleteinknek engedelmeskedni igérkeznek.

45. §. Hanem szólunk a turkok állapotjáról és hadszerkezetéről, mely a bulgárokétól keveset vagy mit sem különbözik. Népes és szabad ezen nemzet s minden kényelem és élvezet fölött arra törekvő, hogy ellenségei ellen magát vitézül viselje ¹⁾).

(a birodalom kormányzásáról 28. fej.) egyenesen avarok királyának czimezi: nem de egy új erősséget találunk azon több byzanti írónál találtató adatra, miszerint a bolgárok, kik a déli szlávok közt csak később szlávosodtak el, hún (khún) eredetűek és így velünk fajrokonok; mit igazolnak León adatai is, melyek szerint hadszerkezetök, jellemök és szokásaik még a IX. század végén is a magyarokéival csak nem teljesen egyenlők voltak. E tárgy azonban külön értekezésben bővebb vitatást érdemelne.

¹⁾ Szontagh Gusztáv „A magyarok eredete“ című értekezésében *Uj-Magyar Muzzeum 1850/1. I. köt. 88. l.* azt állítja, hogy Biborban szül. Konsztántinosz császár a magyarokat ezen szavakkal jellemzi: „gens ingenua et libera, nullius unquam dominationi obnoxia.“ Szontagh ezen tévedését Wenzel Gusztáv „Eszmetöredékek a magyarok eredetéről“ című cikkében *U. o. I. köt. 380. l.* élesen megrója, kimutatván, hogy az idézett helyet Konsztántinosznál hijában keresnök és így Szontagh a

46. §. Ezen nép tehát, mint a mely egy fejedelem alatt van, s melynek vétkeseit főnökeik kegyetlen és nehéz büntetésekkel lakoltatják, nem szeretet, hanem félelem által fékeztetve, a bajt és fáradságot nemesen tűri, hideget meleget kiáll s a szükségesekben való fogatkozást, mint pusztai nép, föl sem veszi.

47. §. Nagyon óvatosak és tervöket titokban tartók a turkok törzsei, és szeretetlenek, hitetlenek és telhetetlen pénzvágók lévén¹⁾, esküvel nem gondolnak, sem szerződést meg nem tartanak, sem aján-

forrásokat fölcserélte s hihetőleg nem is olvasta. Azonban Wenzel maga is éppen azon tévedésbe esett, melyért Szontaghot méltán megróttá, midőn azt állítja, hogy a kérdéses hely „bölc s Leó taktikai munkájában találta.” Az idézett szavak ugyanis a XI-dik századi Kedrénosz munkájának latin fordításában olvashatók, ki azonban e helyen nem Árpád magyarjairól, hanem a mostani törökök őseiről beszél. Lásd: *Georgius Cedrenus. Bonnae. 1839. II. köt. 566. l.*, hol a Szontagh által nem éppen pontosan idézett hely így áll: *Turcorum gens Unnica fuit, habitans ad Caucasi montis partes septentrionales, populosisima et libera nullius unquam nationis dominium experta.* — Hogyan mondhatta volna e szavakat a magyarokról León császár, hogyan állithatta volna soha senki uralma alatt nem lévőnek a magyar nemzetet, melyről már föntebb, de mindjárt a következő sorban is, mint egy fejedelem alatt lévőről (*μοναρχοῦμενον*) emlékezik?

¹⁾ León császár őseinket szeretetleneknek az idegen nemzetek irányában, hitetleneknek mint nem keresztyéneket mondhatta, telhetetlen vagyonvágóknak pedig méltán nevezhette; mert állítását Árpád magyarjainak fél századnál tovább tartott csak nem folytonos zsákmányoló hadjáratai igazolják.

dékkal be nem telnek; hanem mielőtt az adományt elvették, már cselt és szerződésrontást terveznek.¹⁾

48. §. S a kedvező alkalmakat gondosan kilesik, s ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint csellel, meglepésekkel és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni.

49. §. Karddal, vérttel, íjjal és láncsával fegyverkeznek; a honnan csatákban többen közzülők kettős fegyvert viselnek, vállaikon láncsát hordanak, kezökben íjat tartanak, s mindkettőt, a mint a szükség kívánja, használják; üzelve azonban a nyilat jobban szeretik.

50. §. De nem csak magok vannak fegyverben, hanem az előkelők lovai is eleiken vassal vagy lemezzel vannak borítva.

51. §. Nagy szorgalmat és gyakorlatot fordítanak a lóhátról nyilazásra.

52. §. Nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követik őket, részint hogy élelmet s italukra tejet szolgáltatassanak, részint hogy annál többeknek látszassanak.

53. §. Sánczokba nem szállanak mint a rómaiak, hanem a csata napjáig nemzetségek és törzsek szerint el vannak széledve, lovaikat nyáron és télen folytono-

¹⁾ A szerződések meg nem tartásának, különösen az ugynevezett hitetlenek ellenében, milyeneknek az űs hitű magyar az idegeneket szintén tekinthette, fájdalom! nem egy példáját mutathatja föl a miveltebb keresztyén világ története is.

san legeltetve. S háboru idején a szükséges lovakat magokhoz véve s béklyóba téve turk sátraik közelében őrzik a had rendezkedéséig, melyet éjjel szoktak megkezdeni.

54. §. Örseiket távolban, de egymáshoz közel állítják, hogy könnyen meg ne lepettessenek.

55. §. Csatában nem rendezkednek mint a rómaiak három osztályba, hanem különböző csapatokban ezrendként állnak össze, s a csapatok egymástól oly kis távolra állnak, hogy az egész hadrend egynek látszik.

56. §. Van a hadrenden kívül fölösleg erejök is, melyet titokban kiküldenek az ellenök gondatlanul táborozók ellen, vagy nyomott hadosztályuk segélyére is tartanak. Podgyászuakat a hadrend mögött attól jobbra vagy balra mintegy 2000 lépés távolban tartják, hagyván a mellett is egy kis őrséget.¹⁾

57. §. Gyakran a fölösleg lovakat összekötözve hátra, azaz a hadrend mögé, állítják annak védelmére. Hadrendjök tagjainak mélységét, azaz a sorok számát határozatlanul intézik; minthogy jobban ügyelnek a hadsor tömötségére, mint mélységére, s az arczot egyenlően és sűrűn állítják.²⁾

¹⁾ Miért kellett a podgyászt a hadrendtől hátrább, de jobbra vagy balra tartaniok, az 58. szakaszból kitetszik, mely szerint az ellenség cselbe ejtésére születt hátrálásokat szerettek használni, s e végett a háttért természetesen szabadnak kellett hagyniok.

²⁾ Ezen utolsó pont Meursius latin fordításában, — mely-

58. §. Leginkább szeretik a távolról csatázást, az ellenség cselbeejtését és bekerítését, a színlelt hátrálásokat és visszafordulásokat és a szétszórt csatározást.

nek eddig is található számos apróbb hibáit az olvasót terhelni nem akarva mellőztem, — ily bámulatosan elferdítve áll: manipulos confuse, atque inordinate adparant, ut densata altaque sit (acies) permultum laborant, frontem vero aequabilem densamque faciunt. — *Kollár Historiae Jurisque publ. Hung. amoenitates I. d. 30. l.* ezen helyet így közli: Turmarum militarium series sive ordines indefinita profunditate instruunt, quod profunditatis, quo acies sit validior, majorem curam gerant: denique ut aciei frons condensa sit et aequalis, efficere student. Fordításom igazolásául az eredetit is közlenem multhatatlan, mely így hangzik: τὰ μὲν βάρη τῶν ἀκίων τῆς παρατάξεως ἦγον τοὺς στίχους ἀορίστως ποιῶσι, διὰ τὸ καχεῖαν εἶναι τὴν παράταξιν βάρους μᾶλλον φροντίζοντες, καὶ ἴσον ποιῶσι καὶ πυκνὸν τὸ μέτωπον. Ha az itt eléjövő hadtani műszavakat, melyeket a gyakorlati hadműtan legelső elemeiben is avatatlan szobatudósok mint látszik nem értettek, kellő jelentésökben adjuk vissza, e hely értelme legkevésbé sem homályos. Olvassuk el szerzőnknek a hadsereg osztályozásáról és rendezéséről szóló IV. fejezetét s tisztán látni fogjuk, hogy ἀκία nem egyéb mint a hadsereg egy tagja (die Rotte), mely León idejében 5 egymás mögött álló emberből állt, de a szükség szerint 4, 8 vagy 10 emberből is állhatott. Ezt, t. i. az egymás mögött álló harcosok számát, jelenti a βάρη τῶν ἀκίων (a tagok mélysége), mely szerint a 16 emberből álló tag természetesen a 8, vagy 5 emberből állónál mélyebb volt. Világosan igazolja ezt León császár IV. fej. 74. §-a, midőn mondja, hogy a régieknél csatákban a gyalogságnál a tagok mélysége (τὸ βάρη τῶν ἀκίων) 16 emberből állott. Azt mondja tehát León a magyarokról, hogy a tagok mélységére, azaz arra hány lovas állott egymás mögött, nem ügyeltek any-

59. §. Ha elleneiket megszalasztják, mire sem ügyelve, kiméletlenül nyomulnak utánok, nem gondolva másra, mint az üldözésre, s nem érik be, mint a rómaiak s más nemzetek, a kellő üldözéssel és a vagyonszákmánylásával, hanem mind addig nyomulnak, míg az ellenséget teljesen szét nem verik, erre nézve minden módot fölhasználva.

nyit, mint az arcz egyenességére és tömörségére; mi igen természetes volt, minthogy fő erejük a nyilazásban állván, ha sok sorral álltak egymás háta mögött, a hátul állók nyilait nem használhatták volna. — *Jerney, Kel. Ut. I. d. 83. l.* a Kollár-ból idézett latin fordítás *profunditas* szavából, mely hogy mit tesz az eredetiben, kimutattuk, a magyar tábor kürtalakuságát ügyekszik bizonyítani, mondván, hogy annak eszméje León császárnál. — hol ugyan azt én föltalálni nem tudtam, — hiven befoglaltatik. Ha Árpád tábora, mely *Jerney* szerint a Nyak, Mejjere, Kürtgyomra, Tarja, Könyök, Karja, Keze hadosztályokból állott, (ezek a *Biborban szül. Konstantinosznál 40. fej.* elősorolt 7 magyar nemzetség = *yevéa* s nem hadosztályok neveinek némely részben a magyar nevek fejtegetéseiben oly igen szerencsétlen Dankovszky után közlött erőltetett elmagyarázásai). kürt alakban volt volna föllállítva, még pedig úgy, hogy a Nyak elül, a Kürtgyomra közepett, a Keze szélen stb. legyen föllállítva, mi gyakorlatilag kivihetetlen volt volna, s mire egy egykoru íróban sincs legkisebb bizonyosság sem, úgy a tábor minden pillanatban a kettészakítás s körülszárnyaltatás veszélyének volt volna kitéve; úgy Árpád egy rohamot, egy szinlelt hátrálást, szakaszonként, ezredenként jobbra vagy balra kanyarodást sem vezényelhetett volna, a nélkül, hogy a sereg a legveszélyesebb rendetlenségbe ne jöjjön, s a legalkalmatlanabb alakban ne fejlődjék; — úgy ő tiszta lovasságával hazánkat soha meg nem hódítja.

60. §. Ha ellenségeik közül némelyek erősségbe menekültek, szorgosan kiokoskodva ügyekeznek őket a lovak és emberek szükségleteiben szorultságba hozni, s folytonos megszállásban vagynak, hogy ezek szűke miatt ellenségeiket kézre kerithessék vagy kényök szerint egyességre birják. S először könnyebb föltételeket kívánnak, s ha ellenségeik rá álltak, más nagyobbakat toldanak hozzá.

61. §. A turkok ezen szokásai csupán annyiban különböznek a bulgárokéitól, mennyiben ezek a keresztyn hitet elfogadván, a római erkölcsökhöz egy keveset hajlottak, elvetvén egykori hitetlenségökkel vad és pusztai életmódjokat.

62. §. Ellenökre van a turkoknak háborúban a legelő szűke, nagy lévén barnaik száma, melyeket magokkal hordanak.

63. §. Ütközet alkalmával tömegbe rendezett gyalogság legjobban megronthatja őket, ők ellenkezőleg lovasok lévén s lovaikról le nem szállhatván; mert gyalog megállani nem birnának, mint a kik lóháton növekedtek föl.

64. §. Ellenökre van a sík pusztá vidék és a tömötten rendezett s őket szakadatlan üldöző lovaság is.

65. §. Ellenökre van a kézviadal nehéz gyalogsággal és a biztosan történt éjjeli megtámadás, úgy t. i. hogy a megtámadók egy része hadrendben, más része rejtekben legyen.

66. §. Nagyon szomorítja őket, ha közzülők némelyek a rómaiakhoz pártolnak. Tudják ugyanis, hogy nemzetök állhatatlan gondolkozása, hogy haszonvágók és sok törzsből vannak összeszerkesztve, s hogy e miatt rokonaikra és az egymás iránti jó indulatra nem sokat adnak.

67. §. Mert mihelyt néhányan át kezdenek pártolni és általunk szivesen fogadtatnak, egész tömeg követi őket¹⁾. Azért is nehezen veszik, ha valaki tőlök elpártol.

68. §. Ha valaki csatába akar velök ereszkedni, mindennél inkább arra ügyeljen, hogy gondosan és kis távokra szakadatlanul állított örsei legyenek; aztán balszerencse esetére előre gondoskodják, hogy, ha

¹⁾ A pártosság, nemzetünknek mint látszik eredendő hűne, e szerint őseinknél már Árpád idejében is divatozott, mi azonban minden szabad és nemzetségenként pusztailag élő nemzetnél az emberi természet törvényei szerint ma is mindennütt föltalálható. León e szavaiból következtetve kétségtelenül több ily elpártolási eset fordult elő, mit a byzanti udvar pénzzel dolgozó politikája is elősegíthetett; történetíróinknál csak egy ily esetről van emlékezet, nevezetesen az Árpáddal rokon Szoárd és Kadocsa kiköltözéséről Görögországba, kiknek azonban *Béla király névtelen jegyzőjének* szavai s talán saját nézete szerint *XLIV. fej.* Árpád adott szabadságot Görögországba menni és magoknak földet foglalni. — Meursius latin fordítása e szakaszt a szöveg világos értelme daczára ily ferdén adja: *Quum paululum ad fugiendum retrocesserint atque hilarentur* (mit akar ez jelenteni?), *multi e nostris statim consequuntur. Itaque moleste admodum ferunt, si quis ab illis deficiat* (furcsa összefüggés!).

ellenök harczolva meg kellene futamodnia, szerencsétlenség esetére legyen valami erősített helye, s oda néhány napi eleséget vigyen, ha lehet a barmoknak is, de az embereknek minden esetre, leginkább vize legyen¹⁾. Aztán a podgyászt is úgy rendezze, mint az erről szóló fejezetben mondottam.

69. §. Ha gyalogsággal vegyes táborod van, legkivált az első csatában, mi alatt a sereg ezen néppel megismerkedhetik, azonként rendezd, mint már másutt mondám, hogy t. i. a lovasok a gyalogság mögé legyenek állítva.

70. §. Ha pedig az ellenök rendezkedők csupán lovasok, még pedig azok ereje ellen harczolni képesek, azokat is a hadrendről szóló előadásban foglalt ezen módon rendezd:

71. §. Két oldalt számosabbakat helyezz s a legjavát. Ezek mögött elegendők az úgy nevezett véd- vagy segédlovasok. A száguldozókat vagy előcsatárokat három vagy négy nyillövésnél továbbra ne bocsásd üldözés közben a védektől, s ne engedd utánok száguldozni, és mindenkép azon igyekezzél, hogy lehetőleg sík és nyílt teren rendezd a hadsort, hol sem sűrű

¹⁾ Meursius fordítása e helyet is oly visszasan adja, mintha León császár a megfutamodott és erősségekbe menekült magyarok ostromlásáról akarna hadvezérének tanácsot adni. Mit lehet ily fordításra, pedig a byzanti íróknak többnyire a XVI., XVII. században készült latin fordításai, kivált a keleti nemzeteket illetőleg, kissébb-nagyobb különbséggel ilyenek, annyival inkább azok egyes szavaira építeni?

erdők, sem emelkedettségek, sem mélyedések nincsenek, a turkoktól terveztetni szokott cselek tekintetéből.

72. §. Az örsöket illő távokra a hadrend mind négy oldalára kiállítsd.

73. §. Ha lehető, jó, ha a hadrend mögött valamely gázolhatatlan folyó, meredekség vagy mocsár van, hogy a hát biztosan fedezve legyen.

74. §. S ha a csata jól üt ki, nem kell mohón utánok nyomulni, sem gondatlanul üldözni, mert ezek, első csatában meggyőzve, más népek módjára nem hagynak föl a harcczal, hanem míg csak erősen le nem veretnek, sokképen igyekeznek elleneiket megejteni. Ha vegyes a sereg s több a gyalogság, ez esetben szükség a barmok eledeléről is gondoskodni; mert a közel ellenség lovasai a takarmány összehordását engedni nem fogják.

75. §. A turkok ezen hadszerkezete és jelleme a bulgárokétól, mint mondám, némi csekélységekben különbözik, egyebekben azokéval egyezik.

76. §. Nem azért írtam ezt, mintha a turkok ellen fognál hadakozni; mert nem is szomszédaink, nem is ellenségeink most, sőt inkább a rómaiak alattvalóiként igyekeznek mutatkozni¹⁾.

¹⁾ Ezen szavakban a bölcs császár némileg magának hízelgőleg, habár az igazság rovására, azt látszik állítani, hogy a magyarok Árpád alatt a keleti birodalomtól némi függésben voltak volna; de hogy a dolog teljességgel nem így áll, azonkívül hogy erről byzanti, magyar vagy más történetírók nem

77. §. Hanem hogy tudhasd vezér! a különféle hadszerkezeteket és hadműködéseket s azokat kellő alkalommal tetszésed szerint használhasd.

emlékeznek, maga León császár fia *Bíborban szül. Konsztántinosz* tökéletesen megczáfolja, midőn a *birodalom kormányzásáról* írt munkájában 8. fej. mondja, hogy a császár egykor abból a nézetből, hogy a vele szövetséges magyarok birodalmához közelebb lakva őt szükség esetében könnyebben segíthessék, követe Gábiel pap által fölszólítván őket, hagynák oda új hazájokat, s a besenyőket vernék ki honukból, melyben előbb ők lakoztak, a magyarok minden fejedelmei egy szívvel lélekkel fölkiáltottak: „mi a besenyőkkel össze nem ütközünk; mert nem vagyunk képesek ellenök harczolni; minthogy földjök nagy, népök sok s fene gyermekek (*κακά παιδία εἶσι*) s többé erről előttünk szót se tégy, mert hallani sem szeretjük.“

IV.

BOLGÁR-MAGYAR HÁBORÚ.

IV.

A bolgár-magyar háború Kr. u. 888-ban.

(Megjelent az új Magyar Múzeumban 1851 2. I. kötet.)

A jelen értekezés tárgyául választott bolgár-magyar háború, melyről honi évkönyveink, valamint a nyugotiak mélyen hallgatnak, de a byzanti egykorú vagy kevéssel később élt történetirók érdekes adatokat közlenek, a magyar őstörténet szempontjából annyival figyelemre méltóbb; mert ez szolgált legközvetlenebb okul arra, hogy őseink Etelközből új hont szerezni induljanak, s így a nagy Árpád vezér alatt ezredéves magyar hazánkat s abban önálló nemzeti létünket megalapítsák.

Maga az Árpáddal egykorú León császár, kinek pénzzel nyomatékosá tett fölszólítására keltek át a

magyarok a Dunán a császári birodalmat dúló bolgárok ellen, hadműtanában ezen háborúról alkalmilag emlékezve csak annyit mond, hogy a magyarok, míg az ő seregei az arabokkal foglalkodtak, hajóhada által a Dunán átszállítva, a bolgárokat három csatában keményen megverték.¹⁾

Részletesen tárgyalják ezen háborút Georgiosz Monakhosz, León Grammatikosz, kiknek éviratai Kr. u. 945-ben végződnek, és Theofanész névtelen folytatója, ki történetiratát a X. században Biborban született Konsztántinosz császár meghagyásából írta, s azt annak fia Biborban szül. Románosz császár idejében is 963-ig folytatta.

Ezen három író között, kik csak nem szóról szóra egyező előadásukat bizonyosan vagy egymástól kölcsönözték, vagy régibb közös forrásból merítették, s kik után e háborúról Szümeón Magiszter is közöl

¹⁾ Lásd bővebben León császár e helyét XVIII. fej. 42. §. *Uj Magyar Muzem 1851.2. I. köt. 302. l.* — León császárnak a bolgár-magyar háborúval egy időben történt s általa csak melleleg említett arab háborujáról bővebben emlékezik *Theofanész névtelen folytatója, León Grammatikosz, Georgiosz Monakhosz, és Szümeón Magiszter*, kik egymással csak nem egészen egyező évirataikban bölcs León uralkodását tárgyalva, Számosz bevételét az agarénok (arabok) által éppen a bolgár-magyar háboru előtt említik. Lásd: *Corpus Script. Hist. Byzant. Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Ex recognitione Immanuelis Bekkeri. Bonnae. 1838. 357. 701. és 849. l. és Leonis Grammatici Chronogr. Bonnae. 1842. 266. l.*

egy igen rövid kivonatot, s kikkől meritették e tárgyról szóló előadásukat a XI. századi Kedrénosz, és XII. századi Zonarász, elég lesz magát a legrészletesebb Georgiosz Monakhoszt hallanunk, ki León császár korának tárgyalása közben ez eseményt így adja elő ¹⁾: „Izenet érkezett Makedónia hadvezérétől, hogy Bulgária fejedelme Szümeón a rómaiak (görögök) ellen akar táborozni. Az ok, melyért Szümeón megharagudott, ez volt: Zautzásznak a császáratyának ²⁾ volt egy Múszikosz nevű herélt szolgálja. Ez megbarátkozott némely nyereszkedő kereskedőkkel Hellászból, Sztavrákioszszal és Koszmászszal, kik aljas hasznukat tekintve Múszikosz közbenjárásánál és hatalmánál fogva a bulgároknak Theszszaloniké városabeli kereskedelmét megrontották, a bulgárokkal kereskedés közben gazúl bánván. A bulgárok ezt megizenik Szümeónnak, ki mindezt León császár elébe terjeszti. De a császár a Múszikosz pártját fogó császáratyától gátoltatva, mind erre mit sem hallgatott. Fölingerülvén tehát a bulgár a rómaiak ellen táboroz. Ezt a császár megtudván, kiküldi Krénétész hadparancsnokot a bulgárok ellen nagy sereggel és a város előkelőivel. S ütközetre kerülvén a dolog Makedóniában a rómaiak visz-

¹⁾ *Corpus Script. Hist. Byz. e. h. 583—585. l.*

²⁾ Ezen férfiuról *Georgiosz Monakhosz* néhány sorral föntebb, *e. h. 582. l.*, úgy emlékezik, mint a kit León császár leánya Zóé iránti szerelméből. kinek férjét Theodóroszt méreggel elveszíté, kegyelt, s ezért diszített az addig szokatlan „császáratya“ czimmel.

szaveretnek, Krénétész, Arménész, Kurtikiosz s a többiek mind leöletvén. Szümeón a León testőrhadbeli khazarokat,¹⁾ kiket elfogott, a rómaiak gyalázatjára lemetszett orral küldte a városba. Ezek láttára a császár Nikétászt, az ugynevezett Szkléroszt (keményt), küldi hajókkal a Danubiosz folyóba, hogy adjon ajándékot a turkoknak²⁾ s támaszszon hadat Szümeón ellen. S az elmenvén, és azok fejeivel Arpadészszel

¹⁾ A szövegben előforduló *εταίρια* (szó szerint baráti kör, bajtárság, Cameradschaft, Bruderschaft) a byzanti íróknál a császári birodalommal barátságos és szövetséges nemzetekből a birodalmi fővárosban szolgáló s a császári palota őrzésére használt vitézek testületét jelenti. Volt nagy, közép és kis hetairia, melyek parancsnokai hetairiarkhész címet viseltek. — Hogy ezen testőrhadban, mely különféle idegen nemzetek fiaiból állott, a X. században magyarok is szolgáltak, bizonyítja *Luitprandus Legat. 485. l.* mondván, hogy Nikéforosz Fókász, X. század utolsó felében uralkodott császár, 40 magyart gazdag öltönyökkel diszítve testőreivé és védőivé tett.

²⁾ Mint közönségesen tudva van, Árpád magyarjait a IX. és X. századai byzanti írók határozottan mindig *turk* (*Τούρκοι*) névvel illetik. Ez elnevezés okát jelesen megfejtí *Theofülaktosz Szimokatta* VII. századi byzanti író, ki *III. könyv. 6. fej.* világosan mondja, hogy a keleten észak felé lakó húnokat szokták a persák turkoknak nevezni, s maga is a *hún* (igazán *khún*, a szövegben nála *Ούρροι* és *Χορροι*) és *turk* nemzetneveket vegyesen használja. Világos bizonyossága e hely is azon számtalan hiteles adat által támogatott történeti igazságnak, hogy a magyar nemzet, mely a vezérek alatt a nyugati íróknál gyakran *Hunni*, a byzantiaknál a XI., XII., XIII. században is *Ούρροι* név alatt említették, a kún nemzettel, melynek történetei fajunk sajátja, egy test és egy vér.

és Kurszanészszel (Árpáddal és Csörszszel) összejövén,¹⁾ miután azok a háborura rá állottak, túszoikat vitték tőlök s visszatért a császárhoz. S a császár viszont

¹⁾ A szöveg szavai szerint: *συντυχῶν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν Ἀρπάδη καὶ Κουρσάνη*. Hogy az itt görög *ης* végzettel ragozott és ejtegetett *Ἀρπάδης* honunk első vezérének Árpádnak neve, kétségtelen. Ő már ez adat szerint a bolgár-magyar háboru idejékor (888-ban) nemzetünknek feje volt, s mint a X. század közepe táján virágzott, a magyarokkal diplomatiái viszonyban állott, s így igen hitelre méltó *Bihorban szül. Konsztántinosz császár a birodalom kormányzásáról 38. fejt.* bizonyítja, őseink által Etelközben (a Szeret, Prút, Dnieszter, Búg és Dnieper folyók közti téren) a kozár khán fölszólítására választatott s kozár szokás szerint pajzson emeltetett főüökké, még pedig atyjának Álmosnak elmellőzésével. Ezen, nemzetünk történeteiben korszakot képző, nevezetes eseményt a tudós császár említett helyen, miután a magyaroknak Lebediából, mint *Jerney, Keleti Utazás II. köt. 81. l.* jelesen kifejtette, a lebedi síkról, a besenyők által kiszorítását s egy részben Persia felé, más részben Etelközbe költöztét előadta, így indokolva terjeszti elő: „Kevéssel ezután a Khazárián uralkodó khagán izent a turkoknak, küldjék hozzá csolnakon első vajdájokat (*βοτβοδος* — vojvoda, vajda). Lebediász tehát Khazaria khagánjához menvén, kérdezte az okot, melyért őt hivatta. S a khagán monda nekie: azért hivattunk, hogy miután nemes, bölcs, vitéz és a turkok közt első vagy, nemzetednek fejedelmévé tegyünk, hogy szavunknak és rendeletünknek engedelmeskedjél. S az a khagánnak válaszolva monda: irántam jó indulatodat s megkülönböztetésedet nagyra veszem, és azért illő köszönettel viseltetem: de miután ily fejedelemségre alkalmatlan vagyok, nem lehet rá állanom; hanem van kivülem más vajda, Álmos nevezetű, (*Σαλμοσίτης*, az előlehel *sz* és a rendes *ης* végzet elvetésével, miután a byzanti íróknál az idegen neveken és szavakban

küldé a tengeren Eüszthiosz patrikioszt és ezredest hajósereggel; Nikéforosz Fókász patrikioszt és udvarnokot pedig a tartományok hadaival szárazon küldé,

találató τζ összetett betű a görög nyelvben nem létező s hangot képviseli = Álmos vagy palóczosan Álmos), kinek Árpád (Αρπάδος) nevű fia is van; inkább ezek között akár Álmos, akár fia Árpád legyen fejedelem, s engedelmeskedjék rendeléseidnek. Tetszett e beszéd a khagánnak, s embereket adván mellé, azokat a turkokhoz küldötte; s miután azok e felett a turkokkal értekeztek, a turkok inkább választák fejedelmökké Árpádot, mint sem atyját Álmost, mint a ki tekintélyesebb, észre, tanácsra és vitézségre igen nevezetes, s ily fejedelemségre termelt férfiú volt, kit a khazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tettek. Ezen Árpád előtt más fejedelmök a turkoknak soha sem volt, s ettől fogva mind mai napig ennek nemzetségéből tétetik Turkia fejedelme.“ — Ezen adatok teljesen megcáfolják a csak nem két századdal Árpád után élt *Béla király* (szerintem I. Béla) *névtelen jegyzőjének* előadását, ki szerint *13. fej.* a magyarokat mai honunkba Álmos vezette, s ez fiának Árpádnak a vezérséget csak Ungvárt adta át; mit ő csak azért költött, hogy szerencsétlen szószármaztatását, mely szerint a *Hungarus* nevezet *Hung vártól* eredne (*2. fej.*), igazolja s Árpádot *dux Hungariae*-nak és vitézeit *Hungari*-nak keresztelhesse. — *Horváth Mihály, Magyarok története I. k. 3. l.* Konsztántinoszra hivatkozva *Stritternél Mem. Pop. III. köt. II. rész. 607. l.* azt tanítja, hogy a magyarok Lebediában a khazar fejedelem befolyása által Lebed első vajdát választották fővezérül. Mennyi történeti valótlanlás a nagy tekintélyű Stritter után! Maga Konsztántinosz szavai szerint, ezen választás nem Lebediában, de Atelközben történt, miután őseink Lebediából a besenyők által kiverettek, s Lebed (Eleved = Eleüd = Előd) az ajánlott fővezérséget éppen nem fogadta el, sőt egyenesen Álmost vagy Árpádot ajánlotta maga

s az Bulgáriáig előnyomult. A császár azonban békét ohajtván, azután küldé Konsztántiniakész quaestort Szümeónhoz. De Szümeón az elléne szárazon és tengeren

helyett. E tévedés azután többet huz maga után. — Igy péld. *Horváth e. h. 4. l.* Lebedet, mint a khazár fejedelem befolyásával választott fővezért vereti ki a besenyők által Lebediából Atelközbe; holott a vezérválasztás csak Atelközben történt, s ő soha fővezér nem volt; s hogy Árpádot fővezérré tehesse, kénytelen azt mondani: „ugy látszik, hogy Árpád Lebed eleste után választaték fővezérré,“ holott magából Konsztantinoszból ellenkezőleg látszik, mert Árpádot maga Előd ajánlá fővezérül. Igy jár mindenki, ha Stritter szavait, ki egy részt őstörténetünkben tájékozással sem birt, más részt igen felületesen dolgozott, sokat nem értett, sokat kihagyott, önkényes összefüggéseket csinált és a rosz latin fordítások hibáit hiven átvette, csalhatatlan tekintélyül fogadva vizsgálatlanul utánmondja. Az Árpáddal együtt a magyarok fejétül nevezett Csörszöt (*Κουρσάνης*), kit *León Grammatikosz, Corpus Script. Hist. Byz. Leonis Gramm. Chonographia. Bonnae. 1842. 267. l.* bizonyosan csak leirási hibából említ *Κουρσάνης* név alatt, minden más adataink ellenére Árpáddal együtt fejedelemnek éppen nem, csak kitünő hadi férfiúnak lehet elfogadnunk. Hogy nemzetünk a vezérek korában is főmaradt vérségi rendszer mellett, csak egy főnek, Árpádnak és utódainak hódolt, honi évkönyveink és Biborban szül. Konsztantinosz után fölösleges lenne hosszasan mutogatnunk; maga az Árpáddal egykoru *León császár hadműtanában XVIII. fej. 46. §.* őseinket világosan egy fejedelem alatt lévőeknek (*υποαρχούμενον*) írja; *Béla király nértelen jegyzője 6. fej.* Csörszöt, kit Georgiosz Monakhosz leirásával teljesen egyezőleg *Curzannak* ír, a hét magyar vezér egyike *Könd (Cundu . . . Köndö,* utánhangzó nélkül *Könd)* fiának mondja, de róla egyebet, mint hogy egy várát saját nevérol nevezte, mely név még az ő korában nem ment feledékenységbe (*46. fej.*), nem jegyzett föl. —

indított seregről értesítve, a quaestort börtönbe veteti, mint ki cselből jött volna hozzá. Átkelvén tehát a turkok,¹⁾ míg Szümeón Fókász seregeivel foglalkodik, egész Bulgáriát földulják, mit Szümeón megtudván, a turkok ellen indul. Azok a bulgárokkal szembe szállva megütköznek, és Szümeónt megverik, hogy alig tudott Disztrába²⁾ menekülni. S a turkok követelték a császártól: küldjön hozzájuk s vegye meg bulgár foglyaikat, mit a császár meg is tőn, a polgárokat azok megvételére kiküldvén. Szümeón pedig

Turóczinál II. rész, 6. fejt. bizonyosan az általa használt régiebb évkönyv hibás leírása szerint *Könd (Cund)* ezen fiának neve *Kusid-dá* van elferdítve. E név kiejtésére nézve Lethenyekkel és Mándyval, kik a névtelen jegyző *Curzan-ját Csörsz*-nek fordították, teljesen egyet érthetünk, fölvévén, hogy a *Csörsz* (régiebb leírás szerint *Curz*) névből a *Csörszán* (*Curzan*) épen ugy alakult, mint *Zsolt*-ból, kit *nértelen jegyzőnk 50—57. fejt.* *Zultanak*, *Biborban szül. Konstantinosz e. h. 40. fejt.* *Σαλτας*-nak ír, a későbbi *Zoltán* név. Hasonlóan a Tisza melletti régi *Lád* helynevet, melynek révét a *nértelen jegyző 20. fejt.* *portus Laddeus (ládi név)* néven említi, s melyet a maig is fönlévő *Sajó-Lád* helynév is igazol, ma *án* végzettel toldva *Tisza-Ladán*-nak mondjuk.

¹⁾ *Jerney, Kel. Ut. I. köt. 16. 17. l.* őseinknek ezen átkelésével hozza kapcsolatba a Galacz fölött Moldvában északra egy negyed órára fekvő *Vad Ungur* (magyar kelő) helység nevét, mit annak fekvése igazol is.

²⁾ *Disztra (Δίστρα, Kedrénosznál Δοροστόλον és Δρίστρα)* ma *Szilisztria* népes város és erős vár Bolgárországban, a Duna jobb partján a Disztrának ebbe szakadásánál. *Korponay, Hadi Földírás II. köt. 128. l.*

Eüsztathiosz ezredes által békéért könyörgött, melyre a császár hajlott, s León Khoiroszfaktészt küldé a béke megkötésére. S Nikéforosz parancsot kapott a sereggel visszatérni, hasonlóan Eüsztathiosz ezredes is. Leónt azonban Szülmeón szóra sem méltatta, hanem bilincsbe vettette, s táborát a turkok ellen kivívén, minthogy azok segítségi gyámolt a rómaiaktól nem kaptak s véletlenül támadtattak meg, mindnyájukat leölte¹⁾, s főnhéjazását ezzel is növelte. S visszatérvén, Leónt Mudragában találta, s monda neki: nem kötök addig békét, míg minden bulgár foglyot vissza nem kapok. A császár tehát visszaadatásukban megegyezett; azért is eljött Leónnal együtt a bulgár Theódorosz s őket átvette.“

Ezen előadásra, mely mint megjegyzők, nem csak Georgiosz Monakhosznál, hanem a vele részint egykorú részint nála később élt főntebb említett byzanti íróknál is egy két szó változtatással, de nem lényeges különbséggel olvasható, különösen azon részére, melyben a Dunán át honukba visszatért magyaroknak a bosszút szomjazó Simon bolgár fejedelem általi megveretése említetik, jeles világot vet az ős magyar történetre nézve megbecsülhetetlen érdemű Bfborban született Konsztántinosz császár²⁾, ki, miután a kozá-

¹⁾ Hogy e szavakat nem betűszerinti értelemben kell venni, már csak az a körülmény is mutatja, hogy őseink éppen ezen megveretésök után, sőt egyenesen annak következtében, léptek föl hódítóikül mai hazánkban.

²⁾ *Constantinus Porphyrogenitus, De thematibus et De administrando imperio. Bonnae. 1838., 172., 173. l.*

roktól elszakadt kabaroknak a 7 magyar nemzetséggel egyesültét előadta, őseinknek e háborújáról s annak következtében Etelközből mai hazánkba költözteről ekként emlékeznek: „Azután (t. i. a magyarok Etelközbe telepedte után) a Khrisztoszt szerető dicső León császár által meghivatva, átkeltek (t. i. a Dunán), és Szűmeónt háddal megtámadván, erősen legyőzték, s előnyomulva Preszthlabonig¹⁾ száguldoztak, miután őt egy Mundraga nevezetű várba²⁾ rekesztették és vissza-

¹⁾ Bandurius jegyzetei szerint *Constantinus Porphyrog. e. h. 368., 369. l.* két ily nevű város volt; a nagyobbat, a bolgár fejedelmek lakát, Anna Komnéné, Zónarász és Skülitzész a Duna mellé Distrához nem messze, a másikat *Nikétász Khóniatész* (Iszákios Angelosz császár történetében *I. könyv. 5. fejt.*) a Haimosz (ma Balkán) hegyláncz vidékére helyezi. — Schlözer, *Nestors Russische Annalen II. d. 246. l.* Presztlabont, meddig a magyarok száguldoztak, *Persthlavanak* írja, s a Duna mellett Dristra (ma Szilisztria) közelében fekdűtnek állítja. Véleményét azonban nem fogadhatjuk el; mert hogy a magyarok Galacz táján a Dunán átkelve, csak annak partján a mai Szilisztria tájáig nyomultak volna elő, Georgiosz Monakhosz főntebb említett előadásával, mely szerint egész Bolgárországot földűlták, meg nem egyeztethető. Helyesebben vehetjük tehát azt a Nikétász Khóniatész által a Balkán vidékére helyezett hasonnevű városnak. — *Prestora* nevet, mely Konsztántinosz *Προσλάβον*-jának és Nikétász *Προσλάβα*-jának megfelel, maig is visel egy hegysszoros a Balkán hegylánczon és Filippápolyon túl. *Korponay, Hadi földleírás II. köt. 153. l.*

²⁾ Ezen *Mundraga* vár ugyanaz, melyet Georgiosz Monakhosznál főntebb *Mudraga*, León Grammatikosznál pedig *Muldraga* alakban találunk írva. A byzanti írók magyarázói jegyzeteikben e hely fekvéséről nem szólnak, s a térképek ha-

tértek saját országukba. Ezen alkalommal Liuntinész¹⁾, Árpád fia, volt vezérök. De azután, hogy Szúmeón a rómaiak császárával békét kötött és magát bátorságba

sonló helynevet Bolgárországban nem közlenek. Azon körülményből, hogy Georgiosz Monakhosz föntebb közölt előadása szerint Simon megverettetvén, alig tudott Disztrába menekülni, itt pedig Mundragába rekesztettnek állítatik, nem alaptalanul következtethetni, hogy e két név tulajdonkép egy helyet jelel, s alatta a mai Szilisztria értendő.

¹⁾ Kit kelljen ezen *Liuntinész* alatt (mert τὸν Λιούντινα negyedik ejtésben áll, s így a *Liuntina*, valamint a latin fordító által minden alap nélkül írt *Liuntica* név helytelen), Árpád fiai közül értenünk, bajos meghatározni. E nevet történetiróink közül többen *Leventére* magyarázták, mit a görög leírásból csak némi erőtetéssel lehet kifejteni; hogy azonban Liuntinész, vagy, ha megengedjük Levente, Árpád négy fia közül, kiket *Biborban szül. Konsztántinosz e. h. 40. fejt. 174—175. l.* elősorol, melyik volt: tisztára hozva éppen nincs. Említett császár ugyanis, ki egyedül tartotta fön Liuntinész emlékét, s egyedül sorolja el név szerint Árpád fiait, ezek között Liuntinészt nem említi, miből azt kell következtetnünk, hogy e név a négy fiú neve közül valamelyiknek változéka vagy éppen fordítása. Árpád négy fiáról ő így emlékezik: „Tudni kell, hogy Árpád, Turkia nagyfejedelme, négy fiat nemzett: első *Tarkast* (τὸν Ταρκατσοῦν, ennek első ejtése *Ταρκατσοῦς*; az *ους* végzet elvetése után, minthogy az idegen nevekben előjövő *τς* összetett betű a görög nyelvben nem létező *s* hangot képviseli, *Tarkas* nevet ad), második *Jelét* (τὸν Ἰέλεχ, mely leírásban a végső *χ* betű, mint ez számos példából bizonyítható, csak utánlehelt *h*, és így *s*-nek vagy *cs*-nek, mint a latin oklevelekben a *ch*, éppen nem olvasható), harmadikat *Jutost* (τὸν Ἰουτοτάν, mely név az *ας* végzet elvetésével *Jutos* nevet ad), negyediket *Zsoltot* (τὸν Ζαλιάν, e név gyöke

helyezte, követeket küldött a patzinakitákhoz (besenyőkhöz), s velök a turkok megtámadására és kiirtására szövetkezett. S midőn a turkok egy kis hadjá-

Zaλr Zsolt vezértünk nevét eléggé helyesen írva adja). -- *Jerney, Keleti Utazás I. k. 135. l.* Árpád ezen négy fia közzül, kiknek neveit ő *Torkos, Jeles, Jutos* azaz *Ütbs* (?) és *Soltnak* olvassa, a másodikról mondja, hogy „ez nem lehetett egyéb annál, kit más helyütt Constantinus *Liuntina* névvel illet, szépen megfelelően ez egyedül Leventére magyarázható név a *Jeles* fogalmi tartalmának.“ azonban ez állítása mellett szilárdan állani maga sem akar, mert mindjárt utána veti: „vagy ha ez nem volt s *Öles* szó lappangana benne: akkor az *Jutotz* nevet szükségkép *Vitézre* azaz *Leventére* kell értelmeznünk.“ E két vélemény közzül az elsőt éppen nem fogadhatjuk el, minthogy *Ἰλέχ*-ből *Ölest* magyarázni nem lehet, a másodikat is csak úgy tehetnők némileg valószínűvé, ha az *Ἰουτοτζάς* nevet betűcserével *Vitosnak* olvasnók, s ezt a *vi* gyökből eredő *vita* szavunk *vit* törzséből *os* képzővel származtatva az *éz*, eredetileg *ész* képzővel alkotott *vitéz* szavunkkal egynek vennők és *Leventével* azonosítnók. De e vélemény is, mely csak némi erőtetéssel járó betűcsere által támogatható, nem egyéb mint pusztá vélemény, miután a dunántúli *Jutas* helynév igazolja, hogy Árpád ezen fiának neve valószággal *Jutos* vagy *Jutas* volt. — *Horváth Mihály, a magyarok tört. I. köt. 4. l.* Konsztántinoszra hivatkozva *Stritternél III. d. 2. rész 616. és 621. l.* Árpádot mondja a bolgárok elleni háborúban a magyarok vezérének. Ily hibát nem egyet, de ezeret fog elkövetni, ki a byzanti íróknak a keleti nemzetekről szóló adatait *Stritter* kivonataiból idézi. Ha mind azon tévedéseket, melyek őstörténetünkbe *Stritter* kivonatainak vagy a byzanti írók igen hibás latin fordításainak használása s az eredeti szövegnek meg sem tekintése miatt tódultak, ki akarnók mutatni, könyvet kellene írunk.

ratra kimentek ¹⁾, a patzinakiták Szümeóonnal a turkok ellen mentek, s családjaikat tökéletesen kifirtották, s az ország védelmére hátra hagyott turkokat csúful kiüzték ²⁾. S a turkok visszatérvén s országukat így

¹⁾ Itt éppen nincs meghatározva, hol jártak ekkor őseink táborozni. Újabb történetiróink legnagyobb része, inkább egyik a másik után indulva mint a forrásokat nyomozva, ezen táborozás alatt határozottan a magyaroknak Arnulf német császár fölszólítására a morva fejedelem Szvatopluk ellen 892-ben történt hadjáratát értik, s ez állításuk támogatására Konsztántinosz császár ezen helyére alaptalanul utalnak is; de hogy véleményök nem áll, ez értekezés folytán bővebben föl fogjuk világosítani.

²⁾ Ezen pusztító beütés idejére tehetjük az öreg Álmosnak, Árpád atyjának, megöletését, melyet a XIV. századi bécsi képes krónika nyomán *Thuróczi Chron. Hung. II. rész, 3. fej.* Erdélybe helyezve ekként említ: „Huius (Arpadi) autem pater Almus in patria Erdeleu occisus est, non enim potuit in Pannoniam intrare.“ E szavakban a *patria Erdeleu* kifejezést bizvást a magyarok etelközi hazájának Erdélylyel határos részére, a szintén erdős Moldvára, magyarázhatjuk. — *Horváth Mihály c. h. 5. l.* hivatkozva *Engelre Gesch. d. ungr. Reichs 4r. I. d. 281., 348., 353. l.* azt mondja, „hogy ezen alkalommal Leuntin, Árpád fia, ki a haza védelmére honn maradt, megöletett; megvert serege pedig a mai Erdély széleire futamodott, kiknek maradékai székely név alatt mind maig ott laknak.“ Erről Konsztántinosz, ki Liuntinról egyedül emlékezik, mit sem tud, s az egész előadás minden alap nélkül csak a székelyeknek Etel húnjaitól származása ellen van irányozva, mely ellen Engel *Cornidesnél Vindiciae Anonymi 348—350. l.* Konsztántinosz jelen helyéből igen erőttel okoskodással sikertelen harczolt: de ennek a nemzeti hagyomány, hoi évkönyveink és a byzanti írók nyomán való igazolása bennünket fölvett tárgyunktól

elpusztítva és kiírta találván, azon földre szállottak, melyen most is lakoznak.“

Az évet, melyben a bolgár-magyar háború történt, Szűmeón Magiszternek ezen háborúról közölt rövid előadása után kétségtelenül Kr. u. 888-ra kell tennünk. Ő ugyanis Számosz bevételét az arabok által, melylyel egy időben történt maga León császár szerint a bolgár-magyar háború, León császár uralkodásának harmadik évére teszi, s ezt csak ugyan mindjárt az után e szavakkal említi: „Szűmeón, Bulgária fejedelme, a rómaiak ellen táborozik és a turkok őt haddal megtámadván legyőzik, s a császár minden foglyaikat megveszi, azután viszont megveri a turkokat, követelésére a foglyokat visszakapja s békét köt¹⁾.“ Hogy León császár Kr. u. 886. mart. 1-jén lépett trónra, s így uralkodásának harmadik éve Kr. u. 888-ra esik, az ellenkező vélemények ellenében tudományosan megvitatta és tisztába van hozva²⁾.

messze vinne. — Hogy Horváth, ki egyébiránt Engelnek a magyar őstörténetben elkövetett hibáit hiven utánírja, ezen adatra nézve Engelre, mint forrásra hivatkozik, ki maga forrást nem bírván nem is idéz, nagy bírálati tapintatlanságot árul el.

¹⁾ *Corp. Script. Hist. Byz., Theophanes Continuatus etc. Bonnae, 1838. 701. l.*

²⁾ *Fabricius, Bibliotheca Graeca VII. köt. Hamburgi 1801. 4r. 694. l.* ezen adatra nézve hivatkozik Becknek León császár novelláiról írt s Zepernick által Halléban 1779. jegyzetekkel kiadott munkájára, hol León császár életének körülményei bőven tárgyaltnak, s különösen ez adat is megállapítatik.

Emlékezik röviden ezen háborúról az orosz történetírás atyja a XI. század végén és a XII. elején élt Nestor is, ki előadását kétségtelenül a byzanti évkönyvekből írta ki, e szavakkal: „902-ik esztendőben León császár a magyarokat a bolgárok ellen bérelte. A magyarok betűtöttek és egész Bolgárországot elpusztították. Midőn ezt Simon megtudta, a magyarok ellen fordult, ezek ellent állottak és a bolgárokat megverték; alig tudott Simon Dersterbe (Disztrába) menekedni¹⁾.” Hogy a XII. század elején írt Nestor időszámítása a IX. századi honi és külföldi eseményekre nézve hibás, azt Nestor szláv szövegének bíráló kiadója Schlözer, jegyzeteiben több helyen elismeri és bizonyítja²⁾; hogy magára ezen adatra nézve az évszámot a kultörténetekben avatatlan orosz barát,

¹⁾ Lásd: *Nestors Russische Annalen von A. L. Schlözer III. d. 243. l.* — Schlözer, ki a byzanti történetirókkal oly annyira ismeretlen volt, hogy, ha Nestornak, ki a korát megelőző századok külföldi eseményeit, s némely részben még az oroszokra vonatkozókat is, a byzanti forrásokból merítette s fordította szlávra, némely helyére nézve a byzanti forrásnak véletlen nyomába akadt, ezt mint nagy szerencsét hirdeti, Nestor forrásaiul ez adatra nézve Kedrénosz és Zónarász XI. és XII. századi írókat nevezi; de Nestor szövegének szavai régibb byzanti forrásokra, Theofanész folytatójára, León Grammatikoszra, Georgiosz Monakhoszra utalnak bennünket; ezekből írták ki némi változtatással ez eseményt Kedrénosz és Zónarász is, kiknek iratai, kivált az utóbbié, Kioyban Nestor korában még alig lehettek ismerve.

²⁾ Lásd *Nestors Russ. Ann. Einleitung 14. l., III. d. 244. l. stb.*

vagy hihetőbben későbbi még avatatlanabb másolója önkényesen s hibásan tette föl, már csak az eddig ismertetett források után is kétségtelen. Schlözer e hibát kimutatva, mintegy annak czáfolatául említi, hogy a fuldai évkönyv ezen háborúnak, vagy legalább a magyarokkali egyezkedésnek kezdetét 895-re teszi, Ritter pedig megmutatta, hogy az 893-ban kezdődött: de főntebbi állítására hivatkozva (*e. h. III. d. 139. l.*), mely szerint a magyaroknak ezen időtájbeli történeteire nézve a byzanti és nyugoti írók adatai, melyeket ő ugyanott igen gyenge criticával s a forrásokat különösen nem nevezve állít össze, nem egyeztethetők, az évet meghatározni nem meri. Hogy Schlözer a byzantiakat a nyugoti évkönyvekkel ezen háborúra s őseink ekkori történeteire nézve egyeztetni nem tudta, már csak azért sem igen csudálható, mert a byzantiakat alaposan koránt sem ismerte; de, ha legalább Béla király névtelen jegyzőjét, kit mindenütt ostoba meseköltőnek, s egyéb szép címek közt lázrohamban bolondot fecsegőnek stb. címezz, vak elfogultsággal egészen félre nem ismeri, nem volt volna kénytelen, éles de nagyon gyakran ferde bírálata mellett, ezen adatok egyeztetésére nézve tudatlanságát bevallani. Mert ha a névtelen jegyző minden adatát, ki mint ember de mint régiebb évkönyvek kiirója is tévedhetett, sőt egy-két helyen, mint magam is tévedése okát kimutatva bebizonyíthatom, tévedt is, általánosan fecsegésnek és hazugságnak nem tartotta, megtanulhatta volna, hogy a magyarok már e mai hazájok nagy ré-

szének elfoglalása után is folytattak egy hadjáratot a bolgárok ellen¹⁾, s nem kívántatott volna valami különös lángész annak kiismerésére, hogy azon bolgár háború, melyet a nyugati évkönyvek 895 tájra helyeznek, Ritter pedig 893-ban kezdődöttnek bizonyít, nem a byzanti írók által említett s Etelközből 888-ban Árpád fia Liuntin vezérlete alatt folytatott diadalmas de következtében szerencsétlen háború, hanem azon hódító hadjárat, melyet a névtelen jegyző előadása szerint Árpád a felső-magyarországi hódító táborozás vagy más szavakkal Szvatopluknak Arnulf fölszólítására 892-ben történt megtámadása után rokona Szoárd és Kadocsa vezérlete alatt, kik a Balkánon túl Filip-pápolyon át Durazzoig nyomultak, a bolgárok ellen intézett. Ezen utóbbi háborúra nézve a nyugoti írók adatai, kik az első etelközi bolgár-magyar háborúról mit sem tudnak, s bennünket nem ismervén nem is tudhattak, nagyon is igazak s névtelen jegyzőnk által, s ez általok viszonyosan támogattatnak.

Azon történeti igazságra nézve, hogy őseink Etelközből, hová Bfborban szül. Konsztántínosz szerint Lebediából, azaz a lepedi sskról a velök határos besenyők által nyomattak, a bosszút szomjazó Simon bolgár fejedelem s az általa fölizgatott besenyők szórították ki, s így kellett Árpádnak új hont keresve mai honunkba vonulni, az egykorú német apát Regino is megegyezik, őseink kijövetelét a nép megszaporo-

¹⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius* XLV. fej.

dása mellett a velök szomszéd besenyők nyomásának tulajdonítván¹⁾. Honi évkönyveink ellenben igen hihe-tően kimélelemből nemzetünk hadi dicsősége iránt, melyet pedig a velünk testvér népes és vitéz besenyők tulnyomó ereje éppen nem homályosít el, mélyen hallgatnak. Hogy névtelen jegyzőnk, ki Reginót nem csak ismerte, de több helyt szóról-szóra kiírta, annak ezen adatát mellőzte, csak nemzeti buzgóságából eredő fölfogásának tulajdoníthatjuk; mert hogy ez adatot ismerte, onnan kétségtelen, hogy, midőn nemzetünk emberhús-evéséről és embervér-ivásáról beszélő némely történetírók előadásáról szól, Reginónak éppen azon lapjára czéloz, melyben az nem csak ezen nemzetünkre, mint az egyházak és kolostorok dúlóira, könnyen megfejthető ellenszenvből és sötét fölfogásból ráfogott vad szokást, de éppen őseinknek a besenyők (Pice-naci) általi nyomattatását is említi.

Vessük össze az említett byzanti írók föntebb közlött előadását őseink ekkori történeteit tárgyazó más szinte hiteles adatokkal, s tisztán ki fog tűnni, hogy ezek egymással nem csak egyeztethetők, hanem egymást annyira kiegészítők, hogy őstörténetünknek azon igen érdekes korszakára nézve, míg a Volga mellől megindult magyarság mai hazánkba hatolt, biztos vezérfonalat csak mindezen adatok egybevetése és egyeztetése után birhatunk.

¹⁾ *Regino, Chron. Pistoriusnál Script. Rerum Germ. I. d. 90. l.*

Legrégibb honi történetírónk, Béla király névtelen jegyzője, őseinket scythiai hazájokból, melyet ő az Etel (Volga) vizén túl helyez, Kr. u. 884-ben mondja megindultaknak, s ez adatát évkönyvekre, még pedig kétségtelenül honiakra alapítva így adja elő: „Urunk születésének 884-dik esztendejében, miként az esztendőök szerénti krónikákban megvagyon, a hét fejedelmi személy, kiket hét magyarnek nevezünk (Hetumoger — hétö magyar, mai kiejtés szerint hét magyar), kijött a scythiai földről nyugot felé¹⁾.” Ő ugyan őseinket a Volgán átkelve Sudzsán, Kiovon, Vladimiron és Halicson át csaknem egyenes vonalban hozza a havasokon keresztül hazánkba, nevezetesen Beregbe: de hogy e költözés nem szakadatlan vonalban, nem is éppen ezen irányban történt, hogy őseinknek e rövid korszak (884—889) alatt két más ideiglenes telepük is volt, Bátorban szül. Konsztántinosz fölvilágosítja. Ezen ránk nézve felejthetetlen emlékű császár, ki Árpád fiával Zsolttal egy korban uralkodott, nemzetünkkel diplomatai összeköttetésben állt, kinek udvarában magyar követek, s mint egy őseinkkel kötött béke iránti kezesek Gyula és Bulcsú főem-

¹⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius* VIII. fej. — Hogy azon évkönyv, melyre itt hivatkozás van, csak hazai lehetett, onnan következtethető, mert az idegen nyugati írók, kikből a byzantiakat nem ismerő névtelen jegyző merített, őseink kelet-ázsiai hazájokbeli történeteiről, mint a kik *Regino* szavai szerint *e. h. 89. l.* előttök gens retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata voltak, tudomással nem birhattak.

berek tartózkodtak, ki e szerint nemzetünk Árpád előtti történeteiről több és hitelesebb adatot bírhatott, mint a XI. században élt névtelen jegyző, a magyarok első lakául, Volgán túli honukról nem szólván, Lebediát, a mai lepedi síkot említi, hol azok mint a kozár khánnak minden háborújában segítői (és nem mint némelyek akarnák, alattvalói) három évig tanyáztak¹⁾. Ezen három évi időközt, alapul a névtelen jegyző által meghatározott kiköltözési évet véve, 884—887-re kell határoznunk, így a két író egymással szépen egyeztetvén. Innen őket az Atíl és Jeik (Volga és Ural) folyók mellékén tanyáztott s a szövetkezett kozárok és úzok által nyomott besenyők szorították első vajdájokkal Előddel Etelközbe, hol a kozár khán fölszólítására a nemzet, melyet előbb vajdák kormányoztak, kétségen kívül a veszélyes szomszéd besenyők ellen erejét összpontosítandó, Árpádot a nemzet közös fejedelmévé emelte.²⁾ Etelközből történt a ma-

¹⁾ *Constantinus Porphy. De administr. imperio 38. feje. e. h. 168. l.*

²⁾ *Ugyanő ugyanott 170. l. — Kállay, Magyar és kozár kapcsolatok című értekezésében, Uj-Magyar Muzeum II. évf. VII. füz. 213. l.* Konsztántinosz adatait Stritter után használva azt vitatja, hogy említett császár a magyaroknak mai hazánk előtt három lakát különbözteti meg, t. i. Lebediát, ez után Etelközt, s utóbb a Szeret, Prúth s több ezekkel együtt nevezett folyók közti tért: holott Konsztántinosz csak a két elsőről emlékezik, s midőn az említett folyók mellékéről szól, mint a hol az ő korában a besenyők laktak, mint szavaiból kiténik, csak azon földet, azaz Etelközt, akarja körülményeseb-

gyaroknak a bolgárok ellen intézett hadjárata, még pedig Szumeón Magister főntebb közlött adata szerint kétségtelenül Kr. u. 888-ban. Ennek következtében a bosszut szomjazó Simon bolgár fejedelem a besenyőkkel szövetkezve Etelközre üt, azt földulja s így őseinket újabb hon keresésére kényszeríti,¹⁾ még pedig, ben leírni, honnan a magyarokat a besenyők kiszorították. Ismét egy újabb tévedés a tekintélyül elfogadtatni éppen nem érdemes Stritter kivonatainak használása után! E tévedés vonja maga után a másikat, miszerint Kállay Etelközt, mely nevét is éppen az említett egymással egyenközül folydogáló vizektől vette, ezen folyóktól távolabb keletre kénytelenítették keresni. Igen különösen jön ki, midőn *Kállay*, ki *Konsztántinosz* szövegét nem használta, Häußert önkényen vádolja *e. h. 218. l.* azért, hogy *Konsztántinosz* Atelközét az említett folyók közével, mi a szövegben világosan van előadva, egynek veszi. Ez t csak az teheti, ki Stritter önkényesen szerkesztett szavait a byzanti írók szavainak képes elfogadni. Így tett *Kállay e. h.*, midőn *Konsztántinoszra* utalva, a kabaroknak a magyarokkal kétizbéli csatlakozását írja (*Konsztántinosz* egyetlenegről ír), és a szegény császár szavai gyanánt idézi Stritter compositioját az ő általa képzelt második csatlakozásról, melyet a tudós Stritter a görög szöveget meg nem tekintve, a hibásan értett latin fordítás szavaiból nyomozott ki. *Has. Constantinus Porph. e. h. 39. és 40. fej.* — Etelköz öt nagy folyóját *Konsztántinosz* szövege után meghatározni, s így annak a Szeret, Prúth, Dnieszter, Búg és Dnieper között fektét kimutatni külön cikkben fogom megkísérteni.

¹⁾ *Constantinus Porph. e. h. 170. l.* — Hogy az Árpád vezérré választása után a magyarok által Etelközben töltött s a császár által határozatlan kifejezéssel néhány évnek mondott időn (*μετά δέ τινος χρόνου*) csak egy pár évet, t. i. a 887. és 888-dikat kell értenünk, az események összefüggéséből világos.

mint a byzanti írók főntebb közlött előadásából kittünik, Bolgárországnak a magyarok által történt földulataása után igen hamar, leghihetőbben ugyanazon 888-dik évben. Az az adat ugyanis, mely Georgiosz Monakhosz főntebb közlött előadásában s a vele egyvező két más byzanti íróban találtatik, hogy a magyarok által megvert Simon a császártól békéért könyörögvén, az ennek megkötésére kiküldött császári követet börtönbe vettette s Etelköz földulása alatt is fogva tartotta, valamint az a körülmény, hogy mind ezen események egymással szakadatlan lánczolatban adatnak elő, igazolja, miszerint Etelköz földulásának legnagyobb hirtelenséggel kellett történni, hogy a császárnak követe jogtalan megsértéséért bosszút állani ideje ne legyen, s ha később akarná is, a diadalmas bolgár fejedelmet megtámadni ne merje. S hogy a kijátszott császár csakugyan így járt, mutatja az a körülmény, miszerint a bolgár foglyokat, kiket a magyarok kívánatára előbb meg kellett vásárolnia, most a kevély Simonnak, ki a békét e föltételhez köté, nem csekély megalázódással vissza kénytelenítettett szolgáltatni. Igazolja ezen megállapodásunkat Regino is, kinek szavai után bizonyos, hogy őseink mai hazánkban 889-ben tűntek föl s ettől fogva lettek a nyugotiak előtt ismeretesekké.¹⁾ Nestor a magyaroknak Kiof melletti

¹⁾ *Regino szavai Pistoriusnál Script. Rer. Germ. I. d. 89. l. ezek: „Anno dom. incarnationis DCCCLXXXIX. gens Hungarorum ferocissima et omni bellua crudelior retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata a Scythicis regnis et a paludi-*

elmenetelőkről emlékeztén, — mi nem egyéb, mint az Etelközből a bolgárok által kiszorítottaknak új hont kereső utazása, — azt 6406-ra, azaz: Kr. u. 898-ra teszi ugyan¹⁾); de hogy ezen évszám hibás, azt Schlözer maga is elismeri, ki egyébiránt a magyar őstörténeti forrásokat egyeztetni nem bírván, az évet meghatározni nem meri.²⁾ Mi azt a föntebbiek után bizvást 888-nak végére tehetjük, annyival is inkább, mert Nestor szerint is a Radziwil-codexben ez esemény éve 888—896 közzé tétetik.³⁾

bus, quas Tanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est.“ Innen azt következtetni, hogy a magyarok 889-ben indultak ki a Tanais mellől, nem lehet, ez nem is állana; mert, mint tudjuk, 888-ban már Bolgárországot dúlták, sőt egyenesen azt látjuk, hogy Regino őseinket, mint nagyon természetes, csak itteni honunkba léptökkal kezdte ismerni, s azért teszi kijövetelöket, rólok a régibb évekről mit sem tudván, feltűnésöknek s ismeretessé létöknek évére, 889-re. *Hermannus Contractus, Pistoriusnál e. h. 250. l.* Arnulf császárnak 892-ben történt morva hadjáratáról irván, azt *Ungaris etiam auxiliatoribus nuper in illas partes adventantibus* történtnek mondja, miből világos, hogy ezen hadjárat alkalmával a magyarok a morva birodalom közelében, azaz mai hazánkban voltak, s így a Regino által említett 889-dik év alatt az őshonból kiindulás ideje éppen nem érthető; különben Konsztántinosz szerint Lebediában 3. Etelközben egy pár esztendeig hogyan lakhattak volna, mielőtt mai hazánkban Nagy-Moráviáig hatottak?

¹⁾ *Nestors Russ. Annalen von Schlözer, III. d. 107. l.*

²⁾ *Schlözer, ugyanott. III. d. 139. l.*

³⁾ Maga Schlözer megvallja *e. h.*, hogy a Radziwil-codexben ezen esemény elébe 6396. (888) évtől fogva 9 egymás után következő évszám tétetik ki, a nélkül, hogy ezen évekre valami

Ezen egymással öszhangzatba hozott hiteles adatokhoz ragaszkodva, bizvást ellene mondhatunk mind azon történetvizsgálóinknak, kik a magyarokat hosszabb ideig vélik Etelközben laktaknak, valamint Jerney azon nem eléggé határozott s adatok nyomán éppen ki nem fejtett állításának is, mely szerint Etelközt egy helyen Árpád régi de nem több mint tíz évig lakott hazájának, másutt ugyanazt a magyarok és a kozároktól elszakadt kúnok ideiglenes t. i. tíz évig bírt tartózkodási helyének mondja¹⁾). Hasonlóan tévedésnek ismerjük ki azon majd minden történetvizsgálóinknál, legközelebb pedig a magyarok őshelyeinek kinyomozását céljául tűzött Jerneynél is, találató véleményt, mely szerint Etelköznek a szövetkezett bolgárok és besenyők általi földulatása azalatt történt volna, míg a magyarok Arnulf német császár által 892-ben, a morva fejedelem Szvatopluk ellen segélyül szólítva, honuktól távol táboroztak²⁾). Nem alapszik ez állítás

más tény említették, mi azt jelenti, hogy Nestor tulajdonképp nem tudta: ezen évek között melyikben történt a magyaroknak Kiovnál elvonulása. — Midőn azonban Schlözer ezen évek egyikét sem mondja a magyarok bejövetelére nézve a többi általa idézett forrásokkal egyeztethetőnek, nagyon csalatkozik: mert még a maga által hibás hozzávetésekkel összeszerkesztett s a források névszerinti említése nélkül előterjesztett adatokban sincs egy sem, mely őseink bejövetelét 889 előttre és 896 utánra helyezné; ezen évek pedig a Radziwill-codex éveiben 6396—6404-ig befoglaltatnak.

¹⁾ *Jerney, Keleti Utazás. I. d. 72. l.*

²⁾ *Ugyanő, ugyanott. 86. l.*

egyeben, mint Bíborban szül. Konsztántínosz föntebb közölt azon szavain, hogy Etelközt a bolgár Simon a besenyőkkel együtt akkor dúlta föl, „midőn a turkok egy kis hadjáratra kimentek¹⁾“. Azonban föntebbi kimutatásunk nyomán, mely szerint őseink Etelközből 888-ban kinyomatva, 889-ben már mai hazánkba léptek, ezen Arnulf császárnak 892-ben nyújtott segélyeket Etelközből küldöttnek elfogadnunk nem lehet. S nem sokkal természetesebb-é hinnünk, hogy Arnulf a mai hazánkban folytatott hódításairól elhíresült Árpádot s a Vág és Garan vidékeit bíró Szvatoplukkal már szomszédná lett magyarokat hívta meg a morva fejedelem megalázására, mint sem a Szeret és Deneper közt lakó s akkor még nyugati Európában ismeretleneket kereste volna föl? Midőn Árpád 892-ben e táborozást folytatta, akkor már névtelen jegyzőnk előadása szerint a Tiszamelléket a határhavasoktól Poroszlóig s a szepesi Tátrától a Sajó völgyén át a Mátráig, más felől Tiszántúlnak felső részét a Mezesig bírta, sőt a hét vezér egyike Töhötöm az oláh

¹⁾ *Ὅτε οἱ Τούρκοι πρὸς ταξίδιον ἀπήλθον. Constantinus Porph. e. h. 40. fej. 173. l.* — Már maga a szövegben használt *ταξίδιον* (hadjáratocska) szó is utasít bennünket, hogy itt nem valamely nagyszerű messze táborozásról, hanem oly kisebb-szerű hadjáratról van szó, melyekkel szüntelen nyeregben pusztailag élő őseink úgy szólván rendszeren foglalkoztak. Ezt leg-hihetőbben az Etelközzel éjszakra szomszédos szlávok ellen intézettnek hihetjük, kiknek földén vonultak át csakugyan őseink mai hazánkba *Nestor e. h.* és *Béla király névtelen jegyzője VII—XI. fej.* szerint.

vezért Gyelót megvervén és megölvén, Erdélyt is meghódította. Ezen birtokából intézte ő Szvatopluk elleni hadjáratát Arnulf kívánságára, de egyszersmind saját hódításainak terjesztése végett, melyeket névtelen jegyzőnk Nógrád, Bars, Zólyom, Nyitra és Trencsín vidékeinek meghódítását beszélve részletesen előad¹⁾. Kik ezzel ellenkezőleg Arnulf segítettését Árpád által Etelközből történtnek teszik föl, kénytelenek nemzetünknek mai honunkba költözését 892 utánra tenni; így Péczeli azt 895 tájban történtnek mondja, Horváth Mihály 894-re teszi, s legujabban Jerney is minden bővebb bizonyítás nélkül 894-ben állapítja meg²⁾.

Nem tartom érdektelennek még közleni Bíborban szül. Konsztántínosznak a bolgár-magyar háborúról mellesleg közlött nem nagy fontosságú, de őseink jellemére jeles fényt vető következő helyét, melyben a legelsőben bölcsek León által építtetett, császári magánhasználatra szolgáló, ladikról értekezvén, a többek közt mondja: „Fősajkásává tette (León császár) amaz öreg Mikhaelt, ki akkor a ladik főkormányosa s előbb a Khrisztoszt szerető Basziléiosz úr csolnakjának alkormányosa volt, és a másik Mikhaelt, Barkalász nevezetűt, ki előbb Eüszthiosz ezredes és patrikiosz hajóján főkormányos volt, midőn az a turkokat átszál-

¹⁾ *Ugyanő XXXIII—XXXVII. feje.* — Ezen felső-magyarországi táborozást már *Budai Ferencz, Polg. Lex. I. d. 62. l.*, igen helyesen azonosítja Árpádnak Arnulf részére 892-ben Szvatopluk ellen mai hazánkból nyújtott segítségével.

²⁾ *Jerney, Keleti Utazás 1. d. 134. l.*

lította és Szümeónt Bulgária fejedelmét haddal megtámadtatta. Ezen Szümeón bolgár fejedelem ugyanis meghallván a turkokat átszállítandó hajóhadnak a folyóba érkezését, igen erős és kemény köteleket csináltatott, hogy a turkok át ne kelhessenek; mely gondoskodása által azok a kiszállásban eleinte gátoltattak is. De a mondott Barkalász Mikhael két más révészszel pajzsot és kardot ragadva, vitéz és hősi rohammal a csolnakból kiszállván, elvagdalták a köteleket s útat nyitottak a turkoknak. A turkok ekkor Barkalász vitézségének láttára, hogy maga a két révész élén legelsőben metszette el a kötelet, bámulva mondának: „ezt illetné meg hogy patrikioszszá neveztessek és a hajóhad fejévé legyen¹⁾.” Világosan bizonyítja e hely, mily nagyra becsülték harczos őseink a veszélyek hideg megvetésével összekötött személyes bátorságot és vitézséget.

¹⁾ *Constantinus Porph. 51. fej. e. h. 238., 239. l.*

V.

ELŐD VAJDA.

V.

Előd vajda.

(Megjelent: Uj-Magyar Muzeum 1851/2. I. köt.)

Kállay Ferencznek a magyar akadémiában fölolvasott s annak hivatalos közlönyében megjelent „Magyar és kozár kapcsolatok“ czimű értekezésében (*Uj M. Muzeum 1851/2. VI. füz. 219., 220. l.*) ezen föltünőleg különös magyar őstörténeti állítás olvasható, hogy „Álmos nagyatyja, kit Turóczi Eleudnak nevez, Anonymus szerint Árpádtól a vértesi erdőt nyerte birtokúl.“

Ezen első tekintetre képtelennek tetsző tételen elálmétkodván, számítani kezdtem: mily idős lehetett ezen Előd, Árpád atyjának Álmosnak nagyatyja, midőn Kállay szerint Árpádtól, unokájának fiától, a vértesi erdőt nyerte volna birtokúl?

A dunántúli részek meghódítása Árpád által a névtelen jegyző előadásának nyomán őseinknek bejött (Kr. u. 889.) után több évvel, mint legbiztosabban számítható, 895. táján történt. Az ekkor teljes férfiúi erőben diszló honalkotó Árpád atyja Álmos, a névtelen jegyző szerint 819-ben születvén, ekkor meglehetősen hajlott korú, mintegy 76 éves lehetett, ha némely régi évkönyveink s ezek nyomán Túróczi szerint (*Schwandtner Script. Rer. Hung. I. d. 82 l.*), még mielőtt az új honba léphetett, meg nem ölték volna. Ennek atyja Ögyek (Vgek) ha Álmost csak 24 éves korában nemzette is, 100 esztendő, Ögyek atyja Előd pedig, ha fiánál Ögyeknél csak 20 évvel tesszük is idősebbnek, 120 esztendő lesz; ha pedig a származtatási évek számításában oly igen engedékenyek lenni nem akarunk, könnyen másfél századot élt aggastyánnak gondolható.

Örülni fog tán valaki az ezen számításból levonandó következtetésnek, hogy e szerint a szabad természet keblén nőtt ősapáinkban az életerő oly óriási mértékben nyilatkozott volna, hogy 120—150 éves aggkorukban a honkeresés és foglalás roppant fáradalmaiban részt vehettek, s az évekig tartó lóháton utazás és csatázások sanyarait kiállhatták: de ezen öröme ugyan alaptalannak fog mutatkozni. Azon Előd (Eleud) ugyanis, ki a névtelen jegyző szerint (50. fej.) Árpádtól a Vértes erdejét nyerte birtokul, nem egy személy a régi évkönyveink s ezek után Túróczi által említett Előddel, Ögyek atyjával, Álmos nagyatyjával, s így

Árpád ősatyjával; mert a névtelen jegyző Árpád származékrendét Ögyeknél feljebb vinni nem tudván, ennek atyjáról Elődről említést sem tesz, az általa emlegetett Elődről pedig világosan mondja, hogy az a hét magyar fejedelmi személy egyike, Szabolcs atyja s a Csák-nemzetség törzsöke¹⁾. Említi ezen Elődöt, ki a névtelen jegyző szerint a honfoglalás nagy munkájában fiával a már ekkor jeles vezér Szabolccsal együtt osztozott, Bíborban született Konsztántinosz császár is (*A birodalom kormányzásáról 38. fej.*) Leved (görög végzettel Λεβεδίας) név alatt²⁾, ki szerinte nemzetünknek Árpád fejedelemmé választása előtt első vajdája (πρωτος βοεβοδος), szerintem más szavakkal az öhatóságú nemzetségfőnökök elseje vagy feje volt, s róla azt jegyezte föl, hogy, midőn őseink etelközi laktában a kozár khán nemzete fejedelemségének elvállalására felszólította, ezen tisztet elfogadni vonakodván, maga helyett Álmost (Konsztántinosz szerint egy másik vajdát, a névtelen jegyző szerint a hét fejedelmi személy egyikét és nem Kállay szerint Előd tulajdon unokáját),

¹⁾ Eleud, pater Zobolsu, a quo genus Saac descendit. *Béla király névtelen jegyzője VI. fej.*

²⁾ Λεβεδίας a görög végzet elvetésével Λεβεδ nevet ad, melynek *Leved* olvasás felel meg; *Leved*-et szerintem a görög császár *Eleved* helyett irt, mint ki a magyar nyelvben járatlan lévén, nem tudhatta, hogy az *Eleved* névben az első *e* betű nem kihagyható előlehet, *Eleved* pedig egy *Előd*-del (ma is mondjuk *elő* helyett *eleve*), palócz kiejtéssel *Eleüddel*, mely kiejtés van kifejezve a névtelen jegyző és Túróczi *Eleud* leírásában.

vagy ennek fiát a később csakugyan még Etelközben fölemeltetett Árpádot ajánlotta. Ez adatok figyelmes egybevetése után a névtelen jegyző Elődjét, Konsztántinosz Levedjét, a honfoglaló hét nemzetség-főnök egyikét, Túróczi Elődjével, Álmos nagyatyjával azonosítani, ha csak az adatokat minden bírálat nélkül össze nem zavarjuk, lehetetlen.

E most megczáfolt tétel után mondja Kállay: „a császár előadása szerint Lebedias éppen Almust s Árpádot ajánlotta boebodnak¹⁾ azaz vajdának a kozár chánnál, következőleg Lebediasnak igaz magyar neve Eleud, azaz Előd volt, aminthogy annak úgy léte Katona, Dankovszky s Kassai által fölismertetett.“ Az, hogy Konsztántinosz császárnál a *Λεβεδίας* név, mint főntebb megjegyzők, a magyar Előd, palóczosan Eleüd vagy Eleveddel egy, nagyon hihető: de hogy Lebedias igaz magyar neve Előd volt, ezt abból következtetni, hogy Álmost és Árpádot ő ajánlotta a kozár khánnál nem vajdának, mint Kállay hibásan mondja, (mert Konsztántinosz szerint a magyar nemzetnek Árpád előtt éppen vajdái voltak, s maga Leved vagy Előd is éppen első vajda volt), hanem fejedelemnek²⁾, megval-lom, képes nem vagyok.

¹⁾ A *βοεβόδος* leírásnak az *ος* végzet elvetése után *voevod* vagy *voivod* kimondás felel meg; honi okleveleinkben is a *vajda* hivatalnév *voivodá*-nak hangzik.

²⁾ *Biborban szül. Konsztántinosz* szerint *e. h.*, ki megjegyzi, hogy a magyaroknak Árpád előtt fejedelmeik nem voltak, ekkor fejedelem (*ἀρχὴν*) választásáról volt szó.

Mi Elődnek Konsztántinosznál *Λεβεδιαις* alakban irt nevét illeti, erre nézve Kállay (c. h. 219. l.) úgy nyilatkozik, hogy „a rejtélyes Lebedias névnek igaz értelmét sehogy sem deríthetjük fel a magyar nyelvből.“ Miután ő a Lebedias névnek azonosságát Előddel, ha ki nem fejtette is, Katona, Dankovszky és Kassai után elismerte, ez állítás előttem következetlennek tetszik. Az Előd név ugyanis előljáró értelemben éppen csak a magyar nyelvből fejthető meg.¹⁾ S hogy e névnek e szerinti megfejtése éppen nem önkényes magyarázat, a magyar őstörténet két leghitelesebb forrásának, Konsztántinosz császárnak és Béla király névtelen jegyzőjének adatai tiszta világba helyezik. Az első ugyanis Levedet vagy Elődöt *első* vajdának czimezi, a második pedig ez adattal gyönyörűen öszhangzólag Elődöt a hét fejedelmi személy közt a szerinte fejedelemmé emelt Álmos után ²⁾ mindjárt *első* helyen említi, mit a föntebbiek után pusztá véletlenségnek éppen nem tulajdoníthatunk.

¹⁾ Így, a minthogy másként nem is lehet, fejtette meg e név értelmét *Jerney is Kel. Ut. II. d. 80. l.* Az *előd* szó antecessor, praedecessor értelemben ma is közdivatú; újabb *elnök* szavunk éppen az *előd* gyökéből van képezve.

²⁾ Hogy Béla király névtelen jegyzője hibásan mondja Álmost nemzetünk első fejedelmének Árpád helyett, azt mint a mi e cikk czéljától igen messze vinne, maga helyén éppen a névtelen jegyzőnek nálam műben levő fordításához melléklendő jegyzeteimben, terjedelmesen és kétségtelenül bebonyozítani reménylem.

Föntebbi állításának támogatására alaptalanul hozza föl Kállay, hogy „ha lett volna magyar Lebedias tartomány¹⁾ hasonló nevű magyar vezérrel, annak nyoma fenn is maradt volna a régi magyar emlékekben, mint más magyar hangzatu vezér- és földnevek egész épségben fentartattak a krónikákban és oklevelekben“: mert az Előd név, melyet ő maga Konsztántinosz Lebediaszával egynek elismert, a névtelen jegyzőnél, kiből azt maga Kállay is idézi, teljes épségben fönmaradt; a régi Lebedia síkján pedig, mint Jerneynél az Utazásához mellékelte térképen látható, a Deneperen túl, léteznek Kis- és Nagy-Lebedika helységek, melyek a Lebedia helynevet föntartják.²⁾ Természetes tehát, hogy az a következtetés, melyet Kállay mindjárt említett szavai után „igen természetes“ gyanánt állít föl, hogy t. i. „a császárnak Lebediaszt illető közlései félreértésen alapulnak, azaz szláv-orosz kereskedők, Konstantinápolyt gyakran látogató szláv-orosz követek s utazók szájából került az egész közlés“ az alaptétel éppen nem állván, azzal együtt összerogy. De megfejtethetetlennek is tetszik előttem, miként lehessen ily állítást, melynek alapja pusztá gyanítás, ez esetben éppen nem okadatos gyanítás, történeti igazság gya-

¹⁾ *Konsztántinosz* császár, ki e névre nézve egyetlen forrásunk, *e. h.* ezen tartományt nem Lebediasnak, hanem *Λεβεδία*-nak írja, s a vajdát nevezi *Λεβεδίας*-nak

²⁾ *Lebedia* fekvéséről s e név értelméről jelesen értekezik *Jerney e. h.* 79—81. l., kinek itt fölhozott erősségeit, úgy látszik, Kállay egészen mellőzni akarja.

nánt árulni, s miként ítélhessen az ember Konsztántinosz császár adatainak forrásairól, ha Kállay szerint nemcsak az eredeti szöveget, de még annak latin fordítását sem használja, hanem Stritternek, a magyar őstörténet irányában kevés műgonddal, kevesebb lelkiösmeretességgel és még kevesebb avatottsággal önkényesen szerkesztett szavait a császár szavai gyanánt veszi és adja, mint péld. Kállay (*e. h.* 218. l.) midőn a császárra ráfogja, hogy az „a kozár belső háborút előadván, melynek folytában a kabarok egy része leöletett, más része Ateközbe tüzetett, ujabban írja: Post id vero tempus septem aliae gentes similiter a Chazaris discessione facta ad Turcos concesserunt. Stritter Tom. III. p. 572.“ Ezt Konsztántinosz soha nem írta, hanem igen is hibásan írja Stritter, ki Konsztántinosz említett munkájának a kabarok és turkok (magyarok) nemzetségeiről szóló 40-dik fejezetében az első néhány sort, hol a császár a kabarokat s utánok a hét magyar nemzetséget név szerint elszámlálja, az eléggé pontatlan latin fordítás után annyira félre értette, hogy az ott előszámlált hét magyar nemzetséget is a kozároktól elszakadtaknak s a magyarokéitól különbözőknek képzelte.

Igen különös ezek után *Kállaynál e. h.* 220. l. olvasnunk, hogy „a császár, ha hiteles kutfőből írhatna,¹⁾“ így vagy amugy irt volna, nevezetesen Elődöt

¹⁾ Igen könnyű egy 9 századdal előbb élt történetírót forrásai hitelességére nézve pusztán gyanusítani; de adatokat

illetőleg így jegyezte volna fel a dolog állását: A magyar leventa Eleud¹⁾ Almust s ennek öregségét tekintve, annak vitéz fiát Árpádot ajánlá fel vajdának²⁾. Ezt Kállay annak következtében mondja, mert a Lebediasz nevet a magyar nyelvből megfejthetetlennek tartván, Bayer gyanítása után hihetőnek tartja, hogy Elődnek turk-kozár neve Lewads, azaz Levente volt. Honnan vette ez adatot Bayer? tudott Bayer turk-kozárul? e kérdések közül az elsőre aligha felelhetne,

kérünk, adatokat! Hogy Konsztántinosz igen hiteles forrásokból irt, nevezetesen az általa saját tapasztalása után éppen nem ismert különböző nemzetek, mint péld. magyarok, besenyők, szerbek, horvátok stb. őstörténetét, bel- és külviszonyait illető megbecsülhetetlen adatait egyenesen azon nemzeteknek a császári udvarban tartózkodó követeitől, és nem e részben éppen nem eléggé tudós és hiteles jött-ment utazóktól vette, azt, ki e tudományszomjazó császár munkáját figyelemmel vizsgálja, kétségbe nem vonhatja. S a magyar őstörténetre nézve mi szükségé lett volna e császárnak orosz utazókat kérdezgetni, kinek udvarában magyar, besenyő és kozár követek laktak, s kinél éppen a munkájának megírása előtti években két legkitünőbb magyar főnök, Gyula erdélyi fejedelem és Bulcsú a nemzet bírája időzött, kinél a magyarok és a császári birodalom közötti béke kezesei 5 évig tartózkodtak.

¹⁾ A magyar nyelvet nem értő császárnak *Elöd* nevét *Eleud*-nak kellett volna-e írni, éppen úgy mint honi íróinknak latin betűkkel a palócz kiejtés szerint írniok kellett?

²⁾ Ha Konsztántinosz Kállay tanácsa szerint Árpádot *vajdával* választatta volna, mint föntebb megjegyzők, maga magával jönne ellenkezésbe, s úgy munkáját őstörténetünkre nézve oly hitelesnek és becsesnek, mint most érdemli, méltán nem tarthatnók.

a másodikra igen világosan megfelel maga Kállay (*c. h.* 255. l.), ki Bayert ismervén, ha Bayer a turk-kozár nyelvet ismerte volna, arról ekként nem nyilatkoznék: „milyen volt a kozár nyelv kezdetben, míg az a törökkel meg nem kevertetett, azt már ma hiába kutatjuk.“ Ez elismerés után nekem, úgy hiszem, igen is megengedhető lesz, ha Bayer tekintélyét Előd turk-kozár nevére nézve kétségbe vonni bátorkodom, s midőn azt a magam által értett magyar nyelvből megfejtetem, az egyikünk által sem értett, nem ismert turk-kozár nyelvhez folyamodni tökéletesen czéliránytalannak tartom.

Végre Kállaynak azon észrevételét, hogy a Vértes erdővel Árpád által megajándékozott Előd nevétán a Vas megyei Olad mezőváros tartja fön, nem lehet elfogadnunk; mert ha a névben leglényegesebb magánhangzókat, Elődből Oladot alakítván, ekként változtatjuk, úgy magyar őstörténeti személy- és helynevet a térképeken a világ legtávolabb részeiben is eleget találhatunk. Ha Előd nevének helynévül fönmaradtát nem lehet is kétségtelenül bizonyitnunk,¹⁾ de fönmaradt fiáé Szabolcsé a Vértes alatt, melyet szerintem ő Árpádtól nem adományul, hanem hódítás közben osztályrésztül nyert,²⁾ Fehér megyében a mai Nagy- és

¹⁾ *Jerney Kel. Ut. II. d. 80. l.* Előd nevét hiszi a Fehér megyei *Előszállása* nevü helységben rejleni, mi hihető ugyan, de más bizonyitványok nélkül nem kétségtelenül bizonyos.

²⁾ Mi jögon adományozhatott volna Árpád a nemzetsek közerejével hódított s azok által bizonyosan minden ado-

Kis-Szabolcs pusztában, fönmaradt az Elődtől származó Csák nemzetségé szintén a Vértes tövében Csákvár és Csák-Berény mezővárosok neveiben, melyektől, Előd és utódai valódi birtokától, a Vas megyei Olad mezőváros igen távol esik.

mányozás nélkül is birtokba vett földekből tetszése szerint bárkinek is? vagy őseink, kiket León császár a IX. század végén s X. elején is pusztai (nomad) népnek ismert, a Volga mellől a hűbérrendszert magokkal hozták? — Béla király névtelen jegyzője gyakran mondja ugyan Árpádról, hogy egyik vagy másik főnöknek vagy vitéznek földet adott, földet ajándékozott; de ezen kifejezések csak a szerző saját kora viszonyait és fölfogását tükrözik vissza, s ki annak e szavait az általa előadott események minden hitelessége mellett is betűszerinti értelemben igazaknak venné, nagy elfogultságot tanusítana.

VI.

A HÉT MAGYAR NEMZETSÉG.

A hét magyar nemzetségről.

(Megjelent az Uj-Magyar Muzeumban 1851/2. I. köt.)

Jelmondat: Egy az igasság, melyet emberi találmány
el nem töröl, rozsa meg nem emészt.

Arab mondat. *Jerney, Keletli Utazás* I. k. 87. l.

Hogy keletről Árpád vezérlete alatt mai hazánkba szállott őseink vérségi szerkezetet hoztak magokkal, nevezetesen hét nemzetségre voltak osztva, melyek legrégebb történetirónknak, Béla király névtelen jegyzőjének, tanúsága szerint a hét fejedelmi férfiú vagy is hét törzsfőnök vérszerződése által választott közös fejedelmök felsőbbsege alatt egy tömör nemzetté szövetkeztek¹⁾, hogy ezen szövetséges nemzetségi szerkezet vezér-fejedelmeink korában is létezett, s csak

¹⁾ *Anonymus Belae Regis Notarius* 5. és 6. fej. — Ő ugyan Álmost, Árpád atyját, állítja a magyarok első választott fejedelmének, ezen történeti valótlanúságot nézetem szerint csak azért hirdetvén, hogy az öreg Álmostal a fejedelemséget fiára

első királyunk szent István által, mint az általa behozott tiszta egyeduralmi rendszerrel össze nem egyeztethető országos intézmény töröltetett el, de ezen jellemének elveszte után is a nemzetségek ágaiból származó személyek közt magánjogi viszonyaikra nézve több mint három századon át érvénnyel birt: mind ezen történeti tényekre a bel és kül történetírók, okleveleink, a velünk faj- és nyelvrokon kozárok, kúnok, besenyők és székelyek nemzetségi szerkezetének hasonló volta oly világos bizonyságokat nyújtanak, hogy azok]valósága iránt alapos kétségünk fön nem foroghat.

Legrégibb belföldi történetírónk, Béla király névtelen jegyzője, uj hont kereső őseink fönökeiül hét

Árpádra Ungvárnál átruházván, a *Hungarus* névnek szerinte *Hungvár*-tól eredő származását igazolni láttassék: hogy azonban Árpád és nem Álmos volt az első választott fejedelem, *Bíborban született Konsztántinoszon* kívül, ki Árpád választását még Etelközben világosan atyja Álmos mellőzésével mondja történetnek, igazolják *Georgiosz Monakhosz* és *León Grammatikosz* Kr. u. 945-ig terjedő évkönyveik, melyekben Árpád még Etelközben a magyarok fejéül említettik; igazolják honi évkönyveink *Kézai*, *Túróczi*, *a budai és pozsonyi évkönyvek*, melyek a magyarok első kapitányának világosan Árpádot írják, sőt Kézain kívül azt is följegyzették, hogy Álmos, Árpád atyja, mielőtt az új honba léphetett volna, megöletett; igazolja végre a *Sándor-féle régi székely évkönyv* is, mely szerint Árpád, még mielőtt Munkácshoz ért, a Ruthénia szélein elébe ment székely követeknek bizonyos köre metszett alaptörvényeket ajándékozott. Csakugyan első fejedelmeink és királyaink okleveleikben, történetíróinknál és a közéletben mai napig nem Álmos, hanem Árpád házából és véréből valóknak neveztetnek.

fejedelmi személyt (*septem principales personae*) említ, kik magokat a vérszerződésben szabad akarattal és közértelemmel választott fejedelmök (szerinte Álmos, igazán Árpád) felsősége alá vetették, de oly világos kikötéssel, hogy magok és fiaik a vezér tanácsából és az ország tisztjéből soha ki ne rekesztessenek, mi által a hét nemzetségnek az ujdjon alakított fejedelmi hatalom ellenében önkormányzási hatóságát kívánták föntartani, s e hét fejedelmi személy neveit ekként sorolja elő: *Álmos*, Árpád atyja, *Előd*, Szabolcs atyja, *Könd*, Csörsz atyja, *Ónd*, Ete atyja, *Tas*, Lél atyja, *Huba*, a Szemere nemzetség törzsöke, és végre *Töhötöm*, Harka atyja, Gyula és Zsombor nagyatyja ¹⁾.

Névtelen jegyzőnk után legrégebb történetírónk Kézai Simon, ki a maga korát, a XIII. századot, megelőző eseményeket kétségtelenül valamely régebb évkönyvből írta ki, s ki a névtelen jegyzőt, mint munkájából kitetszik, éppen nem ismerte, őseinket hasonlóan hét kapitány vezérlete alatt hozza be mai hazánkba, kiknek neveit ekként sorolja elő: első kapitány *Árpád*, második *Szabolcs*, harmadik *Gyula*, negyedik *Örs*, ötödik *Könd*, hatodik *Lél*, hetedik *Bulcs* ²⁾.

¹⁾ *Anonymus Belae R. Notar. VI. fej.*

²⁾ *Simon de Keza, de originibus et gestis Hungarorum, II. könyv 1. fej. 4—11. §. Podhradczki kiadásában 37—39. l.* — Összehasonlítván a hét vezérnek ezen Kézai által közlött névsorát a névtelen jegyzőével, csak egy vezér *Könd* nevét találjuk ugyan mind kettőnél teljesen egyezőnek, de észre fog-

Annyira egyeznek ezen előadással Kézai után csaknem szóról-szóra átírt évkönyveink, Túróczi s a budai és pozsonyi név alatt ismeretes évkönyvek, hogy ezen átiratokra különös tekintettel lenni itt egészen felesleges lenne. — Ezen hét magyar nemzetségfőnököt emlegeti a névtelen jegyző *Hetumoger* (hét ma-

juk azt is venni, hogy Kézai három kapitánya *Árpád*, *Szabolcs* és *Lél* a névtelen jegyző által említett *Álmos*, *Előd* és *Tas* fiai, a Kézai *Gyulája* a névtelen jegyző *Töhötöm*-jének unokája, és így Kézai hét kapitánya közt csak kettőt találunk, ki a névtelen jegyző vezéréivel nem egyezne vagy azoktól nem egyenes vonalban származnék. E kettő *Örs* és *Bulcs*, kik között az első névtelen jegyzőnk szerint a magyarokhoz Kiovnál csatlakozott künök egyik vezérének *Acsádnak* fia, a második pedig *Bogát* fia volt, s mindkettő nevezetes szerepet vitt a honfoglalási hadjáratokban. *Örs* úr a névtelen jegyző XXXII. fej. szerint Borsodban a Nyárád vize körül kapott földet, s annak forrásánál építette *Örs* úr várát, Kézai szerint pedig e. h. 8. §. a Sajó mellett, és így csakugyan azon vidéken ütötte föl sátrait. *Bulcsot* névtelen jegyzőnk több helyt *Lélnek* *Tas* fiának társágában említi hadparancsnokul, s így nem csodálhatjuk, ha Kézai, ki névsorát szintén mint a névtelen jegyző hagyomány után, de annál későbbben szerkesztette, ezen igen nevezetes hadi férfit bajtársával *Lélel* együtt a hét kapitány közzé sorolja; mit annival inkább is tehetett, mert egy másik *Bulcsút* (*Βουλτσούς*), *Kál* fiát, *Biborban* szül. *Konsztántinosz*, *A birodalom kormányzásáról* 40. fej. csakugyan úgy emlit, mint ki az ő idejében (949. Kr. u.) Magyarország harmadik fejedelme és karkháza volt; mire megjegyzendő, hogy szerinte Magyarország első fejedelme az *Árpád* véreből való *nagyfejedelem*, második a *gyula*, harmadik a *karkhász*, mely két utóbbi birói tisztet viselt, de a *gyula* a *karkhásznál* elébb való volt. — Ezen összehasonlítás után, melyből kitűnik, hogy Kézai kapitányai

gyar), Kézai pedig és követői *Septem Hungari* és *Septem Capitanei* név alatt¹⁾).

Honi évkönyveinkkel, melyek őseinket hét fejedelmi személy vagy hét kapitány alatt mondják beköltöztettek, szépen öszhangzik az Árpád fiával Zsolt-

közt több férfiú nevét találjuk, kik csak a névtelen jegyző szerint Árpáddal egykorú atyjaik után léphettek a nemzettségfőnöki hivatalba, azon nevezetes eredményre jövünk, hogy valamint az országfejedelmi méltóság Árpád családjában, úgy a nemzettségfőnöki tiszt is az illető családokban firól-fira szállt; mi a nemzet vérségi szerkezete mellett nagyon is természetes volt, s a vérségi szerkezetet legtovább megőrzött székelyeknél a tisztségekre nézve még a XVI. század közepén is divatozott. Lásd a Maros széki hadnagyi és birói tisztségek 6 nem és 24 ág szerinti névjegyzékét 1548-ból Engel által a gróf Eszterházi-féle kéziratból közölve *Supplementa ad Vindicias Anonymi Cornidesianus e. h. 350—352 l.* és innen *Kállainál, Hist. értekezés a székely nemzet eredetéről 90—91 l.* -- Hogy a hivatalok az ősmagyar vérségi szerkezet korában egy családban állandók voltak, arra mutatnak *Konsztántinosz* császárnak e szavai *e. h. 40. fejt.* „tudni kell, hogy Bulcs, a karkász, fia Kálnak a karkásznak“, melyből kitűnik, hogy az ország harmadik méltósága, a karkászság, a császár idejében apáról fiúra szállt.

¹⁾ Tévedésben van *Podhradczki* az általa kiadott *Chronicon Budense 44. lapjára tett jegyzetében*, midőn Horváth István nyomozódásai alapján azt állítja, hogy ezen nevezetek alatt a hét, u. m. *palócz, magyar, jász, kún, vál, székely* és *úz* magyar fajú nemzetek értendők: mert az említett írók szavai arra nézve, hogy ők e nevezet alatt a hét magyar fejedelmi személyt vagy kapitányt értették és akarják értetni, kétségtelen világosak, de különben is náluk a *palócz, jász, vál* és *úz* nemzetekről emlékezet sincs.

tal egykorú Bíborban született Konsztántinosz császár előadása, ki a magyarok közt szintén hét nemzetséget említ, s ezeket a kozároktól elszakadt és hozzájuk állott kabarok nyolczadik nemzetségével együtt „a kabarok és turkok (magyarok) nemzetségeiről“ című czikkében név szerint ekként sorolja el: „Első nemzetség a khazároktól elszakadt s főntebb említett *kabarok* (szerintem *kóborok*) nemzetsége, második a *Nyéké*, harmadik a *Megyeré*, negyedik a *Kürtgyermaté*, ötödik a *Tarjáné*, hatodik *Jenő*, hetedik *Kara*, nyolczadik *Kaza*“ ¹⁾.

Nem számlálja ugyan el a császár ezen hét magyar nemzetség főnökeit külön-külön, de előadása folytán világosan mondja, hogy a magyaroknak első fejk az Árpád nemzetségéből sor szerint következő fejedelem, és két más, a gyula és karkhász, „de van minden nemzetségnek is fejedelme;“ ²⁾ miből tisztán kitűnik, hogy a nemzetségi fejedelmek hatósága a X. század közepén Zsolt halála után is, midőn a császár e

¹⁾ Minthogy értekezésünk folytán ezen nemzetségnevek megfajlásánál az eredeti szöveg szavait, még pedig nem egyenként kikapkodva, mint az eddigi magyarázók tették, hanem teljes összefüggésben, szem előtt kell tartanunk, multhatatlannak láttam fordításom és fejtegetéseim igazolásául e helyet eredetiben is közleni: *Πρώτη ἢ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπαθεισα ἡ προσηθεισα τῶν Καβάρων γενεά, δευτέρα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη τοῦ Κουρτυγερμάτου, πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἑβδόμη Καρή, ὄγδοη Κασή. Βίβορban szül. Konsztántinosz c. h. 40. fej.*

²⁾ ἔχει δὲ ἐκάστη γενεά ἄρχοντα. *Ugyanő u. o.*

sorokat írta,¹⁾ hazánkban teljes épségben fönállott. S nem lehet előttünk föl nem tünni, hogy a császár mindjárt az imént idézett szavak után a nemzetségi fejedelmek és a nemzet közös fejedelme közt a különbséget kiemelendő, Árpádot Magyarország nagyfejedelmének czimezi.²⁾

Vegyük még ez adatokhoz az Árpáddal éppen egykorú Bölcs León császár tudósítását, mely szerint a magyarok „sánczokba nem szállanak mint a rómaiak, hanem a csata napjáig *törzsek és nemzetségek szerint* el vannak széledve“,³⁾ s úgy hiszem ezen teljes hitellű adatok után kétségtelen bizonyosságban áll, hogy az Árpáddal hazánkba költözött magyarok nemzetségekre, még pedig hét nemzetségfejedelem vagy kapitány főnöksége alatt hét nemzetségre voltak oszolva.

Ennek megállapítása után következik, hogy a Konsztántinosz által közlött magyar nemzetségnevek általam föntebb adott magyarázatot megfejtsem és igazoljam. Ezt tennem annyival is inkább multhatatlan,

¹⁾ Hogy említett császár e sorokat Zsolt fejedelem halála után írta (ki a *névtelen jegyző L. VII. fej.* szerint fia Taks uralkodásának harmadik évében és így 949-ben halt meg). kitetszik e következő szavaiból: „tudni kell, hogy Árpádnak minden fia meghalt, de unokái *Vál* és *Tas* és ezek unokatestvére *Taks* élnek.“ *Ugyanő ugyanott.*

²⁾ 'Ο 'Αρχαδής ó μέγας Τουρκίας ἄρχων. *Ugyanő u. o.*

³⁾ Bölcs León hadműtana 18. fej. 53. §. Lásd Joannis *Mevrsii Opera Vol. VI.*

mert e nemzetségneveket már Dankovszky igen avatlatlanul fejtegetvén és nagyon elferditve magyarázván, azok állítólagos értelméből azt erőszakolta kimutatni, hogy ezen nemzetségek a magyar hadseregben való foglalkozásuktól és rendeltetésöktől nyerték nevezetöket;¹⁾ Dankovszky nyomán pedig legujabban Jerney még tovább menvén, s e neveket részint Dankovszkyval egyezőleg, részint tőle eltérőleg, de nem szerencsésebben magyarázván, a szöveg világos szavai ellenére azt vitatja, hogy ezen szerinte az emberi test tagjaitól vett nevezetek nem a hét magyar nemzetség, hanem a kürt alakban táborozó magyar hadosztályok értelmes elnevezései.²⁾

Konsztántinosznál a magyar nemzetségek közt első helyen van említve a khazároktól (magyarosan ejtve kozároktól) elszakadt *kabarok* nemzetsége (ἡ τῶν Καβαρῶν γενεά), de hogy ez nem eredeti magyar nemzetség, a császár világosan megjegyzi, a magyarokhoz csatlakoztának okát és körülményeit pedig ekként adja elő³⁾: „Tudni kell, hogy az ugy nevezett *kabarok* (Καβαροι) a khazárok nemzetségéből valók. Pártosság útven ki közöttök és belső háború támadván, előbbi kormányuk lett diadalmas, s egy részök leöletett, más

¹⁾ *Dankovszky, Hungaræ gentis avitum cognomen etc. Posquii 1825. 16—18. l.*

²⁾ *Jerney János, Keleti Utazása a magyarok és helyeinek kinyomozása végett. Pest, 1851. I. köt. 80—88. l.*

³⁾ *Biborbanszül. Konsztántinosz e. h. 39. fej.*

részök elfutamodott s a turkokhoz (magyarokhoz) men-
vén, megszállott velök együtt a besenyők földjére,¹⁾ s
megbarátkoztak egymással és holmi *kabarok*-nak (sze-
rintem kóboroknak) neveztettek. A honnan a khazá-
rok nyelvére a turkokat megtaníták és mai napig is
ezen szójárást (*δixλέxτον*) használják, de tudják a tur-
kok másik nyelvét is.²⁾ Mivel pedig a hadakban a
nyolcz nemzetség közt a legerősebbnek és legvitézebb-
nek mutatkoztak, s a hadban előljártak, első nemzet-
ségnek választattak. Egy fejedelem van köztök, t. i. a
kabarok három nemzetségében, ki mai napig is va-
gyon.³⁾ Ezen kabarok, mint nem eredeti magyar nem-

¹⁾ A *besenyők* (*Παρσιναίται*) földjén a császár azon föl-
det, melyen az ő idejében a besenyők laktak, azaz a magya-
roktól a besenyők által elfoglalt Etelközt érti.

²⁾ Világos bizonyossága e hely annak, hogy a magyarok és
kozárok nyelve egymástól csak szójárásilag különbözött; kü-
lömbben néhány évtized alatt hogy tanulhatták volna meg egy-
más nyelvét, midőn látjuk, hogy mai hazánkban a magyar nép
szláv, oláh s német elemektől környezve ezek nyelvét s ezek
viszont a miénket csaknem ezer év alatt sem sajátították el.
Lásd *Jerney* jeles értekezését e tárgyban *e. h.* 88—91. l.

³⁾ Ujabb bizonyág e hely arra, hogy a nemzetségfőnöki
hivatal őseinknél a X. század közepén még létezett. — Mi Kon-
sztántinosznak a kabarokról szóló egész előadását illeti, abban
hogy a nála kabar név alatt említett kozár felekezet *Béla kir.*
nértelen jegyzőjének kúnjaival, — kik szerinte *10. fej.* hét ve-
zér alatt Kiovnál csatlakoztak a magyarokhoz, miután mint az
oroszok segédfelei őseink ellen egy szerencsétlen csatát vívtak
volna, — egy és ugyanazon nép. történetvizsgálóink köz érte-
lemmel megegyeznek; ebből pedig természetesen azt lehet és

zetség nevének megfejtését Dankovszky mellőzi, Jerney pedig előre bocsátván, mit mi is megengedünk, hogy annak a kaukazusi *Kabardah* vidékkel egybefüggése be nem bizonyítható, s röviden és kiméletlen kimondván a döntő ítéletet, hogy e név „bizonyára nem is a kóborlásról ragadt rájuk, mint némely szónyomozók álmodják,“ azt állítja, hogy az csupán földirati nevezet, s a régi Etelközben a mai Moldva alsó részén a *ko-hurlui* vagy *kovarlui* kerületben létező régi *kővár*-tól eredett, hol laktak szerinte a magyarokkal egyesült kabarok. De hol van arra legkisebb bizonyosság is, hogy a kabarok éppen ezen régi római *kővár* vidékén laktak, s hihető-é, hogy egy külön eredetű nemzetség

kell következtetnünk, hogy a kozár nemzet kún faj volt, mely a magyartól csak szójárásban különbözött. Igazolja a kozár eredetű kabarok és a névtelen jegyző kúnjainak azonságát az is, hogy azon földön, melyen a *névtelen jegyző 31. fej.* szerint Ed és Edömér kún vezérek megtelepedtek, a maig is külön magyar szójarást beszélő palóczságban, a Mátra mellékén *Kazár* és *Kozárd* nevű helységek léteznek, valamint Baranyában, hol a *névtelen jegyző 48. fej.* szerint a kún Ódó vezér hódított, s megtelepedvén székhelyétül Székcső várát építtette, Nagy-Kozár, Kis-Kozár és Rácz-Kozár nevű helységek találhatóak, melyek ezek kúnoknak, vagy Konsztántinosz szerint kozároktól elszakadt kabaroknak, eredeti *kozár* nevét tartották fön. — Mi a névtelen jegyző előadásának a Konsztántinoszétóli eltéréseit illeti, ezeket mint ide lényegesen nem tartozókat jelenleg mellőzván, a névtelen jegyző nálam munkában lévő fordításához melléklendő folytonos jegyzeteimben fogom érdemlegesen tárgyalni.

őseink egy pár évi etelközi lakta alatt,¹⁾ egy az ő történetével mi viszonyban sem lévő ottani régi vártól nyerte volna nevezetét? mely nevezet a geographiai helyzet megszűntével nem is enyészett el, mint Jerney állítja, mert Konsztántinosz, mint főntebb közlött helyéből látjuk, a kabarok három ágazatát s ezeknek egy külön fejedelmét, mint az ő korában itt mai hazánkban létezöket világosan említi. Jerney véleményét tehát el nem fogadhatván, bátor vagyok azon némely szónyomozóink által nyilvánított nézethez ragaszkodni, miszerint a *kabar* nevezetben a magyar *kóbor* szó rejlik, s e nézetemet maga a szöveg szavaival igazolhatónak hiszem, mely szerint ezen honukból kibujdosott s magyarokhoz csatlakozott kozárok „holmi kóboroknak nevezettek.“²⁾ De különben is a *kóbor* nevezet,

¹⁾ Hogy őseink Etelközben nem tíz évig, mint *Jerney e. h. I. d. 72. és 86. l.* állítja, hanem csak egy pár évig 887- és 888-ban laktak, a *Bolgár-magyar háborúról* szóló értekezésemben *Uj Magy. Muzzeum 1851/2. 527—529. l.* az ezen korról szóló történetírók adataiból kimutattam.

²⁾ A szöveg szavai szerint *Κάβαροι τινες ώνομάσθησαν*. Az itt utánvetett *τινες* szó, melynek a magyar *holmi* kifejezés felel meg, útasit bennünket, hogy az azt megelőző szónak bizonyos értelmének kell lenni; ezt pedig legbiztosabban a *kóbor* szóban találjuk meg, melyhez a *holmi* kifejezés igen is illik. Ugy hiszem azért, hogy *Jerney*, ki munkájában *e. h. 86. l.* Konsztántinosznak nem eléggé pontos latin fordítását használta és idézi, melyben a *τινες* szó értelme egészen ki van hagyva, azon magyar szónyomozókat, kik a *kóbor* név megállapítása közben éppen a szöveg ezen szavát tartották szemök előtt, álmodozással méltatlanul vádolja.

mely még a X. század közepén is létezett, ezen nemzetségre, mely Konsztántinosz szerint a csatákban előljárt, azaz a mai hadműtani nyelv szerint előcsatár volt, mai hazánkban is illhetett, mi az állítólagos *kővári* nevezetről éppen nem mondható.

Második nemzetség Konsztántinosz szerint a *Nyék* nemzetsége (δευτέρα, t. i. γενεα, τοῦ-Νέκη). Dankovszky ezt így magyarázza: Secunda stirps *Neki*, id est latine Impete, germanice Los darauf, s ez szerinte hihetőleg azért neveztetett így, mert mint az előbbi nemzetség előcsatározásra, úgy ez az ellenség megrohanására volt rendeltetve. Jerney *Nyaka* hadosztálynak veszi, mely szerinte a kürt alakú magyar hadseregben az előcsapatot képző s legfölül eső kőváriak után következett. Én *Nyék*-nek azért olvasom, mert ezen második ejtésben álló névnek tiszta gyökéül, ha ezen ejtés η végzetét elvetjük, *Nék* marad;¹⁾ minek, ha tudjuk, hogy a görögök a nyelvökben nem létező *ny* hangot az annak alapjául szolgáló *n* betűvel fejezik ki, mely igen természetes szokás a régi magyar írásmódban is divatozott,²⁾ *Nyék* kiejtés felel meg. E nemzetség emlékét

¹⁾ Hasonlóan a *Konsztántinosznál e. h.* második ejtésben találtató τοῦ Ἀρπαδί és τοῦ Καλή személynevek *Árpád* és *Kál* eredeti magyar alakját a görög η végzet elvetésével találjuk meg. Különös, hogy ezt Dankovszky görög nyelvtanár és magyar nyelvész létére sem vette észre.

²⁾ Más igen számos példákat mellőzve Béla király névtelen jegyzőjénél fluvius *Naragy* áll *Nyárágy* vagy *Nyárad* vize helyett, *Nyr* áll *Nyir* helyett, *Nitra* *Nyitra* helyett.

hazánk különböző vidékein számos helynév hirdeti, mint a *néki* halom Szoboszló határában, a *Nyék* ér és *Nyék* hát Zsáka határában Biharban, s ezeken kívül, mint Fényes névjegyzékében látható, még 8 *Nyék* nevezetű puszta, falu és város Borsod-, Hont-, Pozsony-, Fehér-, Tolna- és Sopron vármegyékben. Meg kell jegyezni, hogy Jerneynek azon állítása, miszerint ha a *Nyék* olvasás áll is, ebből csak az lenne következtethető, hogy a *nyak* egykor *nyek*-nek mondatott, s innen lenne *nyeggetni*, *nyaggatni* helyett, éppen nem áll, mert *nyeg*, *nyög*, *nyekeg*, *nyekken* s innen *nyegget*, *nyikog*, *nyikkan*, *nyafog*, *nyávog* stb. szavaink mind hangutánzó szavak, melyeknek *nyak* gyökszavunkkal mi összefüggésök sincs.

Harmadik nemzetség Konsztántínosz szerint a *Megyér* nemzetsége (τρίτη — t. i. γενεά — τοῦ Μεγέρου.) Ezt Dankovszky *Mejerőnek* és Jerney, ki szerint ezen hadosztály a *Nyaka* után következett, vele egyetértőleg *Mejj-erőnek* magyarázza. Dankovszky magyarázata igazolására azt állítja, hogy a γ betű ε előtt j-nek olvasandó, az ő hangot pedig a görög császár η betűvel helyesen igyekezett kifejezni. Azonban itt is áll főntebbi észrevételünk, hogy a második ejtés görög η végzete elvetendő, ekkor pedig Μεγερ név áll elő, melyet *Mej-* vagy *Mejj-erőnek* nem tudom hogyan lehessen olvasni. Én e nevet *Megyérnek* azért olvasom, mert látom, hogy Konsztántínosz a görög nyelvben nem létező gy hangot az annak alapúl szolgáló g betűvel szokta kifejezni, így például a besenyők föl-

dén létezett *Gyula* tartományt, hol a mai Moldvában *Gyula* népes magyar város feküdt, melynek temploma romjáról 1646-ban még Bandin is emlékezik¹⁾, s melynek helyén most az oláh *Dzsulest* helység áll, Γούλανak s a nemzetünknel még a X. század közepén létezett *gyula* birói méltóságnévet γυλάς-nak írja²⁾. Egyszerű *g*-vel iratott e név régi kéziratainkban is, a névtelen jegyzőnél és régi oklevelekben *moger*, és a sz. Margit életirójánál *mager* alakban. Egy és ugyanaz ezen *Megy*er nevezet az attól csak szójárásilag különbözött régi *magyer* és mai *magyar* nemzetnevünkkel, mit igazol az, hogy a hová a névtelen jegyző (46. fej.) a dunai *portus Moger*-t (*Magyer* révet) helyezi, ott ma Békás-*Megy*er és Káposztás-*Megy*er helységeket találunk; igazolja továbbá az is, hogy a Békes megyei mai *Megy*er pusztá II. Endre király 1214-diki

¹⁾ *Gegő Elek, A moldvai magyar telepekről. 139. l.*

²⁾ E névre nézve *Jerney e. h. I. d. 135. l.* minden indoklás nélkül, mi igen könnyű és kényelmes, röviden kimondja: „a *gyulas* és *kárkhán* nem más, mint *gyülés* meg *kár-kán* (kár-bíró). akár mikép okoskodjanak bár a mongolismussal bíbelődők.“ Én megvallom, a mongolismussal, melyhez mit sem értek, soha sem bíbelődtem, de magát Konsztántinosz γυλάς szavát tekintve látom, hogy abban az *ας* görög végzet és a tiszta magyar gyök *Γυλ* *gyul* vagy utánhangzóval *gyula*, s így azt *gyülésre* magyarázni nem merem, annyival inkább nem, mert a *gyula* méltóságnév léteztét a Sándor-féle régi székely krónika (lásd: *Székely nemzet constitutiói. Pest 1818. 276—295. l.*) és a X. századi erdélyi fejedelmek közt találtató két *Gyula* neve is igazolja.

oklevelében a Körösön túl fekvő *predium Mager* néven van említve ¹⁾. Hogy *Megyer Magyarból* keletkezett, azt Jerney megengedi, a magánhangzók egyenlítésének nyelvünkben erős divata tekintetéből; — én azt hiszem, hogy a *magyer*, *magyar* és *megyer* kiejtés nyelvünknek már Árpád előtt is létezett szójárási különbözőése, — de hogy az egész nemzet neve egy hadcsapattól vonatott volna le, az szerinte a történetek fejleményével és az ősrégiségek „Magyar“ nemzetet emlegető tanútételével ellenkezik, ellenkezik a névtelen jegyző hajdanibb időkre vonatkozó Dentu-Mogerjeivel és a legrégibb krónikák Mogeriájával, úgy Magyarváros állásával s több efféle alaptételekkel. Erre nézve szabad legyen megjegyeznünk, hogy bár a *magyer* vagy *magyar* név létezte a VI. században Kr. u. bizonyos ²⁾, de az oly ősrégiségi tanúságtételek, melyek

¹⁾ Közli az oklevelet *Katona, Hist. Crit. V. d. 118. l.* — *Horvát István*, ki régiségekbe mélyedve hazánk helyneveivel, mind annyi élő történeti és nyelvemlékekkel, keveset foglalkozott, *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* 47. l. e Körösön túli *predium Magert* hibásan magyarázza az Arad megyei *Magyarát* helységnek; mert ez Aradtól egy órára a Maros és nem a Körös közelében esik, ellenben a Békés megyei *Bél-Megyert* a Körös jobb, és ahoz közel *Mező-Megyert* a Körös bal partján találjuk.

²⁾ Tudtomra a *Magyar* név legelső kétségtelen nyoma a VI. században tűnik föl a kúnok közt *Theofanésznél Corpus Script. Hist. Byz. bonni kiadás 269—271. l.*, kinek erre vonatkozó szavai következők: „Ez évben (520. Kr. u.) a Boszporosz melléki únnok *Korda* (*Γόρδας*, *Gord* utánhangzóval *Gorda* vagy *Korda*) nevezetű királya a rómaiak pártjára kelt, keresz-

gyűjtésében Horvát István buzgólkodott, ki hogy egyebet mellőztek, minden görög *Μακρα* (hosszú) nevű szigetben, *Μακροπόλις*-ban (hosszú városban) s az arab *Agarénok*-ban magyarokat látott, sőt Homérosz boldog isteneinek *μακάρες θεοί* nevét is a magyar névvel hozza kapcsolatba, a magyarországi jászok latin *philistaeus* nevét, mely a *φιλοιστιος* tiszta görög szónak latinos leírása, s nem egyebet tesz mint *íjszerető* vagy *íjász* (*φιλεῖν* = szeretni és *οἶστος* = nyíl gyökökből képezve), syrus, koptus, zsidó, chaldaei, szerecsen nyelvekből *bujdosóra* magyarázza stb¹⁾, melyekhez sorolhatjuk

tyénné lett s megvilágosított. S a császár őt szívesen fogadván s ajándékokkal elhalmozván elküldé saját országába, hogy őrizze a római részeket és Boszporosz városát Ebben a városban nagy forgalom volt a rómaiak és únnok közt. S az únnok keresztyénné lett királya elmenvén saját országába s találkozáván testvérével elbeszélé neki, hogy keresztyénné lett, s a császár őt mint szereté és becsülé, s fogván a szobrokat, melyeket az únnok tiszteltek, őszveolvasztatá, ezüsből voltak ugyanis és borostyánkőből. Megharagudván ezért rá az únnok, testvérével *Magyer*-rel összefogva (*Μουαγέρης* a görög *ης* végzet elvetésével *Muager* vagy *Magyer* nevet ad) őt megtámadták, megölték s testvérét *Magyert* tették fejedelmökké.“ Ez adat után igen hihetőnek látszik, hogy ezen *Magyer* fejedelmétől kapta a *magyer* nevezetet az Etel halála után a Fekete és Azovi tenger vidékére visszavonult kúnok egyik törzse.

¹⁾ Számos ily tévedések láthatók *Horvát István Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből* című munkájában, hol minden merészen állítva, de okadatolva s bizonyítva úgy szólván semmi sincs. Ha e roppant olvasottságú tudósunk görögül ért, nem fogott volna különösnek föltűnni előtte, hogy a szentírás magyar fordítói a *Philistaeus*okat *Jászoknak* írják

a Jerney által Ovidiusnál a *megyer* nemzetnévről találni hitt tanúságtételt is ¹⁾, a nyelvészeti és földirati

(ezen fordítók a görög nyelv annyi ismeretével bírtak, hogy e két név ugyanazonságát tudták) és azt meghatározni, hogy szószármaztatása, mely szerint ő a *Philistaeus* nevet a *Pelasgus*, *Exul* és *Allophylus* nevekkel egy jelentésűnek s *bujdosónak* veszi, alapos-é? nem fogta volna *e. h. 113. l.* Európa tudósaira bizni, mert azt a görög nyelv ismerete mellett bármely igénytelen magyar tanuló is megczáfolhatja.

¹⁾ *Jerney e. h. I. d. 107. l.* Ovidiusnak ezen szerinte eddig nem értett és meg nem fejtett versében (*Trist. Lib. II. v. 96.*):

Jazyges et Colchi, *Meterae*que turba *Getae*que
Danubii mediis vix prohibentur aquis.

a *jász*, *bess* (vas, scytha), *magyar* és *palócz* népség nevét hiszi rejteni, s azt állítja, hogy itt a *meter* szóban a *megyer* vagy *magyar* név van eltorzítva. Ezen állítás alaptalanságát megczáfolja a Bolgárországban a Duna és Fekete tenger közti vidéken, hol Ovidius száműzetve lakott, találtató *Meteri* város nevezete. Mi az e versben felhozott többi neveket illeti, elismerem, hogy *Jazyges jászokat* jelent; miután a görög nyelvben létező *iócs* szóból (mely magyarul *ij*-at vagy *iv*-et jelent) származó *Ίών*, *Ίάς*, *Ίάτων* és *Ίάθυγες* nevek értelme csakugyan *ijász* vagy *jász*: de hogy ezeken magyar nemzetiségű népek legyenek értendőek, nem következik; hiszen tudjuk, hogy a kisázsiai *ión*-ok (*Ίώνες*) hellén nemzetbeliek voltak. A *Colchi* nevezet, ha a görög *χαλκός* (*réz*) szóval hozzuk is kapcsolatba, hogyan tehessen *vas*-at, miként lehessen e *vas* nevet a *besenyő* nemzetnévben föltalálni, s a görög *Σκύθης* (*Scytha*) névvel, melyben igen-igen hihetőleg a maig is létező *csúd* nemzetnév rejlik, azonosítani, annak megértésére nyelvészeti ismereteim nem elégségesek; végre hogy a *Getae* név, mely szó görög eredetű s *Γητής* és többesben *Γήται* földmivelőt jelent, miként tehessen

ismeretek fénye előtt, mint ábrándos ködképek szétfoszlanak; *Dentumoger* és *Mogeria* pedig régi, de nemzetünk keresztyén korában készült évkönyveinkben létezik, midőn már a *magyer* nevezet általános nemzetnevünké változván, íróink által őseink régi keleti lakára is könnyen átvitethetett; végre *Magyer* vagy *Madzsar* város keleten eredetét egy külön *Magyar* vagy *Magyer* nevű törzstől is vehette, mely alá még akkor egész nemzetünk nem foglaltatott. — *Megyer* nevű helységet Fényes geographiai jegyzékében, hol a hasonló nevű puszták és tájnevek nem sorolhatók elő, tizenegyet, ezeken kívül egy *Megyerit* és egy *Megyerest* is találunk; nem kevesebb a *Magyarád*, *Magyarát*, *Magyarka*, *Magyarlak*, *Magyarfalva*, *Magyaród*, *Magyaros*, *Magyarosd* nevű helységek száma, melyekhez még a Dráva és Száva közti *Majar*, *Majarecz*, *Magyary*, *Magyerovo*, *Megyurics*, *Megyurecso*, *Megyuracse*. *Magyuracsa* helységeket sorolhatjuk, mely igen számos helynevek ezen nemzetségnek nevezetes túlsúlya felől tesznek bizonyosságot.

Negyedik nemzetség Konsztántinosz szerint a *Kürt-gyermaté* (κέρταται — t. i. γερμαί — τοῦ Κούρ-

palócz-ot, melynek értelme szlávban *mezei*, megfejtteni nem tudom. Egyébiránt igen föltűnőnek tetszik előttem, hogy Jerney Ovidiusnak Kr. u. I. század elején írt verseiben a *Meterea turbát* *Megyer* vagy *Magyar* nemzetnek veszi, a X. században írt Konsztántinosz *Meyse* nemzetségnevében pedig a *Megyer* nevet elismerni nem akarja, csak azért, mert ott a kürt alakú tábor eszméje *Mejj-erő* magyarázatot kíván.

τρυφύατος). Dankovszky ezt igen erőltetve így magyarázza: Quarta stirps *kürtől jármat* id est ad castra movenda signum dat; de hogy a *kürtől jármat*, ha e hibás olvasást megengednők is, őseinknél ezt tette volna: ad castra movenda signum dat, azt Dankovszky minden magyar nyelvészeti okoskodása mellett sem hiheti magyar ember¹⁾. Jerney e nemzetségnevet Κορυτρυφύα του alakban megszakasztva irván, *Kürt gyomrának* magyarázza, mely hadosztály szerinte a kürt alakban táborozó magyar hadsereg legközepére, azaz *gyomrába* esett. Azonban a ki a görög nyelvtan elemeit ismeri, észre fogja venni, hogy a Jerney által e névből elmetszett του végszótagból csak az ου a második ejtés végzete, s csak ez elvethető, a τ betű pedig magához az eredeti névhez tartozik, melyet ekként megcsonkítani csak önkényvel lehet²⁾. Ha Jer-

¹⁾ Ezen erőltetett okoskodás így hangzik: Constantinus scripsit *kurty jermat*, et bene, nam loco *kürtől* plebs dicit *kürtő* omitta litera l, *jermat* autem scripsit pro *jármat*, ut sonum literae j indicaret, g enim ante a ut g enunciatur. Ceterum *járom* venit ab *járni* et abitum quoque designat. Ehez nem kell commentár.

²⁾ Már ezen csonkítás is megengedhetetlen nyelvészeti hiba, de még ezzel sem olvasható a Κορυτρυφύα *Kürt-gyomrának*; még tehát betűcseréhez is kell folyamodni, min Jerney ekként sikamlík át: „Csak említenem kell azt e helyütt, hogy Constantin némi kéziratában *Kurtugemrati* áll *Germati* helyett“ (talán Κορυτρυφύατος, mert a görög kéziratban a második ejtés bizonyosan ου-val és nem a latin i végzettel fejeztett ki). Én Konsztántinosznak kezemnél csak bonni kiadását

ney erre figyelmeztet, bizonyosan fölhagyott volna az általa valami nagyszerű fölfedezésnek hitt kürtalakú magyar tábor eszméjével, melyre egyedül ezen hibás szófejtegetés után juthatott.¹⁾ Én e nevet *Kürt-gyer-*

birom Bandurius bő jegyzeteivel: ezekben, valamint a szöveg alatt kijegyzett változékok közt, e betűcseréről nincs emlékezet; de bár lenne is, ha azt elfogadjuk és elfogadtatni akarjuk, nem csak így felületesen említni, hanem hogy az a szöveg eddig közönségesen elfogadott olvasásánál helyesebb, bizonyítani is kellene.

¹⁾ Jerneynek azon erősségeit, melyeket a kürt alakú magyar tábor eszméjének igazolására nézve Bölcs León császár hadműtani munkájából merithetni hitt, *A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában* című cikkben *Uj Magyar Muzzeum 1851/2. V. füz. 305—306. l.* magokból az eddig hibás latin fordításban használt szöveg szavaiból érvényteleneknek mutattam ki. Most, miután a *Kürt gyomra* olvasás alaptalansága meg van mutatva, ezzel együtt pedig a kürt alaku tábor eszméjének alapja is összedől, fölöslegesnek tarthatnám Jerneynek ennek bizonyítása végett mindenhonnan összeszedett erősségeit ostromolni. Nehogy azonban ezeket érvényeseknek elismerni láttassam, szabad legyen ellenészrevételeimet előterjesztenem. — Reiske idézett állítását, hogy a középkorban a görögöknél, latinoknál, araboknál és a keleti népeknél szokás volt a sereget 5 részre (in quinque *μοίρας*, nem mint Jerney idézi *μυιρης*) osztani, megengedem, de ennek a magyar tábor kürt alakúságával mi köze sincs. Olvasom továbbá Nikétász Khóniatésznek Reiske által idézett helyében, hogy nem Nikétász osztja a sereget 5 részre, mint mondja Reiske, hanem Nikétász beszéli, miszerint Andronikosz Komnénosz vezér egy csatában az örmények ellen úgy rendezte a görög sereget, hogy annak feje (*κεφαλή*), hátrésze (*μέρος τὸ κατόπιον*) és tagjai (*μέλη*) voltak, mint valamely állatnak: de nem tudom, hogyan magyarázhatja ezt Reiske így:

mat-nak magyarázom, s ez összetett szavak elsejét (Κουρτο), jöllehet azt betű szerint *Kurt*-nak kellene hangoztatni, azért merem *Kürt*-nek (utánhangzóval

In quinque partes quoque dividit Nicetas p. 72 (mit? a sereget) et cum animalis comparat, *caput, armos, truncum et crura* habens, midőn a szövegben karokról, derékről és lábszárakról szó sincs, s a *fej, derék, két kar* és két *lábszár* nem is 5, hanem 6 tagra ütne. Bizony ezen erősségek után még nem nagy joggal írhatta Jerney *e. h. I. d. 325. l.* hogy „nem tartotta szükségesnek többet fölemlíteni állítása támogatására, mint a miket Leó Sapiens- és Constantinus Porphyrogenitusból, úgy a többi egykorú nemzeteknélí divat iránt Reiskéből fölhozott.“ Miután azonban a *Toldy Irodalom-Történetében I. k. 25. l.* a magyar nemzetségeknevek általam e cikkben bővebben kifejtendő magyarázatát olvasta, czélszerűnek tartotta még egy függelékben *e. h. 325--329. l.* állítását erősebben támogatni, bár, mint kissé merészen állítja, mind a kürt alakra, mind az osztályrészekre nézve az említett írókból elég tanulságos adatokat idézett és állítását biztos alapra fektetve látta. Mi e függelék tartalmát illeti, Jerneyvel én is fölöslegesnek tartanám e tárgyra nézve, hol a Konsztántinosz által elősorolt magyar nemzetségek neveiről van kérdés, a hadi mesterség és evolúciók koronkénti változásait Aeneas Polyorcticus, Polybius, Jul. Frontinus, Cl. Aelianus, Modestus, Fl. Vegetius Renuat munkáin kezdve az újabb idejű írók Bismark, Decker, Xylander, Hügel stb. dolgozataiból előadni; mert ezen különben derék írók a X. századi magyarok hadszerkezetére nézve nem források; — elismerem a *cornu, cuneus, globus* latin műszavak léteztét, de hogy ezen régi nevezetek a Jerney által fejtegetett kürt alakú magyar tábor fogalmát és fölosztása valóságát, mint ő mondja, rendíthetlenül gyámolítják, nem láthatom át; — elhiszem Bulgarin Taddé nagyhirű orosz történetbuvár idézett szavai után, hogy a régi szlávoknál a varágok hozzájuk érkezte előtt sem volt ismer-

Kürtü-nek) olvasni, mert erre utasít bennünket a házánkban található 11 *Kürt* és két *Kürtös* nevű helység, melyek nevét ezen nemzetségével hiszem össze-

retlen a *Vorhut*, *Nachhut*, a keilförmige Schlachtordnung (der Schweinkopf), s hogy a szlávok a zászlót, hadi tárogatókat vagy *kürtöket* (Hörner) nem ezektől kölcsönözték, de mint Jerney akarja, ezen osztályzatban a kürt alak általa kifejtett részeinek hű képmását nem szemlélhetem; meggyőződom Jornandes idézett helyéből, hogy Etel táborában ő maga a legvitézebbekkel közepett (in medio) állott, s a két szarvat (cornua) vagy mai kifejezés szerint szárnyakat a meghódított különféle nemzetek seregei képezték: de ebből a kún tábor kürt alakúságát nem következtethetem, mert itt valamint Livius, Vegetius, Modestus idézett helyein a *cornu* csak hadi műszó és nem az egész tábor állására vonatkozik, hanem annak csak két szárnyát jelenti; szint így Liszti jegyzetében is a *dextrum* és *sinistrum cornu* jobb és bal szárnyat tesz, hasonlóan a görög írókban *κέρας* (cornu) műszót számtalanszor találhatni, s Jerney a helyett hogy Kedrénosz némi helyének latin fordításából a *sinistrum cornu* szavak között az utolsót nagy betűvel nyomtatva idézi, iveket írhatott volna ki a byzanti írók helyeiből, melyekben a jobb és bal *κέρας* (cornu) és *τὰ κέρατα* (cornua) emlegettetnek, ezzel azonban a kürt alakú tábor eszméjére nézve mit sem nyert volna, mert vegyünk kézbe bármely görög szótárt, s a *κέρας* mint hadi műszó értelmét szárnynak (die Flügel einer Armee) fogjuk találni; mellesleg említve a magyar hadi műnyelvben is megvannak az *örszemek*, *szárnyak*, *derék*, *hát*, *oldal* műszavak, de azért nevetséges volna állítani, hogy valaha a magyar tábor madár alakban rendeztetett; végre látom Vegetius idézett szavaiban az *ala cornu sinistrum*, *globus*, *cuneus*, *caput porcinum*, *forfex* és *serra* műszavakat, de mind ezzel Jerneyként elődeink kürt alakú szerkezetét bizonyíthatóan nem ismerhetem. „De nem is abban lehet itt a nehézség, hogy

függésben, s mert tudom, hogy a görög írók az idegen szavakban előjövő *ü* és *ö* hangok kifejezésére az *u* (υ) betűt is használják, így péld. a *türk*, *törk* vagy *török* név, melylyel a byzanti írók a IX. és X. századi magyarokat illetik, Τοῦρκοι, *Atelköz* vagy utánhangzóval *Atelközö* Konsztántinosznál Ἀτελοκόζου alakban van írva, s viszont fordítva az *ü* (υ) betűt is használják az idegen szavakban előjövő *u* hang kifejezésére, például Konsztántinosz a besenyő *Gyula* tartományt

ez be nem bizonyítható“ — mond Jerney — „hanem abból eredhet a kétség, mivel eddigelő nem tanította az iskola, de hogy is tanította volna, midőn az elődöknek ezen források mélyébe sülyedt életműködési és nyelvi drága gyöngyeit szakemberek nem buvárlák még ki?“ Ez éppen a baj, hogy Jerney e nyelvi gyöngyöket nem mint szakember buvárlotta ki, — ez fejtegetéseim közben úgy hiszem bőven be lesz bizonyítva, — és mégis a kürt alakú magyar táborrendszer tudományát, melyet ezen a görög nyelv ismerete nélkül meg nem fejthető magyar nemzetségnevekből vett, oly történeti alaposságúnak vallja és tanítja, hogy azt szerinte még tagadni is konokság volna. Tisztelem kinek kinek szorgalmát, buzgalmát és érdemeit, s megvallom Jerney ur Keleti Utazásában azon helyeket, hol egyebet nem említve, a moldovai magyarok jelenéről és multjáról vagy a magyarországi besenyőkről, kúnokról, tatárokról, ezek nyelvéről stb. jelesen értekezik, örömmel és haszonnal olvastam; de azért meg fog engedni tisztelt tudósunk, ha őt minden érdemei mellett a görög szöveg szavainak magyarázatában tekintélyül elfogadni vonakodom, s midőn e részbeli tévedéseit okadatolva megtagadom, -- mit tenni a legnagyobb tekintély ellenében is szabad, sőt hol a nemzeti tudományosság érdeke parancsolja, kötelesség, — azért még magamat a nem igen kiméletes „konok“ czimre érdemesnek tartani hajlandó nem vagyok.

Γύλα-nak írja. A második γερματ szót pedig *gyermat*-nak olvasom, s e szóban mai *gyarmat* szavunk eredeti alakját látom föntartva, mely *gyermek* szavunkkal együtt bizonyosan a *gyerm* gyökből származik, melyel a latin *germen germ* gyöke megegyezik. E gyökből hiszem eredtnek a Dunán túl Komárom megyében eső *Gyermel* vagy *Gyermely* magyar falu nevét is, mely bár más képzővel alakítva, ugyanazt jelenti mit *gyermat*, vagy a nyelvünkben annak nem nagy szépségére tulságos erőt vett hanggegyenlítés után *gyarmat*.

Ötödik nemzetség Konsztántinosz szerint a *Tarjáné* (πέμπτη — t. i. γενεά — τοῦ Ταρανίου). Ezt Dankovszky így magyarázza: Quinta stirps *Tárgyan* id est ad metam, excubiis enim exterioribus agendis erat destinata, (hogy *tárgyan* ezt tegye: ad metam, született magyar létemre soha nem hallottam, sem fölfogni nem bírom), s szerinte a császár jól írta *Tárgyan* nevet *Tariannak*, mert különben a *gy* hangot ki nem fejezhette; de ez teljességgel nem áll, mert mint látuk Konsztántinosz a *Gyula*, *Megyer*, *Kürt-gyermat* nevekben a *gy* hangot *g*-vel fejezte ki. Jerney *Tarja* hadosztálynak értelmezi, itt is mint föntebb a végszótagot s ezzel együtt a névhez tartozó *n* betűt minden ok nélkül elhajtván, holott e nevet a görög 2-dik ejtés *ou* végzetének elvetésével másnak mint *Tarján*-nak olvasni nem lehet. E nemzetség emlékét tartja fön szerintem a 6 *Tarján* és 3 *Tarány* nevű magyar helység.

Hatodik nemzetség Konsztántínosz szerint a *Gyenő* vagyis *Jenő* (ἔκρη — t. i. γενεά — Γενάχ). Dankovszky e nemzetséget *jó nyak*-nak magyarázza, mivel szerinte kemény nyakú és makacs harczos volt (vajjon a többiek gyenge nyakuak voltak?), Jerney pedig *Könyök* hadosztálynak értelmezi, mely szerinte a *Tarja* után éppen a kürt meghajlásánál tovább haladva következett, s e szónak változatos írását *Gönyő* falu nevével, hol a Duna *könyököt* képez, a könyv szóval, mely *begöngyöl*-tet, *köngyölt*et tesz, igazolja. Úgy de nem arról van itt a kérdés, hogyan változik a magyar *könyök* szó gyöke, hanem hogy Γενάχ olvasható-e *könyök*nek? Én ezt azért tagadom, mert az első Γε szótag az eddig több helyt kifejtett helyesírási szabály szerint *Gyenek* olvasandó, a második szótag pedig szorosán a betűkhöz ragaszkodva *náh* kiejtést ad, minthogy az idegen nevek görög leírásában a vég χ (*kh* vagy *h*) betű csak utólehelet¹⁾, és így e név szorosán véve *Gyenáh*-nak olvasandó²⁾. Ha már most

¹⁾ Ezt *Jerney* úgy látszik nem sejtette, sőt a χ betűt a latin *ch* példájára *cs* hanggal ejthetőnek hitte, midőn a *Γενάχ* nemzetségnévvel a Borsod megyei *Gencs* helység nevét hozza kapcsolatba, másutt pedig *e. h. I. d. 134. l.* a kozár *kháán* vagy *khán* nevének χαγάνος görög leírását *csákán*-ná változtatja. Az idegen szavakban előjövő *cs* hang kifejezésére a byzanti írók részint σκ részint τς összetett betűket használnak, de hogy a görög χ betű bármely nyelvbéli idegen szavak és nevek leírásában *cs* hangnak felelne meg, arra példát nem találtam.

²⁾ A nyelvünkben egykor gyakori szelletek, és pedig nem csak a gyenge torokszelletek (h) de a *kemények* (ch) léteztét

meggondoljuk, hogy a magyar *ő* hangnak megfelelő betű a görög nyelvben nincs, úgy hiszem nem vehető valami hihetetlen merészségnek azon állításom, hogy a Γενίχ leírásában az α a magyar *ő* hangot fejezi ki, s így e név utólehelettel, mely a köznép kiejtésében maig is igen sok szavunkban hangzik, *Gyenőh*-nek, a nélkül *Gyenő*-nek, vagy mi azzal egyre megy *Jenő*-nek olvasandó¹⁾. Nem fog a görög császár Γενίχ írásmódja *Gyenő* helyett igen különösnek tetszeni, ha látjuk, hogy a XVII. században élt Mayer, ki német létére a magyar *ő* hangnak megfelelő betűt könnyebben találhatott volna, a magyar *Jenő* vár nevét *Genea*-nak írja²⁾. — *Jenő* nevű helység hazánkban Fényes jegyzéke szerint 10 található; ezekhez csatolhatjuk a *Jene* és két *Jenke* nevű helyeket, mint melyeknek neve ezen magyar nemzetség nevével hozható kapcsolatba.

Hetedik nemzetség Konsztántínosz szerint *Kara* (ἑξδομη — t. i. γενεά — Καρα). Ezt Dankovszky stirps *Kari* id est brachialisnak, Jerney *Karja* hadosztály-

is, s nem csak a szók elején és közepén, de *végökön* is kimutattam a *M. Irod. Történetében* I. 89. 105. 173. II. 110. l. Toldy F. jegyzete.

¹⁾ Nyelvünkben a *gy* hang *j*-re s ez viszont amarra gyakran átváltozik, például *gyógyúlt* ejtünk *jójúl* (jóúl vagy javúl) helyett, *gyön* és *gyerét* ejt a nép *jön* és *jer* helyett, *kerékjártót*, *kötéljártót* és *szijjártót* mondunk *kerék-*, *kötél-* és *szi-jgyártó* helyett, sőt túl a Tiszán magát a *Jenő* helynevet is meghallhatjuk *Boros-Gyenő* és *Kis-Gyenő*-nek ejtve.

²⁾ *Ortelius redivivus, Frankfurt. 1665. 33. levél.*

nak veszi, én pedig *Kará*-nak azért olvasom, mert e névből az η betűt mint a nőnem végzetét elvetvén $\text{K}\alpha\rho$ azaz *Kar* marad, mely a régi magyar nyelvben igen divatos utánhangzóval a *Kara* nevet adja. Megjegyzendő, hogy *Kara* törökül feketét tesz, s ha e gyök nem, de *Korom* származéka nyelvünkben maig is él. E nemzetség nevét tartották fön a kis-kúnsági *Kara* puszta, a Bács megye felső részén eső *Gara* helység, és a Bodrog-közön egymáshoz közel találtató *Karád*, *Karos* és *Karcsa* helységek, mely legutolsó néven 12 egymás mellett eső falut találunk Pozsony vármegyében, hol két *Nyék*, két *Mogyer* és két *Kürth* nevű helység is találtatik.

Nyolczadik nemzetség Konsztántínosz szerint *Kaza* ($\kappa\alpha\zeta\alpha$ — t. i. $\gamma\epsilon\upsilon\acute{\alpha}$ — $\text{K}\alpha\sigma\iota$). Ezt Dankovszky *kézi* id est manualisnak, Jerney szintén *Keze* hadosztálynak magyarázza, mindketten minden ok nélkül az α betűt \acute{e} vagy e -nek olvasván, csak hogy éppen a sereg legvégére szükséges *kéz* nemzetség vagy hadosztály kijöjön. Én *Kazá*-nak azért olvasom, mert itt is mint a főntebbi névnél a nőnem η végzete elvetendő lévén gyököül $\text{K}\alpha\sigma$ marad, mi *Kasz*, utánhangzóval *Kasza* vagy *Kazu* kiejtést ad. Különösen jó ki, midőn Jerney a *Kaza* olvasást megengedvén azt mondja, miszerint ez csak azt tanusítja, hogy a *kéz* egykor *kaz*-nak mondatott, honnan *kacsó*, *kacsócska* kezecke helyett. Hogy a *kacsó* szó, melyet Erdélyi János igen helyesen a gyermeki nyelv egészen saját szavai közzé soroz, *kaz*-tól származott s ezen egykori *kaz* változéka

volna mai kéz szavunk, úgy hiszem Jerney maga sem hinné, ha a *Keze* hadosztály nevének bizonyítása végett ez erőltetésre szüksége nem volna. A *Kasza* vagy *Kaza* nemzetségnévvel hiszem összefüggésbe hozhatónak a Borsod vármegyei *Kaza* és *Kazincz*, a Bereg vármegyei *Kaszon* mezőváros és a Szala vármegyei *Kaszaháza* helységek neveit. *Kasza* nevű nemes család is létezik hazánkban.

Ezek szerint megállapítván a hét magyar nemzetség nevét, melyeket, jöllehet Konsztántinosz világosan nemzetségekről beszél, Jerney vérségi neveknek éppen nem akar elismerni, hanem a helyett, hogy a forrást tartaná szeme előtt, a középkori népek hadszerkezetének általános szempontbóli fölfogásából kiindulva hadosztályi nevekké változtat, azon nagy nyomatékúnak vélt kérdésére: hol van ezen nemzetségek nyoma történetünkben vagy hagyományunkban? könnyű lesz felelnem, miután a *megyer* vagy *magyar* név fönlétét maga Jerney is elismeri, s ez nemzetünk életével annyira összeforrt, hogy csak ennek kihaltával veszhetne el, de a történelem lapjain akkor is több helyt fényben ragyogna, s miután, valamint ezen, úgy a többi nemzetségek élő emlékei a neveiket viselő helységek, melyek nem, mint Jerney mondja, a Tisza mellett néhányan, hanem hazánk minden magyarlakta vidékén összesen a százat meghaladó számban találtnak. Azon, hogy ezen nemzetségnevek oklevelesen fön nem maradtak, mit sem fogunk csodálkozni, tudván, hogy okleveleink mind Sz. István király ide-

jétől fogva keltek, midőn a nemzetségneveknek a vérszerződés által biztosított önhatósága már megdöntetett, s így országos létök megszűnt; de találunk okleveleinkben igen számos nemzedékeket vagy ágakat (genus, generatio), melyek kétségtelenül a hét nemzetség osztályai voltak, és bizonyosan időről-időre fogytak vagy szaporodtak, a mint némelyik kihalt vagy elpusztult s valamely kitűnő férfiú nevére másik alapított, mi által a régi nemzetségnevek legkönnyebben feledésbe merülhettek. Így tudjuk Béla király névtelen jegyzőjéből és Kézaiából, hogy a hét fejedelmi férfiú egyikének Elődnek unokája *Csák*, Szabolcs fia, a *Csák* nemzetség alapítója lett, és így azon nemzetség nevét, melyből származott, átváltoztatta; hasonlóan Kézai szerint *Lél*-től, a hét kapitány egyikétől, a *Szoárd* törzs és vérség (tribus et cognatio) származott. A XI-dik századi névtelen jegyző ezen nemzedékek vagy ágak számát nem említi, de már a XIII. századi Kézainál 108-ra és nem többre tétetik a tiszta magyar nemzetségek száma s a többiek jövevényektől vagy foglyokból eredteknek bizonyíttatnak ¹⁾.

¹⁾ *Simon de Keza Chron. Hung. I. könyv. 1. fej. Podhradczky kiadásában 13—14. l. és Appendix ugyanott 76. l.* — Midőn Kézai s utána a későbbi évkönyvek szerzői ezen a magyarok közt a XIII. században létezett 108 nemzetséget a kúnok (Hunni) IV. századi berohanása előtt, sőt már azoknak Scythiába berontásakor létezteknek állítják, bizonyosan anachronismust követnek el; mert hogy a 108 magyar nemzetség az ezer év előtti 108 hún nemzetségtől származott vagy azzal egy volt volna, józanul senki sem hiheti. — *Horráth István Ma-*

Hogy a föntebb elősorolt hét, vagy ha Konsztántinoszsal a kabarokat vagy kúnokat is hozzájuk számitjuk, nyolcz magyar nemzetség egymással honvédelmi tekintetben szövetségben állott, bizonyítják Konsztántinosz császár következő szavai: „A turkok ezen nyolcz nemzetségei saját fejedelmeiknek nem alattvalóik (ez szerintem ugy értendő, hogy a nemzetségfőnökök saját nemzetségöknek nem uralkodói, hanem csak vezérei és birái voltak, kik hatóságukat az ország köztörvényei szerint, melyek voltak például a pusztaszeri végzemények, gyakorolták), hanem szerződésben vannak egymással a folyamok szerint, hogy a mely részen háború üt ki, azt egy szívvel-lélekkel segítendik¹⁾. Még világosabb képét adja a szövetséges vérségi szerkezetnek Béla király névtelen jegyzője a hét fejedelmi személy vérszerződésében, mely által az addig központosítatlan nemzetségek egy szilárd nemzettest tagjaivá alakultak, s melynek öt pontja az ujdun alakult magyar álladalom közjogának alapköveit képezi²⁾. Jól tudom,

gyarország gyökeres nemzetségeiről irt munkájában még csak 68 hazai és 30 jövevény nemzetséget sorol elő, ujabban *Podhradczky* a Kézai kiadásához mellékelt függelékben az eredeti magyar nemzetségek számát éppen 108-ra egészíti ki; igen hihető azonban, hogy oklevélbuvárainknak sikerülhet még több ujabban alakult vagy új nevet fölvert ágazatokat is kinyomozni.

¹⁾ *Biborban szül. Konsztántinosz e. h. 40. fejt.*, melyben a császár kissé föntebb említi, hogy a magyarok szállásai az ő idejében az ottani folyókról neveztettek.

²⁾ *Béla király névtelen jegyzője 5. és 6. fejt.*

hogy a nemzetünk és története iránt igen elfogult Schlözer, ki Árpád magyarjait bárdolatlan, vad, éhen és meztelen bolyongó, míveltség és országultság fogalmával sem bíró csordának (Horde) rajzolja, és követői, kik e nem minden tekintetben alapos történet-bíráló szavait vizsgálatlanul utána mondják, ezen vérszerződést a névtelen jegyző számos nekik nem tetsző adataival együtt a mesék sorába igyekeznek taszítani: azonban azon kívül, hogy e pontokban semmi nincs, mi magában hihetetlen, mesés lenne, vagy a mi nemzetünk IX. és X. századi köz életével ellenkezésben állott, és így a történet által megczáfoltatott volna, hitelességét a Sándor-féle csíki székely krónika is igazolja. Ezen régi iromány hiteles személyekből álló szerkesztői, kik azt Sándor Menyhért Csík széki alszei házában 1533-ban ezen család 153 darab régi irományából kivonatilag irták össze¹⁾, a névtelen jegyző

¹⁾ Ezen irományok közt, mint azt a latin kivonatba meg-
rontva átvett, de eredeti alakjukba könnyen visszaállítható
egy-egy görög szavak mutatják, több Árpád előtti és utáni korra
vonatkozó görög iratok is voltak, melyek bizonyosan a széke-
lyek közt élt görög eredetű keresztyén papoktól származtak.
miután tudjuk, hogy Gyula erdélyi fejedelem Konstantinápoly-
ban Bulcsusal együtt Kr. u. 950 előtt megkeresztelkedvén,
Hierotheus nevű görög szerzetest és hihetőleg több görög ténitőt
is hozott magával Erdélybe, hol sokakat megkeresztelvén, a
keleti egyház tanait terjesztette. Csak néhány darabot bírhat-
nánk e megbecsülhetetlen kéziratokból, melyeket az említett
kivonat szerkesztői nem elég avatottsággal és részletességgel
használtak föl, s a székelyek s ezzel együtt nemzetünk őskora
nem reménylett világosságot nyerhetne.

munkáját, mely csak a múlt század közepén lett ismeretes, nem használhatták, és még is az általok szerkesztett kivonatban közölve van egy hat pontból álló, kőre metszett alaptörvény, mely még 1533. az összeíró Csík széki hites férfiak tanúsága szerint az Árpád alatti első rhabonbánoktól származó Sándor Menyhért házában látható volt, melyet Árpád akkori székely rhabonbán Zandirhám hozzá küldött követeknek, midőn mai hazánk elfoglalására a Kárpáton túl Munkács felé igyekezett¹⁾, a székelyek jövődöbeli törvényéül átadott, melynek pontjait a rhabonbán Bud várában a Küküllő mellett tartott nemzeti áldozat után fölolvastván, a székelyek örömkönyvek közt elfogadták, és e napot lakomával megünnözték. E hat pont a rhabonbáni áldozatra vonatkozó utolsó pont kivételével a névtelen jegyző vérszerződésének öt pontjától csak szavakban különbözik, de tartalmára nézve azokkal tökéletesen egyezik²⁾. Lehet-e ennél

¹⁾ *Kézai szerint I. könyv. 4. feje. Podhradzky kiadásában 38. l. az Etel kúnjaitól származó székelyek Árpádnak Ruthénia szélein (in finibus Rutheniae) mentek elejébe, az említett székely krónika szerint pedig Árpád, miután az itt szóban forgó alaptörvényeket a székely követeknek átadta, indult hadánkba s érkezett Munkácshoz, hova vezeti őt a névtelen jegyző is, s így az évkönyvek egymás hitelességét kölcsönösen igazolják.*

²⁾ Ezen alaptörvények pontonként megolvashatók az említett székely krónikában. *A székely nemzet constitutiói 277. l., melyből van merítve ezekről szóló egész előadásom. Has. Béla kir. névtelen jegyzője 6. feje.*

kétségtelenebb bizonyság ezen szerződési pontok való-
ságos létezte és igazán történt följegyeztetése iránt?

Árpád és utódai választattak a vérszerződés első pontja szerint a magyar nemzet fejedelmeivé: a székely alaptörvény első pontja is ezt tartalmazza; de már a vérszerződési harmadik pontban a fejedelmi hatalomkör korlátoltatik annak kimondásával, hogy a hét fejedelmi személy és fiaik soha a vezér tanácsából és az ország tisztjéből ki ne rekesztethessenek, mely pont a székely alaptörvények közt ily változék-
kal áll, hogy a közügyek a nép megegyezésével végeztessenek. Kitetszik ebből, hogy hazánk kormánya a vezérek korában, meddig ez ősi alkotmány változatlan állt, nem tiszta egyeduralmi, hanem előkelő és — mint alább látni fogjuk — népuralmi elemekkel vegyes volt. Jelesen tájékoz bennünket az ekkori magyar kormány alakja iránt Břborban szűl. Konsztántínosz császár, ki a byzanti udvar szertartásairól írott munkájában előszámlálván a kül nemzetekhez intézendő császári levelek címeit, a többek közt írja: „A turkok (magyarok) fejedelmeihez két aranyat nyomó pecséttel a cím ez: Konsztántínosz és Románosz Khrisztoszt szerető római császárok levele a turkok fejedelmeihez“ ¹⁾. Kitetszik e czimből, hogy Konsztántínosz és fia Románosz együtt uralkodó császárok Árpád unokája Taks idejében a magyar állodalommal

¹⁾ *Constantinus Porphyrogenitus, De ceremoniis aulae Byzantinae Libri II. Volum I. Bonnae, 1829. 691. l.*

hivatalosan érintkezve annak fejéül nem Taksot magát, hanem az országos ügyek vezetésében résztvevő nemzetségfőnökökkel és országos főtisztekkel együtt ismerték el. Annyival nevezetesebb ezen körülmény, mert mindazon ázsiai, afrikai és európai állodalmak között, melyekkel a byzanti udvar diplomatai viszonyban állt, mint a hozzájuk intézendő levelek részletesen elősorolt czimeiből kitetszik, a magyarokon kívül egyedül a besenyők azok, kiknek nem fejedelméhez, hanem fejedelmeihez intéztettek e korban a császári levelek; mi bizonyítja, hogy e két rokon nemzetnél maradt fön legtovább teljes országlati érvényben a szövetséges vérségi kormányszerkezet.

Nem alkottak azonban a nemzetségek az élökön álló nemzetségfőnökök alatt a magyar állodalomban külön állodalmat, nem birtak saját törvényhozói hatalommal, mert ez, valamint a közigazgatás legfontosabb ügyeinek kezelése, mint Kézai s utána több évkönyveink feljegyzették, — a „község,“ azaz a nemzeti közgyűlés jogkörébe tartozott. Ily törvényhozó nemzetgyűlés legelső példáját találjuk a pusztaszeri gyűlésben, hol a névtelen jegyző szavai szerint Árpád és vitézei 34 nap alatt elrendezték az ország szokásos törvényeit és minden jogait, miképpen szolgáljanak a vezérnek és előkelőknek, vagy miképpen tegyenek ítéletet minden elkövetett vétek fölött.¹⁾ De a törvényhozáson kívül a közigazgatás és birói hatalom

¹⁾ *Béla király névtelen jegyzője 40. feje.*

szálai is a község kezében öszpontosítottak. Így tudjuk Kézaiból, hogy a nemzet kapitányait vagy vezetőit időnként a község választotta,¹⁾ a bíró rossz ítéletét a község megsemmisíthette, s a hibázott bírót vagy kapitányt, mikor akarta, letehetette.²⁾ A nemzet fegyverre szólítása is, mielőtt a magyarok keresztyénekké lettek, nem a fejedelem nevében történt, hanem mint Kézai följegyzé, a hírnökök által ekként hirdettetett: „Isten és a magyar nép szava, hogy ez s ez napon kiki fegyveresen itt és itt pontosan megjelenni tartozzék, hogy a község tanácsát és parancsát meghallja“³⁾. Kézai idézett helyei szerint a község a fontosabb elősorolt jogokat Gyejcs⁴⁾ vezér idejéig gyako-

¹⁾ *Communitas — Hungarorum cum suis Capitaneis. quos pro tempore preficere vsa erat, usque tempora ducis Geychae, hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse. Kézai II. könyv. 1. fej. Podhradczky kiad. 45. l.*

²⁾ *Kézai I. könyv. 2. fej. e. h. 16. 17. l.* elbeszélvén, hogy a keletről berohanandó kúnok a köz sereg fölötti bíraskodás, a perek elítélése és a gonoszok büntetése végett egy Kádlár nevű bírót választottak, de úgy hogy ha ezen bíró helytelen ítéletet hozna, azt a község megsemmisíthesse, a hibázó kapitányt vagy bírót, mikor akarja letehesse, utána veti: *Consuetudo ista legitima inter Hunos sive Hungaros usque ad tempora Ducis Geychae filii Toctsun inviolabiliter extitit observata.*

³⁾ *Kézai e. h. 17. l.*

⁴⁾ Ezen eddig hibásan *Gejzá*-nak hangoztatott és irtetve azért irom *Gyejcs*-nek, mert mind a névtelen jegyző *Geisa*, mind Kézai s krónikáink *Geicha* leírása, a korokban divatozott helyesírás szerint, minthogy a *g* vékony hangzó előtt lágyan ejtendő, az *s* és *ch* pedig a magyar *cs* hangot fejezi ki. *Gyejcsa*

rolta, és így az Árpád alatti magyar állodalmi szerkezetet teljes erejében fönn állottnak csak Gyejcs vezér idejéig mondhatjuk, ki kezdette hazánkban a keresztyénséget terjeszteni, s egyszersmind az ebben gátúl szolgáló állodalmi szerkezetet átalakítani; ekkor a község vagy is nemzetgyűlés jogai bizonyosan szűkebb korlátok közzé szorítottak, mit ismételve igazol Kézai, midőn beszéli, hogy a magyarok Etel király czimerét, melyen a magyarul *turul*-nak nevezett madár, fején koronával, vala ábrázolva, zászlaikon táborozásaikban magokkal hordák, míg magokat községben kormányozták, Gyejcs vezér idejéig ¹⁾: de az ősi korántsem tisztán egyeduralmi alkotmánynak tökéletes átalakítását s ezzel együtt a vérségi szerkezetnek mint országos intézménynek megsemmisítését csak első királyunknak Szent Istvánnak tulajdoníthatjuk, ki hazánkban nem csak a keresztyén vallásnak, hanem az európai egyeduralmi elveken nyugvó ujdjon szervezett

vagy utánhangzó nélkül *Gyejcs* nevet ad. Hasonlóan a XII. századi *Kinnamosz Γειτζᾶς* leírása másnak mint *Gyeics*-nek nem olvasható; az ugyanő nála előjövő *Γαιτζᾶς*, valamint a nyugoti évkönyvekben található s *Cornidesnél*, *Vindiciae Anonymi* 59. 60. l. elősorolt *Goutso*, *Goutsko*, *Joitsko*, *Jonotsa* nevek pedig, bár az eredeti hangoztatástól elűtnek is, de annyit kétségen kivülvé tesznek, hogy e nevet *cs* hanggal kell ejtenünk.

¹⁾ *Illud banerium Huni usque ad tempora Ducis Geyche, dum se regerent pro communi* (a budai évkönyvben Podhradczky kiad. 19. l. *dum se regerent per communitatem*) in exercitu semper secum gestavere. *Kézai I. könyv. 2. fejt. e. h. 22. l.*

alkotmánynak minden erőszaktól nem ment behozatalával a királyi hatalomnak is első alapítója volt.

Hátra van még bizonyítanunk, hogy a vérségi szerkezet a velünk faj- és nyelvokon nemzeteknél is divatozott. Hogy a kozároknál Etel idejében törzsenként és nemzetségenként külön fejedelmek uralkodtak, világosan mondja az egykorú Priszkosz szónok,¹⁾ s hogy a vérségi szerkezet náluk a IX. század végén sem enyészett el, mutatja az a körülmény, miszerint a Konsztántinosz által emlegetett kozároktól szakadt kabarok (honi évkönyveinkben kúnok) ugyancsak ezen császár tanúsága szerint még a X-dik század közepén is három nemzetségre voltak oszolva. A kúnok között, kik a IV. században nyugatra özönlöttek, honi évkönyveink szintén több nemzetséget említnek. Így Kézai ezen kúnok kapitányai között Bélát, Csele fiát, s testvéreit Kevét és Kadocsát a *Szemény* nemzetségből, Etelt testvéreivel Rof és Budával az *Érd* nemzetségből, a kúnok országos bíróját, Kádár nevezetűt, a *Torda* nemzetségből eredtnek állítja.²⁾ Élő bizonyosságai az Etel kúnjainál létezett vérségi szerkezetnek az ezektől származott székelyek, kik a tisztségeket még 1548-ban is, a 6 nem és 24 ág szerint viselték, mint kitetszik a Maros széki hadnagyi és birói tisztségek főntebb is említett jegyzékéből. Ebben, vala-

1) *Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci etc. Historiarum reliquiae. Bonnae 1829. 181. l.*

2) *Kézai I. könyv. 2. fej. e. h. 15. 16. l.*

mint a székely nemzetségek és ágak egy más jegyzékében,¹⁾ a hat székely nemzetség nevei így vannak adva: *Adorján, Megyes, Jenő, Halom, Ábrán* és *Ör-löcz*, s mindegyik nemzetség ismét 4 ágra oszlik, melyek nevei közzül a *Megyes* nemnek *Kürt* ágát tartom különösen kiemelendőnek. Összevetvén ezeket a hét magyar nemzetség nevével, a székely *Adorjánt* a magyar *Tarjúnna*l, a székely *Megyest* a magyar *Meggyerrel* némi betűkülönbséggel, a székely *Jenőt* pedig a magyar *Jenő*-vel, s a székely *Kürt* ágát a magyar *Kürt* nemzetséggel teljesen egyező nevének találjuk,²⁾ mely meglepő tünemény okát ugyan biztosan meghatározni nem lehet, miután a székely nemzetségnevek mikor keletkeztéről adataink nincsenek, de igen hihetőnek látszik, hogy az említett egyező nemzetségnevek a székelyek közt; nemzetünk beköltözte után honosultak meg, és nem előbbi korszakból maradtak

¹⁾ Ezen jegyzéket e cím alatt: *De generibus Siculorum, ex codice Mscr. Decreta Regum Hung. continente olim Kollariano p. 446. közli Korachich, Scriptores rerum Hung. minores I. d. 339. 340. l.*

²⁾ *Engel*, ki a Konsztántinoszuál közlött magyar nemzetségnevek olvasásával tisztában nem volt. *Supplementa ad Vindicias Anonymi Cornidesianus 353. l.* ezeken kívül az *Ábrán* nemnek *Nagy* ágát a magyar *Nyék*, a *Megyes* nemnek *Gyarnos* ágát a magyar *Kürt-gyermat* vagy *gyarmat*, az *Ábrán* nem *Gyerő* ágát a magyar *Kara* nemzetség nevével akarja összefüggésbe hozni, de hogy ezen magyar nemzetségnevek helyes kiejtése a fölhozott székely ágak neveivel nem egyezik, föntebbi fejtegetéseim nyomán bebizonyítottanak hiszem.

fön. Mi a besenyők vérségi szerkezetét illeti, ezek tartomány- s illetőleg nemzetségneveit, melyeket Jerney szintén mint a magyarokéit értelmes hadosztályi nevekké változtat, külön czikkben lévén szándékom megfejtetni, s mennyire lehető a hazánkbeli régi besenyő telepekben nyomozni, elégnék tartok jelenleg annyit említeni, hogy azon kúnok közt, kik a besenyőklakta Etelközből, mely később Kúnországnak (Cumania) is neveztetett, a mai Moldva- és Besszarábiából a XIII. században a mongol járom elől hazánkba költöztek, és IV. Béla által a Körös, Maros és Temes mellékén s a Duna és Tisza közt, a maig is egy részben Nagy- és Kis-Kúnság nevet viselő földön, telepítettek meg, a vérségi szerkezet még 1279-ben is teljes erejében létezett, és az őket különösen kegyelő Kún László királyunk által kiváltságilag törvényesítettet.¹⁾

¹⁾ Kitészik ez az említett királynak 1279-ben ezen kúnok részére adott kiváltságleveléből. melyet *Horvát Péter, Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum* 72. és kör. l. egészen. ugyane munkájának magyar fordításában pedig 71–73. l. töredékesen közöl. Ebben László király rendelvén. hogy azon kúnok, kik IV. Béla alatt a Duna és Tisza közt. a Körös, Maros és Temes mellékén telepedtek meg *nemzetségeikkel együtt*, most is ott szálljanak meg. hová Béla király eredetileg *mindegyik nemzetséget* sátraival telepítette. továbbá némely ezen telepek közé eső földeket. melyeknek birtokosai mag nélkül kihaltak, és a tatár pusztítás óta üresen maradt némely nemes jobbágyok földeit nekik adományozván mondja, hogy azokat a kúnok *mindegyik nemzetségből* magok

Miután ezek szerint a vérségi szerkezetnek a magyar és a vele faj- és nyelvrokon népek közt léteztét, a magyar nemzetségtőnökök hatáskörét, a vérségi szerkezetnek hazánkban mikor történt elenyésztét kimutattam, a hét magyar nemzetség nevét megfejtetem s hazánk helyneveiben nyomoztam, nem vagyok ugyan annyira elbizott, hogy különösen ez utóbbi pontokra nézve Jerneyvel el merném mondani, miszerint „magyarázatom a történeti való örök maradáóságát igényli, midőn majd a pusztá vélemények soronként sírba szállandanak“ : de annyit bizvást mondhatok, hogy nem általános nézetekből és elvekből indulva, — melyek a történetek vizsgálásában igen gyakran tévútra vezetnek, — hanem magokat a forrásokat nyomozva jártam el a kitűzött tárgy fölvilágosításában, s állításaimat mindenütt okadatolni ügyekeztem. Ha azon homályt, mely e tárgyat mind eddig borította, s melyet Jerney fejtegetései által eloszlatoznak nézetem szerint balúl hitt, némileg földerithettem, s a történeti igaz-

oszszaak föl magok közt; végre öket, mint Béla király idejében volt rendelve, a nádor bírósága alá rendeli, ki a régi szokás szerint a kúnoknak más lakosokkal pereiben *az illető kún nemzetség bírójával vagy fejedelmével együtt* (assidente eidem Judice seu principe qui in generatione qualibet fuerit institutus) itéljen, azzal a kivétellel, hogy két kún között bíró maga a vétkes fél nemzetség bírója legyen, az ily perbe a nádor ne avatkozhassek, s az ítélet a király személye elé fölebbeztessék, ki abban a *nemzetség bírójával együtt* (assidente nobis simili liter judice generationis) személyesen hozand ítéletet.

ságot, melynek keresése volt egyedül célom, részint saját fejtegetéseim, részint netalán másoknak erre következendő bővebb és alaposabb vizsgálatai által az eddiginél tisztább fénybe helyezni segíthettem, fáradtságom teljesen megnyugtató jutalmául tekintem.

VII.

A X. SZÁZADI BESENYŐKRŐL.

VII.

A X. századi besenyőkről.

(Megjelent: Uj-Magyar Muzeumban 1853. I. köt.)

A besenyő nemzet, mely az általa nyomott magyar nemzettel egy időben nyomult Európába, mely a X. és XI. században s a XII. század elején a leghatalmasabb haderővel rendelkezett, s a vele szomszéd keleti birodalom, hazánk és az akkor emelkedett Oroszország ellen folytonos rabló hadjáratokat, pusztító véres csatákat viselve, bár többszöri megveretése után erejében mind inkább fogyatkozott, csak a keleti Európát előzőnlő mongol hadjárat által szorítottatott le mint önálló nemzet a világ színpadáról, a magyar történetvizsgáló előtt annyival gondosabb buvárlatok méltó tárgya, mivel, mint több történetnyomozónk s legújabbán Jerney Keleti Utazásában bőven fejtegette s jelesen bizonyította, kétségünk nem lehet, hogy e

nemzet a magyarral rokon s egy nyelvű kún faj volt, mely a mongol roham elől nagy részben hazánkba költözve s a magyar fajjal összeforrva maradékaiban köztünk maig is él, egykori honában pedig a mind inkább fogyatkozó csángó magyarokban részint a legközelebb multig (Besszarábiában), részint (Moldvában) maig is nemzeti nyelvét megőrizve fönmaradt.

Maga a *besenyő* nemzet neve, mely az arab Abulfedánál *Bedzsnak*, a byzanti íróknál, kik hihetőleg az arab kiejtést követték, Pacsinak (Πατζίνωσσι és Πατζίνωσσι) az oroszoknál *Pecseneg*, a hazai és külföldi latin évkönyvekben és okleveleinkben *Besseni*, *Bessi*, *Bisseni*, *Biceni*, *Picenaci* stb. alakban változik, nem csak hangzása hanem a magyar ő képző által azon alapos véletre vezethet bennünket, hogy e név eredeti magyar, még pedig érthető magyar melléknév volt, melynek elveszett értelmét elég alap nélkül meghatározni nem bátorkodhatunk. Annyit azonban szükség megjegyeznünk, hogy azon állítás, miszerint a *besenyő* név annyi mint *bes*, *bas* vagy *vas*, ezen *bes*, *bas* vagy *vas* nemzetnév pedig a görög Σκύθης (Scytha) névvel egy volna, mit Jerney említett munkájában két ízben találunk elfogadva, bár ki nem magyarázva¹⁾, nem egyéb mint Stephanus Byzantinusnak egy Horváth István és utána Jerney által félreértett, sőt egészen át sem olvasott helyéből igen helytelen következtetéssel vont óriási botlás, melynek a görög szöveg nem értése miatti elkövetése

¹⁾ Jerney, *Kel. Ut. I. d. 43. és 107. l.*

e csaknem csalhatatlanságot igénylő történetbuváraink tekintélyét teljességgel nem képes emelni ¹⁾).

¹⁾ Horváth István, mint *Wenzel Gusztáv Eszmetörédékek a magyarok eredetéről, Új-Magyar Múzeum 1850 1. évf. 457. lap.* röviden említi. íveket írt a *Vas* nemzetről, melyek egy „Magyar régiségekről“ című mind eddig meg nem jelent munkának töredékei lévén, fölötte ritkák. Nem vagyok szerencsés e ritka nyomtatvány birtokában lehetni, s így annak tartalmáról részletesen nem szólhatok: de hogy Horváth Istvánnak ezen *Vas* nemzete, melyet rajta és hívő tanítványain kívül a világnak nálunk nyelvészetben sokkal erősebb történetbuvárai mind eddig nem ismertek, az ő saját teremtménye (e teremtő erővel említett történetbuvárunk nem megvetendő mértékben megáldatott), igen is kimutathatom. A *Vas* nemzetet Horváth István kétségtelenül Stephanus Byzantinusnak e szavaiban fedezte föl: *και Σκίθης ó σίθηρος*, mi szerinte azt tenné: *Scytha* annyi mint *vas*. Most még csak a *vas* szót kellett fölfedezni valamely nemzet nevében; ezt *besenyő*ből ily formán: *bes* (*besenyő*) = *bas* = *vas* könnyű kideríteni, sőt *Jerney e. h. 107. l.* ezt még Ovidiusnál a *Colchi* nemzetnévben is, a görög *χαλκός* (*réz*) szót, melynek a *Colchi* névvel mi köze sincs, *vassú* keresztelvén, könnyen fölismeri; s ime már kétféle *vas* nemzetünk is van. Azonban ne resteljük magát Stephanus Ryzantinusi fölütni, s azon helyet, melyből egy pár szót, az egészet nem értve, Horváth István kikapott, egészben elolvasni, s a *Σκίθης ó σίθηρος* szavakban megkapjuk nem a *Vas* nemzet nevét, hanem a — *borotvát*. *Stephanus Byzantinus* Kr. u. V. század végén élt görög földleirő *Ἑθνικά* cím alatt írt egy nagy földirati szótárt, melybe számos nyelvészeti megjegyzéseket szőtt. E munkában, mely azonban csak a Hermolaosz által a VI. század közepén készített kivonatban maradt fön s *De uribus et populis* latin czímmel is forog, *Amstelodami 1678. fol. 609. és 610. l.* a *Σκίθης* szó tárgyalásánál olvassuk:

Jelen értekezésben a besenyők X. századi állodalmi szerkezetét s akkori tartományaik neveinek meg-

Σκίθαι, ἔθνος Θρακικόν ἐκαλοῦντο δὲ πρότερον Νομαῖοι. Σκίθαι δὲ ἀπὸ Σκίθου παιδὸς Ἡρακλέους. Τινὲς δὲ ἀπὸ τοῦ σκίζεσθαι ὀργιλώτατοι γάρ. Σκυθία τοίνυν, καὶ Σκίθαι καὶ Σκυθικοὶ καὶ Σκυθικὰ λέγεται, καὶ Σκυθική. Ἔστι καὶ ὑποδήματος εἶδος, ὡς Περσικαί. Καὶ Σκυθή, καὶ Σκίθης ὀμιλος καὶ Σκίθην εἰς οἶμον. Καὶ Σκίθη; ὁ δίδηρος ὄθεν, ἀποσκυθῖσαι τὸ τῷ δίδηρω τὰς τρίχας τεμεῖν. Ἡ κλητικὴ ὡς Σκίθα ἐχρῆν, ὡς Πέρσα. Ἔστι δὲ Σκίθη καὶ Σκυθίς τὸ θηλυκόν καὶ Σκίθαιναν, ὡς Κυρίαιναν καὶ Σκίθιζειν.

Scythae, gens Thraciae. Vocabantur vero prius Nomaei. Scythae autem vocati fuere ab Scythe, Herculis filio. Aliqui sic dictos putant ἀπὸ τοῦ σκίζεσθαι i. e. irasci, sunt enim iracundissimi. Scythia igitur et Scythiae et Scythici. Et Scythica et Scythice. Est etiam calceamenti genus, ut Persicae. Dicitur etiam Scythie, et Scythos coetus, et Scythen in viam (deducere). Et Scythes, ferrum. Unde ἀποσκίθισαι i. e. ferro capillos secare. Vocativus debebat esse O Scytha, ut, O Persa. Est vero Scythe, et Scythis foemineum. Et Scythaenam, ut Cyriceenam (dicimus), et Scythizare i. e. mores Scytharum imitari.

Magyarúl: Szküthák, thrák nemzet. Előbb Nomáioi (pusztai) nevet viseltek. Szkütháknak nevezettek Szküthésztől, Hé-raklész fiától; némelyek szerint a σκίζεσθαι (haragoskodni) szótól, mert igen haragosak. Mondjuk: Szküthia, Szküthai, Szküthikoi, mondjuk ezt is: Szküthika és Szküthiké. Bizonyos bocskor neme is, mint perszikái (persa saru). Mondjuk: Szküthié, Szkütha tömeg, szküthát útra vezetni (ez a commentator szerint is példabeszéd, t. i. Aiszkhüloszból). Szküthésznek hívunk vasat is (vas szerszámot, borotvát); honnan ἀποσκίθισαι azt teszi: vassal a haját levágni (borotválkozni) stb.⁴ Ez adat szerint Scytha =

fejtését szándékozván tárgyalni, legcézirányosabbnak tartom Baborban született¹⁾ Konsztántínosz császárnak

vas se több se kevesebb joggal, mint Scythia = *bocskor* (ὕποδῆμα). Ha azonban Horváth István és Jerney a *Vas* nemzetnevet ugyancsak Stephanus Byzantinus e szavaiból is: Σκυθόπολις Παλαιστίνης πόλις, ἡ Νύσσης κοίτης Συρίας, Σκίθων πόλις, πρότερον λεγομένων Βαίων, ἀπὸ τῶν Βαρβάρων kiolvashatónak gondolná, s ezen helyből azt következtetné, hogy a scythákat a barbarok előbb Βαίς (Vas?) néven nevezték, utalunk Stephanus Byzantinus commentatorára, Thomas de Pinedo Lusitanusra, ki e helyre igen helyesen jegyzi meg, hogy a görög írók által több helyütt emlegetett Σκυθόπολις-nak héber neve Beth-san i. e. domus San volt. (Josephus Flavius Antiquit, XII. könyv 12. fejt. írja: διαβάντες δὲ τὸν Ἰορδάνην, ἦγον εἰς τὸ μέγα πέδιον, οὗ κεῖται κατὰ πρόσωπον πόλις Βεθδάνη, καλουμένη πρὸς Ἑλλήνων Σκυθόπολις.) s a Stephanus Byzantinus Βαίων-α kétségtelenül nem egyéb, mint a héber Bethsan elcsavarása. Nec unquam Scythae dicti sunt Buasi, mondja, quod procul dubio corruptum est ab urbis nomine Bethsan. — Kérdem ezek után, hol van Stephanus Byzantinus *Vas* nemzete? hanemha „a magyar történelem fölött dermedt köd gyanánt borongó hibás fogalmakban“, melyeket, mint Jerney legújabb előfizetési hirdetésében olvassuk, ugyanő „magukból az eredeti tiszta forrásokból merített győző okaival a kritika bíráló széke előtt eloszlítani törekszik.“ Igazán becsülendő s történetirodalmunkban igen szükséges törekvés, melyben csekély tehetségem szerint magam is mindig kész leszek vele osztozni.

¹⁾ Jól tudom, hogy Jerney a magyar akademiában fölvasott s annak „Hivatalos Közlönyé“-ben 1852. 3. évf. 1. l. kivonatképpen közlött cikkében, mely a Magyar Őstörténeti Tanulmányok legelső cikkéül egész terjedelmében közöltetni fog, erősen megleckéz a Baborban született (Πορφυρογέννητος) melléknév használatáért, mint a mely fordítás szerinte nem csak

„A birodalom kormányzásáról“ írt becses munkájából azon cikket, melyet ő egyenesen a besenyő nemzet

hibás, de képtelen is. Megvallom magam is képtelenségnek tartanám az e czimmel illetett császárokról azt gondolni, hogy azok valósággal biborpaláttal jöttek volna a világra, de képes kifejezésekben gazdag keleti nyelvünkben az ily kifejezések használatát képtelenségnek nem ismerhetem. Vagy midőn valakiről mondjuk: kiemelkedett a porból, jégre vitték, tönkre tették, tejbe-vajba fürösztik stb. mind ezt betűszerinti értelemben kellé vennünk, s e kifejezések, melyek igen is képesek, vajjon képtelenek-é? — *Jerney e. h.* tudósan kifejti magokból a byzanti történetirókból, jelesen Anna Komnénának több rendbeli nyomos állításából, miszerint a Porphyrogenitus melléknév azon porphyrból épült palotarésztől származott, mely egyenesen a koronás császárnők gyermekágyas palotája volt. Ez ellen vitatkozni nem akarok, s mit sem támaszkodom Reiske véleményére. ki *Konsztántinosznak a byzanti udvar szertartásairól* írt munkájára tett jegyzetei közt (*bonni kiadás 253—254. l.*) e szóról írja: Nota vox, illosque significat, qui a patre iam imperium tenente procreati fuerunt. Verisimillimum est a purpura. veste imperiali, eam repetendam esse, ut sint qui in purpura nati, purpura excepti et fasciati fuere: miután maga Reiske mindjárt mondja, hogy már *Liutprandus* (a X. században) *Hist. 426. l.* e nevet a porphyr palotától hitte származottnak, s miután ugyan ő utasít bennünket Du Cangenak éppen Anna Komnéna Alexiászára tett jegyzeteire és Glossariumára, melyekben ugyan ezen értelmezés adatik; hanem egyenesen csak azért vagyok bátor a *Biborban született* czimnevet tovább is használni, mert az a Jerney által ajánlott „porphyr palotában született“-nél rövidebb is, szebb is, magyarabb is. Egyébiránt föltéve, de meg nem engedve, hogy én a porphyr palotáról mit sem olvastam, mit sem tudtam volna, jóllehet bármelyik valamire való görög szótárban a kérdéses névnek a porphyr palotától vett értelmezését meg-

leírásának szentelt, mint e tekintetben egyetlen egykorú forrást, kellő észrevételeimmal kísérve egész kiterjedésben közleni.

A nevezett császár, miután említett munkájának első fejezeteiben a besenyőket több helyen mint igen hatalmas, a velök szomszéd nemzetek, mint az oroszok, magyarok, bolgárok fölött túlnyomó erejű s rettegett nemzetet rajzolta, kikkel a birodalom érdekében a mondott nemzetek ellenébeni barátságos szövetekezést, illő ajándékokkal ellátott követek általi összeköttetést fiának különösen szívére köti,¹⁾ ugyan e munkájának 37-dik fejezetében „a besenyő nemzetről“ ekként ír.

„Tudni kell hogy a besenyők elejétől fogva az Atel (Volga) folyónál lakoztak, mint szintén a Jeikh (Γερύχ, ma Ural) folyónál is, határosak lévén a mazarokkal²⁾ és az ugynevezett úzokkal. Ötven év előtt

találjuk. megengedve, hogy e név tudományos értelmezésére nézve Jerneynek teljes igaza van, szabad legyen azon igénytelen kérdést intéznem tudós ellenfelemhez, melylyel Jókai a római hölgyek nevérol ellene támasztott hasonló fontosságú vitát befejezte, hogy: „akár nekem van igazam, akár neki, akár pedig mind a kettőnknek, immár mi haszon háramlik ebből a világra? s tegyük hozzá: mennyiben tartozik e név fejtegetése „A magyar őstörténeti tanulmányok“ körébe?

¹⁾ *Biborban szül. Konsztántinosz e. h. 2—8. fej.*

²⁾ Bandurius a szöveg e szavára megjegyzi, hogy a kéziratokban és kiadásokban *Μαζάροϋς* áll, de mind e mellett némelyek *Χαζάροϋς*-t hisznek olvasandónak; minthogy, mint mindjárt utána a császár írja, az úzok a khazárokkal szövetekezve

azonban az úgynevezett úzok a khazárokkal szövetségbe a besenyők ellen hadat indítottak s őket legyőzván országukból kiűzték s azt mind a mai napig a mondott úzok bírják. S a besenyők megfutamodva bújdosnak, helyet keresendők, melyen megszálljanak, s elérkezvén a most általok bírt földre s azon a turkokat (magyarokat) találván lakosokul, háborúban legyőzték, s kivervén elkergették őket; és megtelepedtek ott s uralkodnak ezen földön, mint mondám, mai napig 55 esztendőn át.⁴¹⁾

verték ki a besenyőket ősi lakhelyükből. Azonban maga ezen körülmény nem elég ok arra, hogy a szövegen ily lényeges változtatást elkövetve, *mazarok* helyett, kiken keletiesen *madzsarnak* is nevezett nemzetünket hiszem értendőnek, khazárokat olvassunk; miután a császár ezen adatát honi történetiróink előadásával, kik szerint őseink a Volgán tülről költöztek Európába, igen jól egyeztethetjük.

⁴¹⁾ Itt az évszámításban kétségtelenül hiba van, mely hihetőleg a szöveg többszöri másolása közben csúszott be. Elsőben a császár a besenyők kiűzetését 50 évvel ezelőtt történtnek mondja, s azután azt állítja, hogy ezek a lakásukból (Etelközből) kiszorított magyarok földjét már 55 esztendeje bírják. Látnivaló ebből, hogy az első időszámítás nem áll. De a második évszámítást sem vehetjük pontosnak, miután azon adatból, mely szerint szerző *e. h. 39. fej.* Zsolt vezérről mint megholtról emlékezik, kitűnik, hogy munkáját Zsolt halála (Kr. u. 949) után írta; ez időtől számítva pedig a besenyők Etelközt, honnan őseinket, mint a *Bolgár-magyar háborúról Kr. u. 888-ban* című értekezésben *Uj Magyar Muz. 1851 2. évf. 515. és köv. lap.* kimutattam, mindjárt a 888-ki bolgár-magyar háború után szorították ki, már mintegy 60 és nem 55 esztendeig bírták.

„Tudni kell, hogy az egész Besenyőország (Πατρίδα) 8 tartományra van osztva ugyanannyi nagyfejedelemmel.¹⁾ A tartományok következők: az első tartomány neve *Értém* (Ἐρτίμ), második *Súr* (Σούρ), harmadiké *Gyula* (Γούλα), negyediké *Kulpei* (Κουλπείη), ötödiké *Harovoi* (Χαροβόι), hatodiké *Talmat* (Ταλμάτ), hetediké *Hopon* (Χόπον), nyolczadiké *Csöppön* (Τζόπον). Azon alkalommal, midőn a besenyők saját országukból kiűzettek, fejedelmeik ezek voltak: Értém tartományában *Majsa*²⁾, Súrban *Kuel*, Gyulában *Kurkut*, Kulpeiben *Ipa*, Harovoiban *Kaidüm*, Talmátban *Kosztá*,

¹⁾ E szerint a besenyő nemzetnek a 8 nemzetség szerint 8 önálló nemzetségi főnöke volt, kik éppen úgy, mint Konsztantinosz szerint Árpád elválasztatása előtt a magyarok vajdái, magok fölött egy közös fejedelmet nem ismertek. A kormány egységének ezen teljes hiányában, a nemzetségfőnökök örökdedési rendjének bizonytalanságában, mely az oldalágiak részéről kétségtelenül számos viszályt idézett elő, az ezekből eredő viszályokban és erőmegosztásban kereshetjük azon különös tünnemény legalaposabb okát, hogy az Európába fölléptekor oly hatalmas nemzet alig egy pár század mulva néhai nagyságából oly mélyen alásülyedt, s önállóságát, nemzeti létét elvesztette, míg a nála egykor gyengébb magyarság a nagy Árpád főparancsnoksága alatt ezredéves hazát bírt alapítani és föntartani.

²⁾ A *Μαίτσα* leírás, miután az összetett τζ betű a byzanti íróknál a görög nyelvben idegen s és cs hang kifejezésére használtatik, a görög ας végzet elvetésével *Mais*, utánhangzóval *Maisa* nevet ad, melyet a Kis-Kúnságon, a besenyők földjéről a mongolok elől beköltözött kúnok telepjén, *Majsa* helység nevében föltalálunk.

Hoponban *Gyász.* és Csöpön tartományban Vata.¹⁾ Ezek halálával a fejedelemségeket unokaöcscseik vették át : mert nálok az a régi szokás és törvény uralkodik, hogy nem szabad gyermekeikre vagy testvéreikre szállítani a méltóságokat; hanem elégedjenek meg az uralkodók, hogy éltek fogytaig uralkodnak, halálok után pedig unokaöcscseik vagy unokaöcscseik gyermekei választatnak el, hogy a méltóság ne egészen a nemzetség egy ágán szálljon végig, hanem az oldalágiak is osztozzanak és részesüljenek a tisztségben. Idegen nemzetségbeli azonban be nem csúszik s nem lesz fejedelenné. A 8 tartomány 40 részre van osztva s vannak kisebb fejedelmeik is.“

„Tudni kell, hogy a besenyők négy nemzetsége, t. i. *Karcsi-Súr* (Κουαρτζιτζούρ) tartománya, *Szüru-Kulpei* (Συρουκουλπέι) tartománya, *Boro-Talmat* (Βοροτάλματ) tartománya és *Bula-Csöpön* (Βουλάζζοσσπών) tartománya a Danaprisz (Dnieper) folyón túl fekszik, inkább a kelet-éjszaki részek : Úzia, Khazária, Alánia, Kherszón és a több tartományok felé; a más négy nemzetség pedig a Danaprisz folyón innen fekszik a nyugot-éjszaki részek felé; t. i. *Gyászi-Hopon* (Γιγζιγοπόν) tartománya határos Bulgáriával, *alsó Ggula* (κάτω Γούλα) határos Turkiával (Magyarországgal), *Hu-*

¹⁾ A Βατιάς leírás az ας végzet elvetésével *Vat*, utána hangzóval *Vata* nevet ad, mely hazai történetünkben is az ősi vallás mellett a keresztyénség ellen föllázadt *Vata* által vezetetes.

rovoi tartománya határos Rózsziával (Oroszországgal), *Jabli-Értim* (Ιαβδινερίτιμ) tartománya határos a Rózsziának adózó tartományokkal; a vltinokkal,¹⁾ dervleninokkal,²⁾ lenzeninokkal³⁾ és a többi szlávokkal. Besenyőország Úziától és Khazáriától 5 napi, Alániától 6 napi, Mordiótól (a mordvinok földétől) 10 napi, Rózsziától 1 napi, Turkiától 4 napi, Bulgáriától fél napi távolra esik; Kherszónhoz igen közel van, még közelebb a Boszporoszhoz.⁴

Vizsgáljuk most az itt megnevezett 8 besenyő tartomány neveit, mely tartományoknak, mint látjuk, ugyanannyi nemzetség felel meg. Nem állapíthatjuk ugyan meg ezeket kétségtelen bizonyossággal, kivált miután némelyik csak kétszer fordulva is elő némi változékkel van írva, de némelyek igen valószínű meghatározásán kívül azt az eredményt még is nyerjük, hogy teljesen meggyőződhetünk Jerney állításának alaptalanságán, mely szerint mindenik thema (tarto-

¹⁾ A *vltin* (Ουλτινοί) nemzetnév a mai *Volhynia* tartomány nevével látszik egyezni, mely csakugyan a Dnieperen innen fekszik.

²⁾ A *dervlenin* (Δερβλενίνοι) nemzetnevet föltaláljuk az orosz történetírók atyjánál, a XI. század végén és a XII-dik elején élt Nestornál *Derevliane* alakban. Lásd *Nestors Russische Annalen von A. L. Schlözer II. d. 83. l.* Maga Nestor e népet erdőben lakónak írja; neve, mint *Schlözer e. h. 84. l.* megjegyzi, *derevo* = fa szláv szótól származik, lakása Kiovs és a Pripecs folyó közt, s így csakugyan a Dnieperen innen volt.

³⁾ A *lenzenin* (Λενζενίνοι) nemzetnévben vajjon nem a *lengyel* név lappang-e?

mány), ha a Gyulát kiveszszük, különös hadi foglalatosságról, működése- vagy fegyverneműtől vette volna nevét. Hogy ő e fölfedezést tehesse, arra, mint maga mondja, „Constantin munkáinak gyakori olvasása, azonkor szellemébe s körülményekbe behatás, de főleg az idegen neveknél minden lépten nyomon mutatkozó hiányának megfontolása (így), úgy a görög írásmód nyelvünkre alkalmatlan voltának, sőt még a leírók tétovázásának is szem előtt tartása segítette.“¹⁾ Lássuk e nagyot ígérő szavak mit szülnek?

Első tartomány és nemzetség neve Konsztántinosz szerint *Értém*, összetett alakban *Jabdi-Értím*, Jerney szerint *Érdem*, *Hadi érdem*, azaz hadban kiszolgáltak, kiérdemlettek, *Emeriti*, *Veterani*. Miként lehessen a kiszolgált harcosokat *Érdem* nemzetségnek gondolni (Konsztántinosz nemzetségekről beszél), nem könnyen foghatjuk föl, de még nehezebben, hogyan lehet *Jabdi* szóból *hadit* faragni? Én, mintsem ily erőltetett megfejtéshez folyamodjam, inkább elismerem, hogy e név értelmét megfejteni nem tudom; különben is saját hazánk létező helyneveit sem tudjuk mind megfejteni, s hány magyar család van, ki ősi magyar nevét megfejteni nem képes?

Második tartomány és nemzetség neve, *Súr*, összetett alakban *Karcsi-Súr*. Jerney ezt *Sornak*, *Harczi-Sornak* vagy *csürhének* magyarázza, mely szerinte

¹⁾ Jerney, *Kel. Ut. I. d. 76. l.* — Az alább idézendő névfejtegetések olvashatók *ugyanott 74—78. l.*

harczó csoport, *Turba militantium*, *Bellatores* volt. A többi nemzetség, vagy Jerney szerint hadosztály, nem volt-é szintűgy mint ez harczoló, s vajjon azon kor szelleméből lehetett-é kitanulni, hogy a harczoló besenyő hadosztály *csürhe* disznévvel is ékeskedhetett? Én a görög leírásból csak *Súrt* vagy *Csúrt* és *Kuarcsi-* vagy *Karcsi-Súrt* olvashatok. Léteznek a Vág mellett, Pozsony vármegye legszélén, Nyitra határán, mely vidéken, mint *Jerney e. h. I. d. 247. lap*, nyomozza, a Bars, Nyitra és Komárom megyei, valamint csallóközi besenyők egy külön nagyobb csapatot alkottak a hajdani századokban, a Nyitra megyei *Pccsenéd* helységtől nem igen távol, Nagy-Súr, Valtha-Súr és Vára-Súr, ugyancsak Pozsony vármegyében Hegy-Súr és Pintek-Súr nevű helységek; létezik Nyitrában a Bars megyei *Besenyő* helységhez egy mértföldre *Surány* mezőváros, ugyancsak Nyitrában, hol *Jerney e. h.* több besenyő telepet mutatott ki, *Suránka*, melyeknek neveit ezen Súr nemzetségre utalóknak vehetjük. A *Karcs* előnévvel egyezik a Csallóközben egymás mellett eső 12 *Karcsa* helység neve.

Harmadik tartomány és nemzetség neve *Gyula*, mely főntebb *alsó Gyula* s alább összetett alakban *Χαβουξίγγυλά* néven is előfordúl. Ezt Jerney is igen helyesen földirati névnek veszi, ezen *Gyula* besenyő tartomány nevét, mely mint láttuk a magyar hazával határos volt, a székely határhavasoktól nem messze eső egykor nevezetes város *Gyula*, ma oláhosan *Dzsulest* (Gyulafalva) falu nevével hozván kapcsolatba s az

összetett *Χαβοῦξερρῶλα* nevet igen elfogadhatólag s a tartomány fekvésével egyezően *Havasi Gyulának* értelmezvén. E megfejtésben vele egyetértvén azt kell kérdeznünk: miért kellett ezen egy tartomány nevének, s éppen ez egynek, mint ő mondja, kivételképen földiratinak lenni, midőn a többi szerinte mind különös hadi foglalatosságról, működése- vagy fegyverneműtől nyerte nevét?

Negyedik tartomány és nemzetség neve *Kulpei*, összetett alakban *Szūru-Kulpei*. Jerney ezt *Kopiás*, *Szúró-kópiás*nak, azaz: kopjával, dárdával, gerelylyel, lándzsával, dzsidával harcolóknak, *Lanceati*, *Alani*, *Ulani*, *Spiculatores*nek magyarázza, hozzá vetvén: „mondatik ma is bizonyos egyénekről „nagy kópé“ átalvitt értelemben.“ Mit akarna ez utolsó védv bizonyítani, valamint: hogyan lehessen a görög *Κουλπέη* leírásból *kopiást* kiolvasni, Jerney meg nem fejt s megfejteni magam sem vagyok képes; azért a *kopiás* értelmezést el nem fogadhatva olvasom e nevet úgy, mint a szövegben, mely e névre nézve egyetlen forrásunk, irva találom.

Ötödik tartomány és nemzetség neve *Harvoi* (*Χαρβοῖη*) Jerney szerint *Káróvó* azaz: határőr, végőr, őri, kártól őrző, szikel, *Custodes limitum*, *Confinarii*, *Euri*, *Spiculatores*, *Marchiones*, mely magyarázat szerinte bővebb fejtegetést alig kíván. De ha látjuk, hogy a többi tartományok Jerney által alkotott hadi foglalkozási nevei a kritika előtt meg nem állhatók, nem kell-e természetesen kétségeskednünk, hogy

e tartomány neve az azzal véletlenül ha nem teljesen is, de közelítőleg, egyező *károvó* lett volna, annyival inkább, minthogy a byzanti írók az idegen nevekben előforduló *h* betűt *χ*-vel fejezik ki; például *Hunyadi* *Χωνιάτης*, *Hulil* *Χαλδίας*, *Hamza* *Χαμουζάς*, *Hasszán*, *Χασάνης*, *Haleb* (Aleppo) *Χάλεπ*, *Horan* (Hauran) *Χοράν*, *Hems* (Emessa) *Χέμψ*, stb., mely példák nyomán a *Harovoi* olvasás inkább elfogadható. Maga Jerney is a *Χαβουζιγγολά* (Havasi Gyula) névben a *X* betűt ekként s helyesen olvasta *h*-nak.

Hatodik tartomány és nemzetség neve *Talmat*, összetett alakban *Boro-Talmat*, Jerney szerint *Ótalm*, *Vár-ótalma* azaz váróthalmazó védő sereg, *Custrenses*, *Castrorum defensores*, *Milites Castrorum*. De hogyan lehessen a *Talmat* nevet *Ótalm*nak, hogyan lehessen a *Boro-Talmat* összetett nevet *Vár-Ótalmának* magyarázni? hanem ha az elő *Boro* szóból a vég *o* betűt az utóbbihoz szakasztjuk, s akkor is hogy lehessen *Bort Várnak* olvasni, s miért kelljen a *Talmat* névből a vég *t* betűt egyszerűen elhajtani? mind e kérdésekre Jerneynél semmi megfejtést sem találunk. Ha így szabad bánnunk a helynevek magyarázásával, akkor a világ bármely szegletében ezer meg ezer helynevet érthető magyar elnevezésekké varázsolhatunk. — A *Boro* előnév, melyben igen hihetőleg az akkor e tartományban uralkodott nemzetségfőnök neve rejlik, mert mint a XI. századi *Kedrénosz* a Jerney által is idézett helyen (*bonni kiadás II. d. 561. és 562. l.*) mondja, a besenyő nemzetségek, már ekkor

tizenhárman, a közös *besenyő* néven kívül saját nemzetségfőnökeiktől külön nevet is nyertek és viseltek, egyezik a magyar *Bor* nemzetség (de genere *Boor*) nevével, melynek emlékéért évkönyveink és több okleveleink föntartották.

Hetedik tartomány és nemzetség neve *Hopon* (Χοπόν), összetett alakban Gyászi-Hopon, melyről Jerney ily megfejtést ad: „*Giazichopon, Chopon: Jász csapat, Csapat, azaz: íjjasok, jászok, nyilazók; Pharetrarii, Sagittarii. Jasones, Philistei.* Ezen név is eléggé megfejti a dolgot; a csapatnak változatosan *tzopon* itt *chopon* iratása a nyelv nem értéséből származott.“ Azonban erre meg kell jegyeznünk, hogy a X betű a fentebb idézett példák nyomán *h*-nak olvassandó, s hogy Jerney a latin fordítást tartva szem előtt, annak *ch* betűjét, mint a középkori latin oklevelekben, *cs*-nek olvasta, egyenesen a görög *χ* betű jelentésének nem értéséből származott. — A *Hopon* besenyő nemzetségnévvel látszik összefüggni a Nyitra vize mellett, hol Jerney besenyő telepeket oklevelesen kimutat, Nyitra vármegyében fekvő *Apony* vára s Nagy- és Kis-*Apony* helység. A mi a *Gyász* vagy Jerney szerint *Jász* előnevet illeti, hogy ezt nem vehetjük hadi foglalkozási névnek, hanem egyenesen személynévnek kell vennünk, világosan kitetszik Konstantínosz fentebbi soraiból, hol mondja, hogy akkor midőn a besenyők országukból kiűzettek, *Gyász* (Γυζς) volt a fejedelem *Hopon* tartományban, mely mint

látjuk e főnöke nevét még a nevezett császár idejében is viselte.

Nyolczadik tartomány és nemzetség neve *Csöpön* (Τζοπών), összetett alakban *Búla-Csöpön* (Βουλατζοσπόν); itt a közbecsúszott σ betűt leirási hibának kell vennünk. Jerney szerint ez is mint a föntebbi „*Csapat. Előcsapat*; azaz: Előljárók, Elősereg, *Antesignani, Praeulcatores, Primipyli*, kik *Haram, Latrones, Latrunculi* néven is fordulnak elő régiségeinkben.“ A helyett, hogy az itt és föntebb elősorolt számos latin nevezetek ugyanazonságát a kérdéses besenyő nemzetségnevekkel bizonyíttatni kívánnók, lehetetlenségre senkit sem kötelezhetünk, csak annyit jegyzünk meg: micsoda nyelvészeti vegytaunnal lehet a *Búla* (Βουλα) névből a magyar *elő* szót kifejtetni? — Miért bátorkodom én a betűszerinti *Csopon* helyett *Csöpönt* olvasni, oka az, mert a besenyő *Súr* nemzetség nevét viselő Pozsony vármegyei három *Súr* helység mellett tőzsomszédságban Alsó-, Felső- és Közép-*Csöpöny* helységeket találunk, melyek e nemzetség nevére látszanak utalni, s mert azon, hogy a görög író a nyelvében nem létező magyar *ö* hangot *o*-val fejezte ki, meg nem ütközhetünk.

Végig menve e szerint a 8 besenyő tartomány-név fejtegetésén, melynek részletes hosszadalmasságáért a szíves olvasótól bocsánatot kell kérnem, de nem tehettem róla, hogy még némely görög betűk jelentését is kénytelen voltam magyarázni, ne vonjuk meg illő álmélkodásunkat Jerneynek a maga nemében

egyetlen nyelvészeti fölfedezésén, melyet az említett névfejtegetések után röviden oda vetni jónak látott ekképen „A mely Kegenes (Kökényes?) vezérhez csatlakozott két hadáról a besenyőknek Cedrenus *Bélemarni* és *Pagumani* nevezettel élve említést teszen, az sem egyéb *Elömenő* és *Hátumenő* csapatot kifejező borzasztóan elrontott magyar szónál.“ Halljátok magyar nyelvészek: *Bélemarni* = *Elömenő*, *Pagumani* = *Hátumenő*, s minél kevésbbé vagytok képesek e fölfedezést szülő nyelvbuvárlat szellemébe hatni, annál inkább és méltóbban bámuljatok.

Fogjuk föl e kitérés után Konsztántínosz félbeszakasztott szövegének fonalát. „Tudni kell — mond ő — hogy azon alkalommal, midőn a besenyők saját országukból kiűzettek, némelyek közzülök önszántukból ott maradtak s az úgy nevezett úzokkal együtt laktak, maig is köztök vagynak, s oly jeleket viselnek, hogy meg lehet őket azoktól különböztetni, s megtudhatni, miként történt feleiktől elszakasztatásuk. Öltönyeik ugyanis térdig érők s ezek újjai el vannak metszve, mintegy ez által mutatván, hogy saját feleiktől el vannak vágva“¹⁾).

„Tudni kell, hogy a Danaprisz folyón innen a Bulgária felé néző részen az ezen folyóni átkelőknél pusztá várak vannak. Az első várat a besenyők *Fejér-*

¹⁾ Ez adatból következtethetjük, hogy a besenyők ekkori viselete térden alól érő hosszú öltöny volt.

nek (Ἀσπρον) nevezik, minthogy kövei fejjelenek¹⁾, második vár *Tungát* (Τουγγᾶται), harmadik vár *Kraknakát* (Κρακινκᾶται), negyedik vár *Halmakát* (Σαλμακᾶται), ötödik vár *Szakakát* (Σακκᾶται), hatodik vár *Gyaiukát* (Γιαιουκᾶται)²⁾. Ezen régi várak alapjai közt találtak némi egyházak nyomai és fővenykőbe metszett keresztetek; honnan némelyek azon hagyományt mondják, hogy itt valaha rómaiak lakoztak³⁾.

¹⁾ *Jerney* szerint *e. h. I. d. 77. l.* ez bizonyosan Neszter-Fejérvár, és hibásan tétetik Neszter folyó helyett a Dnieperhez. Egy különben hiteles egykorú író csak alapos bizonyossággal lehet hibáztatnunk.

²⁾ Az itt a többes számi *αι* raggal előforduló *γᾶται* és *κᾶται* szavakban a magyar *gát* szóra, mely e révek mellé épített várakra igen alkalmazható volt, könnyű ismernünk. E várak elsejét *Jerney e. h.* egyszer *Fő-gátnak* másszor *Tő-gátnak* magyarázza, az utóbbi inkább elfogadhatónak látszik. *Halmagátat* vagy *Halm-, Halomgátat* azért olvasok, mert a szláv *szlamából* vett *szalma* szavunk várra bajosan lett volna alkalmazható, s mert az előlehel *h* a görög nyelvben az *sz* hanggal rokon lévén (innen *ἔξ* latinban *sex*, *ὑπέρ* = super, *ὑπό* = sub, *ἔδος* = sedes, *ἕδωρ* = sudor, *ὑς* = sus stb.) igen föltehető, hogy e névben az *sz* mint előlehelet a magyar *halm* szó *h* betűje helyett áll. Magánál Konsztántinosznál még a magyarban előlehelet nélkül hangoztatott *Álmos* vezér nevét is *Σαλμοσίτης*-nek találjuk. *Szakagát* helyett *Jerneyvel Csák-gátat* azért nem merék olvasni, mert arra hogy görög író a *cs* hangot, melynek kifejezésére ők *σκ* és *τς* összetett betűket használtak, *sz*-szel (σ) fejezte volna ki, példát nem találtam.

³⁾ *Jerney* az *Ótalm, Vár-ótalma* hadcsapat léteztének lehetőségét az itt említett puszta várak létezéséből is következteti: úgy de a puszta várromoknak őrsereg nem kellett, s a

„Tudni kell, hogy *Kánkarnak* (Κάγκαρ) is neveztetnek a besenyők, de nem mind, hanem csak három tartomány, Jabdi-Érti, Karcsi-Súr és Havasi Gyula népe, mint a többiekénél vitézebb és nemesebb, mert ezt jelenti a *Kángar* (Κάγκαρ) nevezet¹⁾.

Itt áll Konsztántínosz császárnak a besenyők állodalmi szerkezetének ismeretére nézve hasonlíthatatlan becsű tudósítása. Miután azt Jerney tévedéseinek kimutathatása végett az olvasó közönséggel mint

Boro-Talmat (Jerney szerint *Vár-ótalma*) tartományt Konsztántínosz éppen nem a Dnieperen innen, hol e várak, valamint a nagyobb erősségül fölhozott gertinai és szorokai régi római várak feküdtek, hanem a Dnieperen túl helyezi.

¹⁾ A mi a *Kánkár* vagy *Kángar* nevezetet illeti, melynek Konsztántínosz vitéz és nemes értelmet tulajdonít, én ezt inkább *Kán-karnak* mint *Jerney* szerint *e. h. I. d. 80. l. kankarnak* olvasom, s e nevet a *khán* vagy *kán* (fejedelem) és a *gar* vagy *kar* szóból, mely a *karok* és *rendek*, valamint a *tiszti kar*, *orvosi kar* stb. kifejezésekben *kar*-(brachium)tól eltérő értelemben maig is fönmaradt, összetettnek vélem; miszerint *kánkar* vagy *kángar* fejedelmi rendet, előkelő osztályt jelentene. Föltűnő, hogy e *gar* szót számos keleti nemzetek neveiben föltaláljuk, mint a besenyők *kángar* névén kívül a magyarok *hungar* (hún vagy khún *gar*), a tatár *neugarok*, a kelet-ázsiai *dzungarok* és az Indiából eredt cigányok *singar* nevében; miből azt kell következtetnünk, hogy e *gar* szónak érthető jelentésének kellett lenni, mely talán éppen a magyar *kar* főntebb említett jelentésével egyezik. *)

*) Némelykor *gar* a szláv *gor*, hegy; másszor a perzsa *gar*, *kar*, mely inkább hűz a magyar *karhoz*, még máskor egyebet is jelenthet. A *kankar* különösen a finn *szankar* = vitéz, nemes, szóval egyezik. H. P. (*Hunfalvy Pál*.)

köztünk biróval közlöttem, legyen szabad őt fölkérnem, hogy a Magyar Őstörténeti Tanulmányokban megjelenendő hét első cikk mellé, melyek azon „beavatlanok“ közzül, kik által „őstörténetünk arany mezeje vadócczal s idegenszerű törpe bozótokkal szándékoltatik elárasztatni“, különösen az én tönkre-tételre lesznek irányozva, legyen szíves e kérdéses tárgyról még egy nyolczadikat, s ha kedve és ideje engedi, akár egy kilenczediket is függeszteni a „*Vas* nemzetről“¹⁾ s mind azon avatatlanok előtt, kik az ősz régiségek szellemébe be nem hatva csak annyit tudunk és hiszünk, mennyit hiteles forrásokból merithetünk, s kik e szerint igen sok nagy dolgokat nem tudhatunk és nem hihetünk, e *Vas* nemzet „vastag-homálylepte“ léteztét napfényre deríteni.

¹⁾ A *Vas* nemzet történeteibe igen alkalmasan lehetne illeszteni *Aczélos* királyt, miként Otrókocsi az *Ἄττιλας* (*Attila*) nevet olvasta.

VIII.

ERDÉLY A VEZÉREK KORÁBAN.

VIII.

Erdély a vezérek korában.

(Megjelent : Erdélyi Múzeum. Almanak. 1857.)

Erdély történeteit a IX-dik század utolsó tizedétől a X-dik század végéig, meddig hazánkat az Árpád véreből származott vezérek igazgatták, a történetírás mai fejlődöttségéhez s a tudomány jelen követeléseihöz méltón, a nemzet életét hiven tükröző kép gyanánt előállítani oly feladat, melynek kivitelét az e korból fönmaradt gyér adatok hijányossága miatt a mai kor emberétől a legmélyebb tanulmány, kitartó szorgalom s erős ítélőtehetség mellett is csak megközelítőleg lehet méltányosan követelnünk.

Erdélyt e korban a történetvizsgáló csak a föl-tűnő hajnal kétes szürkületében láthatja. Mint a hajnal derengő fényében az óriás hegyek egy-egy kopár sziklaorma, úgy tűnik föl lelke előtt az őskor néhány

hősi alakjának körrajza: de mint a bérczek lábainál elterülő völgyek és rónák, melyeken az éj sötéte alig oszlik, oly borongó homályban s néma csendben terül előtte a nemzeti élet multjának halovány képe.

S midőn én e kor történeteit és jellemét inkább csak egyes vonásokkal vázolni, mint ecsetelni merészlem, számítani merek a közönség méltányos elnézésére. Ujabb források hiányában, melyeket elődeim, hazai történeteink szorgalmas vizsgálói nem ismertek és föl nem használtak volna, történelmünket e korszakra nézve uj, ismeretlen adatokkal természetesen nem gazdagíthattam, s így inkább csak a fölfogás, összeállítás és kidolgozásra kellett munkám fősúlyát helyeznem. E szerint rövid czikkemnek egyedüli érdeme csak az lehetne, ha Erdély ezen korszakát a történetírás halvány mécsének világánál helyesebb szempontból foghattam föl s hűbb és élénkebb színben tüntethettem elő, mint ez eddigi történetíróinknak sikerült, vagy mint azt némelyek elfogultságból és ellenszenvből láttatni akarták.

I. Erdély Árpád előtt.

A bércekkel övezett Erdélyt, melyet a természet Magyarhon kiegészítő részévé, ennek mintegy fellegrárává látszott alkotni, őseinknek mai hazánkba jövele előtt, a székelyeken kívül, kik Attila roppant birodalmának romlása után Erdély keleti havasai közt függetlenségüket Árpád koráig ötödfél századon át ön birták tartani, nagyobb részben oláhok lakták. E né-

pet, a római írók adatai s kétségtelenül latin eredetű nyelve után ítélve, a tudományos világ a régi dák nemzetnek római gyarmatok által elrománosított utódainak ismeri.

E vegyes eredetű fajhoz a népvándorlások zavaros korában idegen elem, t. i. szlávtság is vegyült. Legalább honi történetiróink ősatya, a XI-dik századi Béla király névtelen jegyzője, Erdély lakosaiul Árpád bejövetelekor az oláhok mellett mindig említi a szlávokat is. S bár e hihetőleg kisebbségben volt szláv faj Erdélyben a későbbi századokban a magyar és különösen az oláh elem túlnyomósága miatt lassankint elenyészett is, annak a régiebb korban az oláhok közt léteztét kétségtelenné teszik az oláh nyelvben maig fönmaradt számos szláv eredetű szavak, melyek abban csak a szlávokkal közös lakás, szoros érintkezés, s végre a szlávtságnak az oláh elembe olvadása által gyökerezhettek meg.

Az oláhok nemzeti életéről és tetteiről a régiebb történelem lapjai mélyen hallgatnak. A polgárosító római uralomnak nagy művekben és emlékekben gazdag, de a meghódított népekre nézve keserves korszakában, a harczos de miveletlen nemzet roncsolt maradványa, melyet az aranydús Erdély birtokaért küzdött rómaiak fegyvere megkímélt, szomorú szolgaságba sülyedt, s a miveltebb rómaiak szellemi fensőbbsege, katonai túlsúlya, s a gyarmatosító kormány polgári intézményeinek szigorúsága által nyomatva, nemzeti önérzetét, sőt idő folytán nemzeti nyelvét is elvesz-

tette. A római birodalom hanyatlásával, midőn a góthok hatalmas rohama elől a legiók Daciából kivonulni kényszerültek, az elrománosodott dák utódok a harczos germán nép járma alá kerültek. Az V-dik században, a húnok világrendítő berohanása s a góthok kiveretése után, e dák-román népvegyület az Attila alatt oly roppantná növendő hún birodalom hódított népeinek nehéz sorsában osztozott; e birodalom fölbomlása után pedig alig egy század múlva az avar khánok még súlyosabb igájában görnyedt. E viharos korszakban, mely a szellemileg s anyagilag gyenge népek kifejlődését hosszú századokra hátravetette, az oláhság, ha mint hódított nép létét föntarthatta, sőt számra szaporodhatott is, nemzeti önállóság nélkül, nagy és maradandó emléké tettek dicsőségét nem hagyhatta késő unokáira.

A X-dik század vége felé, midőn Árpád hódító hadai a tiszántúli síkról a Meszesen át Erdélybe törtek, találkoznak legelsőben a történetírás lapjain egy önálló oláh vezér Gyeló nevével, kinek emlékét egyedül Béla király névtelen jegyzője tartotta fön. Csak e században, miután az avar haderőt Nagy Károly császár hadai többször tönkre tették, s az egykor rettetett s most megalázott avarságot a rá özönlött germánok és szlávok roppant tömege erejében végkép megtörte, lehetett képes az oláh nép némi önállóságra emelkedni. Azonban kedvezőtlen multjából természetesen következett csekély szellemi miveltsége mellett s elzsibbasztott anyagi erejével, szilárd alapra, józan törvényekre fektetett s a nemzet hadi szelleme és er-

kölse által századokra fönmaradandó hont magának nem alkothatott. Igaz, hogy névtelen jegyzőnk Gyelót mint az erdélyi oláhok közös vezérét tünteti elénk; azonban azon kor szellemét, és az oláh nép polgári és miveltségi viszonyait tekintve, ugy hiszszük nem csalatkozunk, ha Gyelót inkább csak az egyes vidékek vajdái, e patriarchalis viszonyt képviselő népfönökök, leghatalmasbikának, mint sem az egységes nemzetté alakult oláhság fejedelmének gondoljuk. S birtokát terjedelmesnek, hadi erejét hatalmasnak nem igen képzelhetjük, mert habár a névtelen jegyző szavait, ki az Erdélyt lakott oláhokat és szlávokat magyar nemzeti elfogultságból igen is lealázólag jellemzi, betű szerinti értelemben veendőknék nem tartjuk is: tekintetbe kell vennünk, hogy a székelység Erdélyből, ha többet nem, azon tért, melyen ma lakik, e korban is birta, s mint kiválólag harcziás szellemű nép fegyverben kevésbé gyakorolt oláh szomszédait gyakori beütéseivel már Árpád hadainak megérkezte előtt tetemesen gyengítette; s tekintetbe kell vennünk, hogy az oláhok mellett vegyesen szlávok is laktak, mely külön faj igen hihetőleg saját külön fönökei alatt állott. S ha az oláhoknak az Árpád- és vegyes házakbeli magyar királyok alatti viszonyaiból régibb szerkezetökre is szabad következtetést vonnunk, tekintve azon oláh vajdaságokat, melyekkel Erdélyben, s a vele szomszéd Magyarhon keleti vidékein a magyar hódítás után több század mulva is találkozunk, ezen vajdák hatóságában az oláhoknak eredeti hadi s polgári szerkezetét lát-

hatjuk mintegy megöröködvé, melyet a magyar hódítók, nemzeti fensőbbségök föntartása mellett, e nekik, mint látni fogjuk, egy csata kísérlete után önkényt meghódolt népnél, ha tán szűkebb hatáskörre szorítva is, föntartottak.

Erdélynek már Árpád előtt századokon át meghonosodott másik nemzetiségét a székelyek képezték, kik e hon keleti bércei közt önálló állodalmat alkottak. A firól-fira öröklött nemzeti hagyomány szerint, melyet már a XI-dik századi névtelen jegyzőnél, később pedig minden ettől független krónikánkban följegyezve találunk, a székelyek Attila népének maradványai, kik a germánok által véres csaták után a Fekete tenger mellékére visszaszorított húnok közzül mintegy vég őrsemül visszamaradva, védelemre kedvező fekvésű bérceik közt szilárd állomást foglaltak. Itt, mind addig, míg Attila fiainak birodalma a Fekete tenger mellékén virágzott, s a húnok mind inkább-inkább kelet felé nem nyomattak, hogy utóbb más-más nevek alatt tűnjenek föl és szerepeljenek, összeköttetésben és függési viszonyban lehettek nemzetök ezen még akkor is tekintélyes erejű birodalmával. Legalább az ősrégi székely hagyomány, mely Attilának Görögországba bujdosott fiáról Csabáról oly élénken emlékezik, mely Attila neje Réka sírhelyét is ismeri, a székelység legelső nemzeti főnökéül, a Sándorféle csiki székely krónika szerint, Attila fiát Irnákot emlegeti, ki a Duna torkolata körül, a mai Dobrudzsában székelt, melyet a húnok a VI-dik századi Jornandes ta-

nubizonysága szerint saját nyelvökön *Hunnivárnak* neveztek.

A legközelebb említett krónika szerint, melyet 1533-ban az ősrégi székely Sándor család irományai-ból csfkszéki hiteles férfiak szerkesztettek, s melynek tartalmi hitelességét ez előtt két évvel az új Magyar Muzeumban mind eddig senki által meg nem czáfolt erősségekkel bizonyítottam, a székely nemzet Attila fiától Irnáktól fogva Árpád bejöveteleig magát saját, szabadon választott fő rovó-bánjai alatt függetlenül kormányozta. A fő rovóban hatósága alatt, ki a nemzetnek nem csak hadi és polgári feje, hanem egyszersmind legfőbb birája és az ősz pogány szertartások szerint legfőbb papja is volt, kinek személyében volt tehát az állami minden hatalom központosítva, volt mind a hat székely törzsnek külön-külön nagy rovó-bánja és gyulája, kik közzül amazok a törzsek polgári és hadi kormányát vezették, emezek pedig birói tiszttel viseltek. A nagy rovó-bánok vagy törzsfőnökök alatt állottak a kis rovó-bánok, mint a törzsek ágazatainak főnökei és vezérei, s a gyulák alatt a harkászok, mint ezeknek albirái. Minden kis rovó-bántól két százados, egy lovag s egy gyalog század parancsnoka, függött. Ezek számát az említett krónika útmutatása szerint 360-ra, s így a székelység nemzeti haderejét 36,000-nyi, fele lovag, fele gyalog vitézre tehetjük, s e számot bizonyosan nem tarthatjuk szerfölött nagynak, ha tudjuk, hogy e korban, sőt régi törvényeink szerint századok mulva is, minden székely egy iránt szabad

és fegyverviselő volt, s ha tekintetbe vesszük a XVI. századi esztergomi érsek Oláh Miklós tanubizonyságát, ki szerint a külömbiség nélkül katonának termett székelység 50,000 vitézt, sőt többet is könnyen síkra állithatott.

A székelység, melynek ezenkori politikai érettségét fényesen igazolják vérségi szerkezetén alapuló ősi törvényei, melyek a magyar királyok alatt is több kevesebb módosítással a XVI-dik századig, sőt némileg a legujabb korig fönmaradtak, s melynek műveltségét, azon kort tekintve, kedvező fényben tünteti föl azon számos írónknál emlegetett körülmény, hogy saját írásmódja volt, csak oly törvényeknek hódolt, melyeket a nemzet gyűlése köz akarattal hozott és szentesített. E gyűléseket a székelyek a hagyomány szerint Attila székhelyének tartott Udvarhely közelében tartották, ama romjaiban is alig látszó Budvár mellett, melynek nevét Attila testvére Buda nevével hozzák kapcsolatba. Itt székelt a nemzet fő rovó-bánja; itt tartatott az ősi áldozó pohár, mely a Sándor családnál, a székely krónika szerint a régi rovó-bánok maradékainál, maig is családi ereklyeként fönmaradt. Itt hirdeté ki, e pohárral áldomásozva, a fő rovó-bán a nemzet végzéseit; itt osztá ki a község parancsait; itt ítélte halálra a nemzeti parancs megszegőit; innen hívta föl kültáborozásra a nemzet fiait.

Csak ezen öszpontosított, de mind e mellett az egyes törzsek és ágazatoknak bel ügyeikben szabad kezet engedő, a nemzetben a szabadság érzetét és

őseitől öröklött harczias lelket ébren tartó erős katonai kormány tarthatta fön annyi idegen elem és viszontagságok közt e maroknyi népet, hogy az Árpád alatt mintegy uj életre támadandó ősi hon megalapításában segédkezet nyujthasson, s e pillanattól fogva annak örömében és dicsőségében, fájdmában és gyászában, híu testvér gyanánt osztozzék.

II. Erdély meghódítása.

Midőn Árpád, a hét magyar nemzetségnek már Etelközben, a Szereth és Dnieper folyók közti téren, szabadon választott közös fejedelme, délről a bolgár fejedelem Simon boszút szomjazó hadai által, kinek országát a magyarok mint Bölcs Leó keleti császár szövetségesei Kr. u. 888-ban kegyetlenül földúlták, s kelet felől a bolgárokkal szövetkezett besenyőktől, Etelköz rónáiról kiszorítva népének uj hazát kénytelenített keresni, s Kiovon és Vladimiron átvonulva 889 tavaszán a Kárpátok felé közelgetett, hogy nemzetének számára mai honunkban biztosabb hazát vívjon ki, útja közben, mintegy szerencsés előjelül nehéz föladata végrehajtására, a rokon székely nemzet követségével találkozott.

A székelyek ekkori fő rovó-bánja, kit a székely krónika Zandir-hám név alatt emleget, értesülvén a hagyomány szerint Attila véreből származott Árpád közelgetéséről, őt ünnepélyes követséggel üdvözölte, és nemzetének, Attila egykori népének, haderejét ön-

kényt sietett fölajánlani az ősi hon, Attila hagyományos öröksége visszavívására.

Árpád, ki nemzetének a Volga mellől Kr. u. 884-ben történt megindulásától fogva öt éven annyi viszontagságon keresztül ment haderejét csak imént gyarapította a kozár uralomtól elszakadt s Kiov alatt hozzá csatlakozott hét kún vezér vitéz hadaival, csak örömmel fogadhatta ezen újabb szövetségi ajánlatot, mely számára több ezer hű rokon kart, s a meghódítandó hon határainak keleti védfalát biztosította. Értekezvén azért a székelyek követeivel, közlötte velök az Etelközben alkotott vérszerződési pontokat, a magyar álladalom e sarkalatos alaptörvényeit, melyeknek elfogadásával a székelység magát a magyar nemzeti test tagjává, a megszerzendő hon szabad osztályrészesévé avassa.

A követek visszatértével Zandir-hám az ősi Budvár alá nemzeti gyűlést hirdettetett, s rovó-báni tiszte szerint ünnepélyes áldozatot tartván, az Árpádtól hozott s kőre metszett alaptörvényeket, melyeket a székely krónika *hat kő-szer*-nek nevez, következő pontokban olvasta föl:

1. Árpád fiú maradékain kívül senki ne emeltessek a főhatalomra Magyarország földén.

2. A mely földet kiki szerzend, sajátja legyen; mit közerővel szerzendnek, oszolják igazságosan a szerző felek közt.

3. A közügyek a nép megegyezésével végeztessenek.

4. Ki a fejedelemnek tett hitét megszegi, fejét és jószágát veszítse a fő rovó-bán áldozata előtt; ki a fő rovó-bánok méltósága ellen vét, tűz- és víztől tiltassék el (azaz számkivettessék).

5. Ha valaki a nagy vagy a kis rovó-bánok vagy harkász tisztviselők között a nemzet ellen törne, az örökösen Apolt nemzetségéből választandó fő rovó-bán ítélete alá vettessék.

6. Ki a fő rovó-bán áldozatára (azaz a nemzeti közgyűlésre) meg nem jelenik, ketté vágassék.

Mely fölolvastott pontok a nemzet örömmriadásával fogadtatván, s a törvénylap a rovó-bán udvarába Budvárba helyezettvén, azoknak elfogadását a nemzet előkelői ős szokás szerint kiontott vérök cseppjeivel pecsételték és ünnepélyes áldomás-ivással szentesítették.

E törvényeket a székelyek önkényt elfogadván Árpád nemzetének tagjaivá s a megalkotandó közös hon polgáraivá lőnek, mielőtt Árpád a négy folyam mellékének csak egy talpalattnyi területét meghódította volna.

E szövetkezés után Árpád a székely nemzet fő rovó-bánjává *Apoltot*, Apor és Ugron atyját, emelvén, a Kárpátokon átvonulva Munkácsnál szállott meg, s itt az új hon területén az alaptörvényeket nemzeti áldomás közben ujjal szentesíté.

A székely krónika ezen részletes előadását igazolják honi krónikáink (Kézai, Túróczi, a pozsonyi s budai krónika), melyek egyhangú állítása szerint, a

székelyek, a húnok maradványai, megtudván, hogy a magyarok Pannoniába ismét visszajönnek, a ruthén föld szélén eléjük mentek s Magyarországot együtt megszerezték. S Béla király névtelen jegyzője, Magyarország meghódítását részletesen leírva, a székely segédhadak vitézségét Marót kozár vezér Bihar vagy Belhrad (Fejérhegy, Fejérvár) nevű sziklavárának megvívásában kiemelve emlegeti.

Ily harczedzett, szabad bérczek közt növekedett népnek Árpád rohanó lovasságához csatlakozásával Erdély meghódításának alapköve le volt téve. A szigorú fegyelemben tartott s Magyarhon síkjain Erdély nyugoti határáig diadalittassá vált magyar hadak rohamát az ezredéves szolgaság jármától alig menekült oláhság, összpontosítatlan erejével föl nem tarthatá, annyival kevésbé, mert ugyanazon pillanatban a kelet felől összevágólag működő székelyek támadását is le kellett volna küzdenie. E helyzetben az oláhoknak hódolni, vagy pusztulni kellett. S ők csak ugyan egy megkísértett csata szerencsétlen kimenetele után e két baj közzül a kissebbiket, a hódolást választák.

Mielőtt azonban Erdély hódításának folyamatát előadnók, szükségesnek tartottuk némely krónikáink s utánok több történetírónk azon hibás állítását megczáfolni, miszerint őseink legelsőben Erdélyt foglalták el, s innen intézték volna Magyarország meghódítását. Erre nézve előre kell bocsátanunk, hogy a XV-dik századi Túróczi, kinél legelsőben találjuk, természetesen hibás mondai alap után, e tévedést, nem tudta,

mit mi a X-dik századi s Árpád fiával Zsolttal egykorú Biborbanszületett Konsztántinosz császár tanúbizonyságából tudunk, hogy t. i. őseink eredeti hazájokból a lebedi síkra, s innen Etelközbe a besenyők által nyomattak, s innen ismét ezek és a délről, a mai Oláhországból, rájuk rohant bolgárok által szorítottak ki; mikor természetes menekülési vonaluk a Szereth és Dnieper közti síkokról csak éjszak felé a szlávok közzé lehetett. Csak így vonulhattak Kiöv alatt, s a Kárpátokon át, merre őket a XI-dik század végén élt orosz történetíró Nestor is vezeti, mai hazánkba; miként ezt a XI-dik századi névtelen jegyző, ki a honfoglalás történetét a még akkor élénk emlékezések és hagyományos mondák után szerkesztette, sőt a hozzá krónikásaink közt korra legközelebb álló, de tőle egészen független Kézai is bizonyítja, őseinket Kiovon s a Kárpátokon át vezetve Munkács és Ungvár alá.

E tévedés kimutatása után természetesen történelmileg valótlanoknak kell ismernünk mind azon mondatokat, melyeknek alapjuk csak a föntebbi hibás állítás lehet. Például mit Túróczi s Bonfini mond, hogy Árpád Erdélyből küldte volna az ismeretes mondai fehér lovat Szvatoplughoz, s a visszatérő követe által hozott Duna-vizet és fekete földet mintegy áldva fölemelvén, őseink, — kik a Volga partján bizony latin iskolába nem jártak, — háromszor *Deus*-t kiáltottak, s ezen hely mai *Dézs* neve innen származott volna! — Így az ezen mese mellett Kővári által (Erdély régiségei-

ben) emlegetett dézsi hagyományos emlékü kódarab fölött is, melyen űlve tanácskozott volna a hét vezér Magyarország meghódításáról, s még inkább a dézsi óvári torony fölíratának történelmi jelentősége fölött, — miután e fölírat 1578-ban egyedül Túróczi, Bonfini és Heltai hitelére készült, — pálczát kell törnünk. A dézsi tanácskö mondájának valami emlékezetes tény szolgálhatott ugyan alapjáúl, de bizonyosan nem a hét magyar vezér űlt rajta tanácskozva. Szabolcsban éppen ezzel egyező mondát hallottam magam is 1842-ben az e megyében Nagy-Falu s Királytelek közt eső *Vaskapu* nevű halmos helyről és szoros útról, hol a regélő szabolcsi földmives szerint a hét magyar vezér tanácskozott.¹⁾ De vajjon vehetjük-e ezen, annyival inkább a dézsi tanácskozást valódi tényűl, ha a hódításra egyetlen hiteles forrásunk, a névtelen jegyző után tudjuk, hogy Árpád főtáborával folyvást a Tisza bal partján tartózkodott, s Tiszán túl Szabolcs, Tas és Töhötöm, Erdélyben csak ez utolsó hadai hódítottak.

Azon tévedést, miszerint Erdély a hét kapitány által emelt hét vártól nyerte volna *Septem Castra*

¹⁾ Azt hiszem, nem fölötte merész az a gyanításom, mely szerint ezen *Vaskapu* helynév nem egyéb, mint a névtelen jegyzőnél éppen itt, a Tisza és Nyír közt, emlegetett *Tas kapu* (Forum Tosu), melyet a nép, Tas vezérről többé mit sem tudva, így változtatott el. Ez esetben könnyen megfejtethő lesz elöztünk ezen minden esetre emlékezetes helyről mai napig fönmaradt hagyomány.

Siebenbürgen nevét, fölöslegesnek vélem bővebben czáfolni, miután közönségesen tudva van, hogy e név csak a szászok által épített hét kerített városról ragadt Erdélyre, mely régebben csak *Ultrasylvania* s majd *Transsylvania* név alatt fordul elő okleveleinkben.

De ha megczáfoltuk a mondákat, melyek Erdélynek e korra nézve a valónál többet adnak, nem hagyhatjuk megrovás nélkül a híres Schlözer és utódai ellenszenvből és elfogultságból eredt azon állítását sem, hogy Erdély Sz. István előtt nem a magyar állam része, hanem mintegy bitang jószág (res nullius) s a szászok betelepedéséig kétes birtokú föld (dubiae possessionis solum) volt volna, melyet a vad besenyők kényök kedvök szerént bitangolhattak. Ezen állítás némi látszólagos alapjáúl azt vetik, hogy Konstantinosz császár a X-dik századi besenyők 8 tartománya közzül egyet *Értém* neven említ, s ez szerintük *Erdély* volt volna; melynek fekvését azonban amazzal azonosítani, s így Erdélyt e korban besenyő tartományná tenni az említett császár adataiból, ellenkező hiteles tanúságok ellenére, teljességgel nem lehet. Azokat pedig, kik nemzetünk iránti ellenszenvből a történelem mind azon adatát, mely kedvencz eszméikkel és céljaikkal összeütközik, a helyett, hogy meg birnák czáfolni, egyszerűen mesének, koholmány-nak kiáltják, érdemleges czáfolatra méltóknak sem ismerhetjük.

Erdély meghódításának történetét, erre nézve egyetlen részletes forrásunk a névtelen jegyző után, röviden következőleg adhatjuk.

Árpád főtáborával Szerencsen táborozván, hogy a Tisza partján lejjebb nyomulását biztosítsa, a Tiszán túli kozár fejedelem Marót ellen, ki neki a hódolatot egyenesen megtagadta, tetemes haderőt küldött három nemzetségfőnök : *Szabolcs*, Előd fia, *Tas*, Lél atyja és *Töhötöm* vezérlete alatt. Ezek megbízatásukban szerencsével jártak s a Tisza, Szamos és Körös közti tért meghódítva a Meszesig nyomultak. E hegylánczot Magyarhon természetes határául jelölvén ki, a meszesi szorost erős zár- és védművekkel megerősítették.

Azonban a három vezér egyike Töhötöm, a siker által fölbátorítva, s magának jó hirt nevet és földet akarván szerzeni, a Meszesen túl eső Erdély meghódításán gondolkozott. E végből beküldé kémül az agg Mándot, s midőn ez küldetésében ügyesen eljárván őt Erdély jó földéről, aranyfövenyes folyóiról, gazdag arany- és sóbányáiról magasztaló szavakban értesítette, s e mellett elmondta, hogy az e földet lakó oláhok és szlávok, kiknek ijön és nyilakon kívül más fegyverök nincs, gyenge harczosok, s vezérok Gyeló jó katonasággal nem rendelkezhetik, s hadaival, melyek a szomszéd besenyők és húnok, azaz székelyek, becsapásaitól már is sokat szenvedtek, a magyaroknak ellent állni képes nem lehet : követei által Árpádtól

engedelmet kért, hogy Erdélybe nyomulva ezen földet magának és utódainak elfoglalhassa.

Az Árpádtól vett fölhatalmazás folytán Töhötöm a szorosokat tartaléksapatokkal megrakván, maga nemzetsége hadaival átkelt a Meszesen. Egy nap alatt az Almás patakhoz ért, s Hid-Almás és Rákos falvak táján, hol a hagyomány némely rég bemohosodott sánczokat Gyeló táborhelyének ismer, találkozott az oláh vezér sietve összegyűjtött seregével, mely a magyar had előnyomulását e keskeny völgyön szándékozott megakadályozni. Az éjt a két sereg egymással szemben töltötte, csak a csekély folyó által választva egymástól. Hajnalban Töhötöm seregét két részre osztván az egyikkel a köztök folyó vizet a tábortól kissé föntebb átgázoltatá, s midőn ezen csapat az oláhokat véletlenül oldalban megtámadta, maga is szemben a főerővel rájuk rontott. Heves csata után a diadal a magyarok részére dőlt: az oláhok közül sokan hullottak el, s még többen jutottak fogságba. Gyeló a csata veszttével menekülni akarva futásnak ereüt, s Szamos melletti várába, melynek romjait egy meredek hegyormon Gyalu közelében az oláhok maig is mutogatják, ügyekezett. De az utána száguldó magyarok őt a Kapus vize mellett elérvén megölték.

E csata veszttének s Gyeló elestének hírére a föld népe Töhötömnnek önkényt meghódolt, s az oláh főnökök kezét adva őt uroknak elismerték, és hódolatukat hittel erősítették. A hely, hol ez eskü történt, *Esküllő* nevet nyert, s Felső- és Alsó-Esküllő oláh

falvak közt egy kerek hegy, melyen állva esketteté föl a hagyomány szerint Töhötöm az oláhokat, maig is *Esküvökő* nevet visel.

Ezen önkénytes hódolat következtében az oláh vajdák, természetesen Töhötöm- és utódaitól való függésben, szolgaságra nem kárhoztatott népok fölötti hatásukat továbbra is gyakorolhatták, s csapataik, melyeknek hadba vezérlése volt még a későbbi magyar királyok alatt is a vajdák főtiszte, a magyar álladalom haderejének növelésére szolgáltak.

Igy lőn Erdély, a saját nemzeti szerkezetükben Árpád felsőségének elismerése mellett föntartott székelek földének kivételével, Töhötömnek, illetőleg a vezérlete alatt hódított hetedik magyar törzsnek birtokává, s mennyiben e törzs a vérszerződés által a magyar nemzeti test tagja volt, s főnöke a kormányt Árpád felsősége alatt s a nemzet köz törvényei szerint gyakorolta, Magyarország saját területévé, s éppen nem külön állammá; bár a természet által erdős hegyek által övezve s mintegy külön kerítve, a duna- s tiszamelléki magyarságtól *Erdő elve*, azaz erdön túli föld, külön nevet nyert, miből később a mai *Erdély* nevezet származott.

III. Erdély Töhötöm utódai alatt Sz. Istvánig.

Erdély történeteit a magyar vezérek korában sűrű homály fedi. Egyedül az Erdélyt birt törzsfőnök, Töhötöm és utódai, neveit tartotta fön számunkra őstörténetünk megbecsülhetetlen forrása, a névtelen

jegyző. De az erdélyi magyarság e kori bel-életéről, viszonyairól, jó és bal sorsáról mint nála, ugy későbbi történetiróinknál emlékezetet is alig találunk. S fogunk-e ezen csudálkozni, ha tudjuk, hogy az összes magyar nemzet e kori belviszonyairól is krónikáinkban mily gyér s halvány vonásokat lelhetünk, s mind azt, a mit később a nemzet keresztyénné változott s így ugy szólván ujja születése és átalakulása után irt krónikáink szerkesztői nemzetünk külföldi hadjáratairól följegyeztek, legnagyobb részben külföldi latin forrásokból merítették.

A pusztailag élő lovag magyar nemzet élete a X-dik században nem egyéb volt a Nyugat- és Kelet-Európa legtávolabb részeiben csak nem szakadatlan foglalkozásúl folytatott dúló háborúk láncolatánál. Őseink a szántás-vetést, melyet utóbb a viszonyok hatalma által rabló kalandjaik folytatásától elzárva, s életforrásokúl egyedül a hon dús termékeny földjére szorítva, szláv alattvalóiktól tanultak el, mint ezt gazdasági műszavaink nagy részének szláv eredete bizonyítja, szabad emberhez, mi nálok egyszersmind harczost jelentett, méltatlan foglalkozásúl tekintették. Harcz volt éltető eleme az új magyar államnak; mint a kőszáli fenyő viharok zugása közben ver gyökeret, úgy az ifjú magyar nemzet új honának térein harczok folytonos zivatara közben erősödött meg.

Európának e korban a nyomorúságig bomladozott viszonyai tág kaput nyitottak e dicsőség, kaland és zsákmány után egyiránt vágyó nemzet hadainak,

hogy a magyar nevet Konstantinápolytól az Atlanti tengerig rettegetté tehesse.

E hadjáratokban, mint nemzeti vállalatokban, a többi törzsekkel s székely szomszédaival együtt kétségkívül részt vett az Erdélyt meghódított magyarság is s Erdély földirati fekvését tekintve igen is hihetőnek látszik, hogy a keleti birodalom ellen folytatott gyakori hadjáratokban Erdély vitézei nevezetes szerepet játszottak. Erre látszik mutatni az a körülmény is, hogy némely krónikáink azon magyar hadseregeknek, mely 958-ban Konstantinápoly faláig dúlt, s melynek egyik mesés hőse Botond a népmonda szerint e vár érczkapuját bárdjával behasította, a község által választott fővezéréül Aport emlegetik, kit a székely krónikából mint az Árpád idejebeli székely fő rovóban Apolt fiát ismerünk.

A keresztyénségnek Erdélyben terjedésével, mely ott 948-ban s így Magyarország térítése előtt majd nem fél századdal kezdődött, nyerünk némileg bővebb világot Erdély belviszonyaira, legalább az ősvallás és a keresztyénség közti küzdelmekre nézve.

Szüilitzész byzanti író tanúsága szerint 948-ban, a görög udvarral kötött öt évi fegyverszünet letelenedésekor, történt, hogy a byzanti udvarban megfordult Bulcsú nevű magyar főnök, kinek itteni barátságos mulatásáról Konsztántinosz császár is emlékezik, keresztyénné lett, s a birodalom patriciusává emeltetve gazdag ajándékokkal tért vissza hazájába. Példáját csakhamar más magyar főnök Gyula is követte, kit a

császár megkeresztelkedése után egy Hierotheosz nevű szerzetessel bocsátott vissza honába, hogy ez a magyarokat, kiknek pusztító rohamaitól a polgárosító keresztyén vallás befolyása által óhajtja szabadulni, térítse meg. Hierotheosz és szerzetes társai az idézett görög író tanúsága szerint csakugyan sikerrel működtek, s Gyula hihetőleg törzsének tetemes részével együtt a keresztyénségben állhatatosan megmaradt; bár Bulcsú az ős hitre visszatérve a görögök ellen később is harczolt, míg nem az augsburgi szerencsétlen csata után Ottó német király fogságába esve föl akasztatott.

Ezen Gyula magyar vezér alatt nem érthetünk mást mint az erdélyi főnököt Gyulát, Töhötömnek Horka fiától származott unokáját, Bulcsú nevét pedig a körülmények egybevetése után bizvást merhetjük egynek venni a székely krónikában emlegetett azon nemzetbíró Bucsin nevével, kinek idejében a keresztyénség a székely földre bevitetett. Így mind e két főnök által a keresztyénség terjesztését csak Erdélyben gondolhatjuk. Csak ugyan legkissebb adatunk sincs, hogy a tulajdonképeni Magyarországon a keresztyén vallás már e korban gyökeret vert volna; míg a székely krónika a székely föld e miatti harczairól több adatot tartott fön, melyek, mint az ezen krónika latin szövegébe a szerkesztők által bár hibásan átvett s utóbb még hibásabban másolt görög szavakból kiteszik, egyenesen székelyföldi görög forrásokra utalnak. S a székely belharczok ezen aprólékos részleteiről

szóló görög iratokat kik szerkeszthették volna, ha nem a Hierotheoszsal jött s a székely földön később még Sz. László korában is működött görög szerzetesek? Ezek működésének tulajdoníthatjuk, hogy bár a magyar faj idővel római hitre tért is, Erdély lakosságának nagy tömege, az oláhság, maig is a keleti egyházhoz tartozik.

A keresztyén vallás behozatalával mindjárt nemzeti beháborút látunk a székely földön kitörni, melynek következtében Apolt fia, kit a krónika *vizimádó*-nak az az pogánynak nevez, a Csfk széki Sósmezőn megveretve, magyar földre menekülni kényszerült. A bujdosó főnök a rovó-báni méltóságot csak Bucsin (Bulesú) halálával szerezhette vissza, azonban a keresztyénség híveitől féltében hatalmában nem igen bizakodhatott, s végre is testvére fiától megveretve a Tatár havasoknál esett el. Hasonló körülmények és okok következtében hasonló belviszályok színhelyül kell képzelnünk Erdély többi részét is, míg nem Sz. István győzedelme, utóbb András és leginkább I. Béla király hatalmas visszatorlása az ősvallás híveinek többször megújított küzdelmét végkép el nem fojtotta.

A keresztyén erdélyi főnöknek Gyulának, Töhötöm unokájának, fiai nem lévén, birtoka testvérere Zsomborra, s erről ennek fiára ifjabb Gyulára szállt, ki mint az ősvallásnak s a vérségi kormányrendszernek Sz. István reformjai ellenében makacs védője, hasonló nagybátyjával egészen ellenkező irányt követett. Az öregebb Gyula két leányának egyikét, a krónikáink

szerint tündérszép Saroltát, Gyejes magyar vezér vette nőül, s a holtig hű keresztyén Gyula kétségtelenül keresztyénnek nevelt leányától született Magyarország térítője, Sz. István első apostoli királyunk, kinek hivatása lőn a magyar nemzetet a keresztyénségbe, s ez által hazáját az európai államok családjába avatni, s így nemzetünk jövődjét biztosítani. Mi befolyása lehetett Saroltának, kit némely újabb íróink, a Gyejes második feleségét a lengyel Adelhaidot illető adatok rá ruházása után, tévedve rajzolnak férfias szellemű, férfiasan lovagló, vívó, sőt borozó hölgynek, fia Sz. István jelleme kifejlődésére, sem meghatározni nem tudjuk, sem vitatni nem akarjuk: Erdély azonban, annyi nagy magyar férfi szülője, nagy leányainak sorában legelsőül Sz. István király anyját büszkén mutathatja.

Sz. István a nemzeti élet gyökerére mélyen ható, az ős vérségi kormányserkezetet alapjában fölforgató, nagyszerű reformjait a nemzetségfőnökök csak nem fejedelmi hatalma ellenében csak fegyverrel volt képes kivívni. S midőn Kopány megtörése után a többi főnökök megalázása vagy hódolása bekövetkezett, művét sikerültnek mondhatta, ha Erdélyből, melyet a természet oly erős védelmi helyzettel áldott meg, unokatestvére, a pogány ifjabb Gyula, az elkeseredés viszszaforlásaival nem felel azon túlságig kemény eljárásra, melyet a térítési buzgalmában határt nem ismerő király az ősi hit párthívei ellenében követett. Az erőszakos hatás erőszakos visszahatást szült, s a már rég

vegyes vallású Erdélyben megkezdődött a keresztyének üldözése. A székely földön a *vizimádó* Álmos éppen Gyula ösztönzésére pártot ütven, a fő rovóbánt leölte s az előkelő keresztyén székelyeket birtokaikból kiűzette.

Sz. István, a székely krónika szerint Apolt keresztyén utódjától, Apor Sándortól, a Sándor-család ősétől követek által segélyért fölkeretve, Erdélybe tetemes hadat küldött, s Gyulát fogságba ejtven Bua és Bukna nevű fiaival örökös, némely krónikáink szerint azonban tisztességes, fogságban tartotta Magyarországon. S a székely földön Apor Sándort, kinek tetemes segélyével vívták ki hadai a diadalt, a nemzet fő rovó-bánjául megerősítvén s a nagyobb részben keresztyén székelyek közt az ősi szerkezetet a pogány szertartások eltörlése mellett sértetlenül meghagyván, Erdély kormányzására külön vajdát helyezett, Zoltán nevezetűt, ki e tartományt mint a magyar szent korona kiegészítő részét az ő nevében s az ujjá szervezett Magyarország törvényei szerint igazgassa.

Erdély e viszonyát a mohácsi vész gyászos következményei megszakították, s azóta három századnál tovább, egész 1848-ig, a magyar fájó szívvel nevezte Erdélyt külön, de testvér hazának.

IX.

KÁRPÁTALJI FELFÖLD.

IX.

Igaz-é, hogy a kárpátalji felföldet nem Árpád, hanem Szent István foglalta el?

(Megjelent: „Századok.“ 1868. 5. 7. füz.)

I.

A „Századok“ folyó évi első füzetében Zsilinszky Mihály ismertetést ad Záborszky Jónásnak ily című cikkéről: „Mikor egyesítettett a szláv föld Magyarországgal?“, mely cikk a magyarországi tótok „Matica“ nevezetű „tudományos társaságának“ évkönyveiben jelent meg.¹⁾

¹⁾ A „Maticát“ Zsilinszky a hazai *szlávok* tudományos társaságának nevezi; én azonban a *szláv* nevezetet, mely alatt egy egész népcsalád számos törzse, például a hazánkban lakó tótok, horvátok, rácok, oroszok együtt véve értendők, nem tartom e népcsalád egyik törzsére alkalmazhatónak, és így hasz-

Ebben a cikkben, mint Zsilinszky eléggé részletes ismertetéséből látom, három főtétel van, mely a magyar történelmi források adataival s legtekintélyesebb történetíróink előadásával honlokegyenest ellenkezik, s melynek megvitatása s illetőleg megezáfolása, miután Zsilinszky a szükséges adatok kezénél nem léte miatt azok alapos czáfolatába nem ereszkedhetvén, e munkára a magyar történelem szakembereit szólítja föl, részünkről már csak azért is múlhatatlan kötelesség, nehogy tudományos ellenfelünk a hallgatást tanai elismerése jeléül vegye, és így teljességgel meg nem állható állításait éppen a magyar történetírók által is hallgatva elfogadottaknak s megdönthetetlen alapokon nyugvóknak képzelje.

Záborszky Jónás három főtétele következő:

1. Hogy a magyarok a honfoglalás alkalmával a „szláv földet,” mely alatt Záborszky szerint Magyarország felföldének azon része értendő, melyet a Vág vidéke képez, nem foglalták el s azt még a X-dik század közepén sem birták.

2. Hogy az említett felföldi vidéket a magyarok 955-diki augsburgi veresége után I. Boleszláv cseh fejedelem foglalta el a Kárpátoktól a Dunáig és a Mátra hegységig.

3. Hogy ezen terület II. Boleszláv halála (999) után a lengyel Boleszláv Chrobryra szállt és attól

nálom a *tót* nevezetet, melylyel a magyar nemzet ezen hazánkban a Kárpátok alján lakó szláv fajú néptörzset majd nem ezer esztendő óta nevezi.

Szent István csak 1025-ben foglalta el, s ekkor csatolta a magyar korona birodalmához.

Mind e három tétel oly érvénytelen és semmis alapokra van építve, hogy azok halomra döntése bárki előtt is, ki ezen korszak történelmi forrásait ismeri, valóban nem nevezhető fáradságos föladatnak.

A mi az első tételt illeti: mind az egykorú nyugoti évkönyvekből, mind a közel egykorú Konsztántinosz császár munkájából, mind a magyar krónikák előadásából bizonyos, hogy mielőtt őseink Árpád alatt a magyar hazát elfoglalták, a kérdéses kárpátaljai felföld az akkor Szvatoplug fejedelem kormánya alatt állott morva birodalom részét képezte.¹⁾ De mindezen három rendbeli források teljesen egyetértőleg állítják és bizonyítják azt is, hogy a morva birodalmat Árpád magyarjai teljesen elfoglalták és megsemmisítették. —

¹⁾ Egyedül *Béla király nértelen jegyzője* nem ismeri a Szvatoplug nevet, és e helyett a Duna s Tisza között a görög felsőség alatt álló Zalánt, a felföldön pedig a nyitrai vezért Zobort emlegeti. Azonban magára a dolog velejére nézve, hogy t. i. a morva birodalmat, és így a kárpátaljai felföldet is, a magyarok Árpád alatt elfoglalták, a többi forrásokkal teljesen egyezik, sőt ezen foglalás történetét kétségtelenül az ő korában, a XI-dik században, még élénk nemzeti hagyományok után, egyedül ő adja részletesen, külön fejezetekben irván le, mint foglalták el Árpád vezérei: Szóárd, Kadocsa és Huba a gömöri és nógrádi részeket, mint keltek át az Ipolyon és Garanon, mint vívták meg Nyitra várát, s mint hódították meg a Vág melléki várakat. Semptét, Galgóczot, Trencsént, Bolondóczot és Bánt. 33—37. feje.

Nevezetesen a X-dik század közepén élt Konsztántin császár világos szavakkal írja, hogy a magyarok, a mint a besenyők által Etelközből kiszorítatva új hazát kerestek, „Nagy-Moraviába menvén, annak lakosait kiűzék és földjökre telepedének, a melyen mai napig is lakoznak.“ Ugyanő írja, hogy „a keresztelelen Nagy-Moraviát a turkok (magyarok) megsemmisítették, melyben elébb Szfendoplokosz (Swietipolk, Szvatoplug) uralkodott.“ Ugyanő írja továbbá, hogy a magyarok „túl a Dunán is laknak a Moravia földén, de laknak innen is, a Duna és Száva közt.“ Sőt a morva birodalom végmegsemmisülésének indokolt leírását is adja, azt a Szvatoplug három fia meghasonlásának és e közben a magyarok rájuk rohanásának tulajdonítja, mondván, hogy Szvatoplug fiai atyjok halála (894) után egy ideig békében éltek, de azután per és viszály támadván köztök, belháborút folytattak, mikor is „a turkok (magyarok) rájuk menvén, őket teljesen kiirtották és elfoglalták országukat, melyben ma is lakoznak. S a mi a népből megmaradt, elszéledezett, a többi szomszéd nemzetekhez, a bulgárokhoz, a turkokhoz, a khrovátokhoz és a többi nemzetekhez menekülvén.“¹⁾ Oly kétségtelenül világosak e teljes hitelt érdemlő író szavai, melyeket, ha szükségesnek tartanám, nem csak a magyar krónikák, hanem a nyugoti egykorú évkönyvek s maga az orosz

¹⁾ *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio. 38. 40. 41. 42. fej.*

Nesztor adataival is terjedelmesen igazolhatnék, hogy a Záborszky által tévedés hirdetésével vádolt magyar történetírók, kik a felföld elfoglalásának csak részleteit vették Béla király névtelen jegyzőjétől, a kárpátalji felföld meghódítását mint kétségtelen történelmi tényt hirdethetnék és bizonyíthatnák, ha Béla király névtelen jegyzője, kit e tényre nézve Záborszky nagy főnhangon de teljesen alaptalanul vádol ámitással, soha csak egy betűt sem irt volna is.

S valóban oly annyira meggyőző bizonyosságúaknak ismerték el az általam említett különböző források e tényre vonatkozó adatait Európa összes történetírói, hogy én nem magyar, hanem valanire való tekintélyű német vagy szláv történetírót sem ismerek, ki Szvatoplug morva birodalmának Árpád magyarjai által történt megsemmisítését el nem ismerné, s Záborszkyval együtt azt hirdetné, hogy a magyarok országa még a X-dik század közepén sem terjedt a Kárpátokig.

Ezen állításom bizonyítására elégnek tartom Záborszkyt csak egy-egy azt hiszem előtte is eléggé tekintélyes német és szláv íróra, Dümmlerre és Palackyra utasítani, kiknek egyikét sem lehet a magyarok iránti rokonszenvvel és különös kedvezéssel legkevésbé is vádolni. Dümmlernél valóban alapos készütséggel terjedelmesen kifejtve olvasható, mint enyészett el éppen a magyarok berohanásai és szerencsés hadjáratai miatt nem csak Szvatoplug és fiai birodalma, hanem a német birodalomhoz tartozó ke-

leti határgrófság (Ostmark) is, melynek Kr. u. 907-ben már hire sem volt;¹⁾ Palackynál a magyar állam megszilárdulására valóban döntő eredményű pozsonyi csata leírását és eredményét ekként olvashatjuk: „A 907-dik év augusztus havában Pozsonynál, tehát az ó-morva területen, nagy ütközetre került a dolog a magyarok és IV. Lajos király német hadserege között : ez volt a legvéresebb, legdöntőbb ütközet, melyet a keresztyén Európa ezen vad hordák ellen eddig vívott, és a magyarok részére dőlt el, megmérhetetlen nagy eredménnyel. Német részről elesett abban nemzetének legnagyobb hadvezére Luitpold bajor herceg a birodalom számos legelőkelőbb emberével együtt, Lajos király gyors futással alig menthette meg életét. Úgy látszik, hogy ebben a csatában lelte halálát övéivel együtt Mojmir (Svatoplug fia) is, mint keresztyén s a keresztyének szövetségese a nyúgotot és polgárisúltságát romlással fenyegető barbarok ellen. Mert ettől fogva a magyarok majdnem ellenállás nélkül özönlöttek mindenfelé, embertelenül öldökölve, s a hová csak mentek, mindent tűzzel-vassal pusztítva. Morvaország neve egy századnál tovább teljesen elenyészik a történelemből, a tartomány a magyarok zsákmánya lett. Csak nyúgoti része jutott Csehországhoz, míg még a mai morva örgrófságnak is több mint fele

¹⁾ Lásd Dümmler értekezését : Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern (795—907). *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. X. Bd. Wien. 1853. 8r. 1--85. l.

félszázadnál tovább maradt a győztesek hatalma alatt.“¹⁾

Mindezek ellenében Záborszky Jónás azt állítja, hogy „a magyarok még a X-dik század közepén sem foglalták el a nyitrai fejedelemséget, vagyis a Vágvidéket, a mai szláv földet.“²⁾ S ez állításának bizonyítására éppen magára Konstantin császárra hivatkozik, kinél, mint láttuk, ellene erősebb bizonyítékot keresve sem könnyen találhatnánk. „Ezen koronás, következőleg jól értesült író — mond Záborszky Jónás — a magyarok által elfoglalt földet folyók által határozza meg. Ilyenek a Temes, Tutes (Aluta?), Maros, Körös és Tisza. Ezek közt pedig nem említetik sem a Morva, sem a Vág, sem a Garam, sem az Ipoly, sem más nyitrai folyó. Következésképp a magyarok nem is foglalták el ezek táját. Földjük határai csak a Tiszáig terjedtek.“

Hogy Konstantin császárnak föntebb közlött adatai után az a körülmény, hogy ő a felföldl folyókat egyenként meg nem nevezi, oly nyomatékos érv volna,

¹⁾ *Palacky, Geschichte von Böhmen. I. Bd. 157. l.*

²⁾ Jól tudom, hogy valaminő régebben Palacky, ugy újabban a Bach-korszakban gombamódra cseperedett Bűdingerféle magyarfaló osztrák történetirók a „Slovakei“-t mint valami önálló tartományt igyekeztek föltüntetni: azonban azt hiszem, hogy ezen Slovakei (szláv föld) legbuzgóbb apostolai sem állítják, hogy a történelem vagy törvénykönyvünk lapjairól egyetlen egy adatot is birnának fölmutatni Árpádtól fogva a mai napig, mely e területnek, mint külön tartománynak, saját közjogi külön állását képes volna bizonyítani.

melylyel az önálló nyitrai fejedelemségnek a X-dik században léteztét bizonyítani lehessen, azt hiszem, helyes birálat után senki meg nem engedheti. Hiszen, ha az állana, hogy a mely folyókat Konstantin név szerint nem említ, azok mellékeit Árpád magyarjai el nem foglalták: úgy Záborszky az Eger, Sajó, Hernád, Bodrog, Latorcza stb. folyók mellékét és így az egész felföldet Pozsonytól Máramarosig, sőt azon kívül is a Szamos, Kraszna, Zagyva stb. mellékeit mind a X-dik századi nyitrai fejedelemséghez foglalhatja; s valóban nem értem, hogy képzelt birodalmának, az általa úgynevezett „szláv föld“-nek, történelmi multját ily alapra építve, miért szorítja annak határait ily szerényen a Vág vidékére.

Záborszky szerint Konstantinnak Nagy-Morvaország elfoglalására vonatkozó szavai csak a Dunántúl (Pannonia) egy kis részére volnának értendők; azonban Konstantin idézett szavaiból világos, hogy az ő „Duna folyón túl“ (πέραθεν τῆς Δανούβου ποταμοῦ) kifejezése éppen nem a Pestről számított mai „Dunántúl“-ra, hanem a Duna éjszaki partján terülő vidékekre értendő, melyek, a császár székhelyétől számítva, neki csakugyan túl a Dunán feküdtek, ellentétben a Duna és Száva közével, melyet a maga álláspontjáról igen helyesen mond a Dunán innen fekvőnek.

Még abból is a X-dik századi nyitrai fejedelemség mellett okoskodik Záborszky, hogy Konstantin császár a horvátokat a magyarokkal egy helyt éjszakra a hegyek felé, más helyt dél felé mondja szomszédok-

nak. Azonban a ki Konstantin császár munkáját csak futólag olvasta is, tudja, hogy Konstantin nagyon világosan megkülönbözteti az Adriai tenger mellett fekvő Horvátországot az ősi Horvátországtól, melyet ő kereszteleetlen (pogány) és fejér Horvátországnak (Belochrobatia) nevez, s melynek fekvését is meghatározza, azt mondván, hogy az Bagibarián (az az a Kárpát hegyláncznak Árva megye tetején maig is Babagora nevet viselő részén) túl fekszik. Ennek lakosairól mondja azt a császár, hogy ezek „Frankia mellett maradának s most belokhrobatoknak azaz fejér horvátoknak neveztetnek s tulajdon fejedelmök van. Alattvalói Ottónak, Frankia és Saxia királyának és kereszteleetlenek, s a turkokkal (magyarokkal) sógor-ságot és barátságot kötnek“¹⁾. Ezen fejér horvátok külön fejedelmét, kik, mint minden szláv történetnyomozó tudja, hazánktól éjszakra, Krakkó környékén laktak, s Konstantin császár szerint pogány őseinkkel barátságos szomszédi viszonyban voltak, nem lehet a képzelt nyitrai fejedelemséggel semmi egybeköttetésbe hozni.

Azonban, ha ne talán mindez nem volna elég arra, hogy Záborszky hitét a X-dik századi „szláv földi“ nyitrai fejedelemség iránt megingassa, ha fölfedezéséhez tovább is ragaszkodva a névtelen jegyzőt ámitónak, bennünket magyar történetírókat tovább is tévúton járóknak akar tartani és hirdetni: szabad le-

¹⁾ *Constantinus Porphyrogenitus i. h. 30. fej.*
16*

gyen őt figyelmeztetnem, hogy igyekezzék állítása mellett nem ily semmit sem bizonyító pusztá okoskodásokat, hanem egykorú vagy közel egykorú hiteles forrásokból s oklevelekből merített tényleges adatokat hozni föl. Mutassa ki, kik voltak, mily tetteket vittek véghez ezen szláv föld fejedelnei a X-dik században? mutassa ki, hogy, ha a magyarok a Vág vidékét Árpád korában nem foglalták el, ugyan mi lehet annak az oka, hogy a Szvatoplug korában valósággal főnállott nyitrai szláv püspökség éppen a magyar honfoglalás korában elenyészik, és csak Sz. István idejében a magyar egyház szervezésekor támad új életre?¹⁾. És én biztosítom őt, hogy, ha az említett önálló nyitrai fejedelemség mellett egyetlen egy érvényes bizonytságot föl tud mutatni a világ összes történelmi forrásaiból, én leszek a legelső, ki ügyének diadalát hirdetni fogom. Addig azonban maradok teljes hitelű forrásokból merített meggyőződésem mellett, hogy a nagy morva birodalmat Árpád magyarjai megdöntötték,

¹⁾ A német eredetű nyitrai püspököt, Wichinget már 893-ban Arnulf király udvarában találjuk mint kancellárt. Utódjáról a történelemben nincs emlékezet. Ha elgondoljuk, hogy a Vág vidékének meghódítása az Arnulf német király által Szvatoplug ellen segítségül hívott magyar hadak által 892-ben történt, Wiching távozását, illetőleg menekülését nagyon természetesnek találjuk. — Ha Záborszky szerint a nyitrai szláv fejedelemséget még 950 táján sem foglalták el a magyarok, a nyitrai püspökségnek is főn kellett volna maradni, melyről sem 950-ig sem azután újra alapítója Sz. István koráig semminemű történelmi forrásban egy szó említést sem lehet találni.

s attól fogva önálló szláv fejedelemség a Kárpátok alatt a Vág vidékén soha nem létezett.

Most térjünk át a második tétel megvitatására.

„Hogy az említett felföldi vidéket — írja Záborszky — a bretislávi ütközettel a csehek foglalták el s még 973-ban is birták, azt Palacky a prágai — VI. Benedek pápa és I. Ottó császár által megerősített — püspökségi levéltárból (helyesen értve: püspökség alapító okleveléből) bizonyítja, mely ugyanez évről való. Azon levéltár (helyesen: oklevél) adata szerint a prágai püspökséghez tartozott az egész régi Fehér-Horvátország, a Tátra innenső és tulsó részén. A püspökség határai a Tátrán túl: Stry, Lemberg, Bug és Podlachia folyók; innenső részén hozzá tartozott mindaz, a mi a Tátra, a Duna és a Mátra közt fekszik, s neveztetik a vidék azon okmány szerint Vág-Provinciának. — Ezen okmányból látható, hogy 973-ban, midőn Esztergomban Gejza fejedelem uralkodott, az egész mostani szlávöld egyházi tekintetben Csehországhoz tartozott s Palacky ekképen végzi: „A régi kor ismerői előtt alig kell említeni, hogy itt az egyházi és állami határ együvé esett“, azaz, hogy a szlávöld államilag is Csehországhoz tartozott“¹⁾.

Mint látjuk, itt Záborszky csupán Palacky után beszél, és így Palacky állítása alapját és erre épített okoskodása helyességét kell megvizsgálnunk, illetőleg

¹⁾ Idézve Zsilinszky Mihály fordítása szerint, mely a „Századok“ 1868. évi I. füzetének 51—52. lapjain olvasható.

megdöntönünk. Én ezt a kötelességet a történelmi valóság kiderítésének érdekében már ezelőtt mintegy három évvel megtettem, magából a prágai püspökség határleírásából kimutatván, hogy Palacky főntebb ismertetett állítása teljesen alaptalan; ¹⁾ most azonban szükségesnek látom ezen akkor általam csak melleleg említett kérdést bővebben kifejteni és észrevételeimet, melyeket akkor egy jegyzetbe szorítottam, részletesebben előadni.

Halljuk tehát magát Palackyt, ki a 955-ik évre, miután a magyarok augsburgi vereségét s egyik magyar hadosztálynak visszatérő útjában Csehországban történt tönkretételét s ez alkalommal Lél vezér elfogatását leírta, így folytatja: „Az egykorú évkönyvirók hallgatása daczára nem vonható teljességgel kétségbe, hogy I. Boleszláv mindjárt a 955-dik év után a magyarok ellenében egyszer kivívott előnyeit tovább folytatta. Elvette tőlök nem csak a mostani Morvaországot, a mennyiben az hatalmuk alatt állott, hanem az egykori Nagy-Morvaország keleti területét, a mai szláv földet (Slovakei) is a Duna és Kárpátok között, egészen a Mátra hegységig.“ Ezen merész állítása igazolására, melyről az összes világ egykorú vagy közelkorú forrásai még álmukban sem emlékeznek, pedig a cseheknek a magyarokon nyert ily roppant eredményű diadalát valamint a magyar források, melyek nemzetünk valódi vereségeit nem titkolják, megemlítették

¹⁾ „Buda-pesti Szemle“. Uj folyam III. köt. 156—157. l.

volna, úgy különösen a pogány őseinket egész elfogultsággal gyűlölő nyugoti évkönyvírók két kézzel kapva fogták volna hirdetni, Palacky a 973-ban föllálitott prágai püspökség határaitól alább kifejtendő előadására hivatkozik, megjegyezvén egyszersmind, hogy: „habár nem lehetetlen, mégis igen valószínű, hogy Csehország területének ily nagy kiterjesztése csak II. Boleszláv korában, alig hat évre terjedő oly igen rövid időköz alatt (967—973) és nagyobb részint már nem I. Boleszláv alatt 955—967 között történt volna“. ¹⁾

Mint látjuk, Palacky megezáfolása végett a prágai püspökség régi határleírásának hitelességét kell megvitatnunk, mit rögtön meg is fogunk tenni; azonban addig is, míg ebbe ereszkedném, szabad legyen Záborszkytól egy pár kérdésre fölvilágosítást kérnem. Ha ő szerinte a Vág vidéki felföldet a magyarok még 950 táján sem birták, mit Palacky teljességgel nem állít, ugyan kitől foglalták el azt 955 után a csehek a breislavi ütközettel? Talán csak nem a még akkor is uralkodó nyitrai szláv fejedelemtől? Ezt, megvalom, kíváncsi volnék bizonyítva látni. De még határtalanabb kíváncsiság gyötör a Záborszky úr által említett breislavi ütközetet illetőleg, melyről, megvalom tudatlanságomat, az általam meglehetősen ismert ezen kori bel- és külföldi forrásokban, de még újabbkori történetíróknál sem találtam egyetlen szó emlékezetet sem. Ezen hazánkra nézve állítólag oly neve-

¹⁾ *Palacky, Geschichte von Böhmen I. Bd. Prag. 1844 221. l.*

zetes eredményű ütközet és diadal helyét, idejét, körülményeit és hőseit nem lenne szíves Záborszky úr előttem ismeretlen forrásaiból kimutatni és meghatározni? Mert eddig a valóban egyik legnagyobb szláv történettudós Palacky főntebb közlött előadásából valóban nem tudhatom, valamint, őszintén megvallva, ő maga sem tudja ezen döntő ütközetnek nemcsak idejét, hanem még helyét sem.

Csehország kérdéses nagy kiterjedését illetőleg, melyet a prágai püspökség határleírására alapít, így ír Palacky: „A legfelölőbb tünemény ezen idők történelmében a cseh birodalom rendkívüli kiterjedése és nagysága ezen uralkodó (II. Boleszláv) alatt, még pedig mindjárt uralkodása kezdetén (967). Ezen birodalom határainak II. Boleszláv alatt olyan kiterjedése volt, a melyet az azóta soha, még II. Ottokár és IV. Károly legdicőbb napjaiban sem ért el. Mert a tulajdonképeni Csehországon kívül magába foglalta nemcsak Morvaországot, hanem az egész úgynevezett szláv földet (Slovakei) is Magyarországbán, a Duna és Kárpátok közt, kelet felé a Mátra hegységig; onnan húzódott a határ éjszak felé a Kárpátokon keresztül a Stryj folyóhoz Lemberg környékén, s aztán a Bug mentén le a mai podlachiai vajdaságig. Éjszakra a határ innen nyugot felé, a Piliczán és Felső-Warzán keresztül, Boroszló és Glogau közt az Oderig s a Boberen át (Bunzlau táján) az Iser hegységig húzódott, úgy hogy Felső- és Közép-Szilézián kívül a mai lengyel királyság egész déli felét is magában foglalta.

E szerint Boleszláv a csehek valamennyi legközelebbi törzsrokonain uralkodott, a Kárpátok és Szudettek mindkét oldalán. Szvatoplug országa és Nagy-Horvátország cseh tartományokká, s a vad jatzvingek Podlachiában valamint Oroszország hatalmas uralkodói Kiewben a csehek tőzsomszédjaivá lettek. Azonban jöllehet ezen tény történelmileg és oklevelesen bizonyossá van téve: mégsem tud senki a felől fölvilágosítást adni, mikor és hogyan alakult e birodalom? Kétségen kívül, mint főntebb mondám, már I. Boleszláv vetette meg a birodalom ezen nagyságához az alapot; mi azonban csak azt tudjuk, hogy II. Boleszláv alatt főnállott, kinek halála után csakhamar Csehország minden dicsősége hosszú időre újra elenyészett.^{4 1)}

S mire építi a nagy szláv történetirő e valóban mesés kiterjedésű Csehországot, melynek létezéséről egykorú és közelskorú hiteles irók, még magok a szláv évkönyvek sem emlékeznek, melynek valamint mikor s hogyan történt alakulását, főnállása alatt előfordult viszontagságait, úgy mikor, hogyan s ki által történt elenyésztét maga Palacky sem képes saját pusztá gyanításain és hozzávetésein kívül semmivel csak egyetlen egy hitelt érdemlő adatocskával is bizonyítani.

Történelmileg és oklevelesen bizonyítva van a cseh birodalom ezen nagy kiterjedése — ugymond Palacky egy e helyre tett jegyzetében — „a prágai püspökségnek I. Ottó császár és VI. Benedek pápa

1) Palacky, *Gesch. von Böhmen I. köt. 226-228. l.*

által megerősített alapító oklevele által, melynek határleírása IV. Henrik császár 1086-diki megerősítő oklevelébe (*Cosmasnál 108—171.*) szóról-szóra átment. Ezen határleírás az igazat megvallva, nincs kellően rendezve és egy részben már érthetetlen is: Termini ejus occidentem versus hii sunt: Tuguzc (Taus), quae tendit ad medium fluminis Chub (Kamb), Zelza (?), Zedlica (der Elbogner Kreis), Lucsane (der Saazer Kreis), Daciane (Teschner Kreis), Lutomirci (Leitmeritzer Kreis), Lemuzi (?) usque ad mediam sylvam, qua Bohemia limitatur. Deinde ad aquilonem hii sunt termini (von O. nach W.) Psouane (?), Chrouati et altera Chrouati (also ein doppeltes Chrowatien), Zlāsane (Schlezien am Zobtenberge), Trebouane (?), Boborane (am Boberflusse), Dedosesi (zwischen der Oder und der Bober) usque ad mediam sylvam, qua Milcianorum (Oberlausitz) occurrunt termini. Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir (Stryj) cum Krakoua civitate, provinciaque cui Wag nomen est, cum omnibus regionibus ad praedictam urbem pertinentibus, quae Krakoua est (wie unbestimmt!). Inde Ungarorum limitibus additis usque ad montes, quibus nomen est Tatri, dilatata procedit. Deinde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moravia usque ad fluvium, cui nomen est Wag, et ad mediam sylvam, cui nomen est Mudre (Matra?) et ejusdem montis, eadem parochia tendit, qua Bavaria limitatur. Itt — jegyzi meg Palacky — az első fogalmazó nyilván bizonytalanul tapogatózott, mert az

igaz, hogy neki tábortörzskari térképek nem állottak rendelkezésére: de még szerencsétlenebbek voltak a későbbi magyarázók, különösen a különben derék Dobner (*Annal. IV. 217—222*). A Lengyel- és Magyarország felőli határok meghatározásában az alapos bűvárt Lelewelt követjük, kihez hosszas ellenmondás után végre Bandtkie is csatlakozott. (Tygodnik Wileński 1816. 27. és köv. sz., jegyzetek Ossolins k Kadlubekjéhez 483. és 610. l. Atlas do ziejow polskich, Varsó. 1830.) A régiség ismerője előtt bizonyosan fölösleges az a megjegyzés, hogy az egyházmegye ezen határai az állam határai is voltak.“¹⁾

Szóról-szóra idéztem Palacky e hosszas jegyzetét, nehogy valaki azzal vádolhasson, hogy csak egyetlen szavát is mellőztem vagy elhallgattam, melylyel a prágai püspökségnek 973-dik évi roppant kiterjedését, nevezetesen hazánk felföldének egész a Mátráig ahoz és így a cseh államhoz tartoztát törekszik bizonyítani.

Világos, hogy a vitatott kérdés tisztába hozatala és eldöntése a Palacky által közlött okirat hitelességének, s az abban foglalt adatok helyes értelmének megállapításától függ. Azért lássunk hozzá e koránt sem nehéz munkához.

A prágai püspökség 973-dik évi eredeti hiteles alapító oklevele nem létezik, és így a prágai püspöki megye eredeti határainak kijelölésére nézve Palacky

¹⁾ Palacky, *Gesch. von Böhmen I. köt. 227. l.*

és társai csak IV. Henrik császárnak 1086-ban, több mint 110 év múlva, kelt megerősítő okleveléből kénytelenek okoskodni, melybe, állításuk szerint, I. Ottó császár és VI. Benedek pápa 973-diki alapító levelének határkijelölése szóról-szóra be lett volna igtatva. Ugy de még IV-dik Henrik ezen 1086-diki oklevele sem létezik, sem eredetiben, sem hiteles átiratban, sőt még egész terjedelmében szóról-szóra leirt egyszerű másolatban sem; hanem ezen oklevélnek csak a prágai püspökség határaitól szóló részletét birjuk az 1125-ben elhalt Kozma prágai dékán, a cseh történetírás atyja, krónikájában, a szláv tudósok hite szerint szóról-szóra beigtatva.

Ezt tudva, úgy hiszem, még a legelfogultabb ember sem állithatja, hogy a Kozma dékán krónikájába beigtatott sorokat, melyek a krónika többszöri másolóinak kezén keresztül kivált a helynevekre nézve tetemes eltéréseken mehettek át, éppen oly kifogástalan okleveli hitelességűeknek lehetne és kellene elismernünk, mint ha magokat a 973-diki eredeti oklevél szavait olvasnók. Ezt annyival kevésbbé követelheti tőlünk Palacky, minthogy a Kozmánál olvasható határleírást ő maga is kellő rendben nem lévőnek s egy részben érthetetlennek tartja, sőt éppen a vitatott kérdésre nézve a legfontosabb helyen az első fogalmazót bizonytalan tapogatózással vádolja, azzal mentegetvén, hogy hijába! az első fogalmazónak nem állottak tábortörzskari térképek rendelkezésére. Mire szabad legyen röviden annyit megjegyeznem, hogy ha

valósággal a 973-diki eredeti oklevél szövege fektüdnék előttünk, arról meg lehetünk győződve, hogy abban a fogalmazónak az illető határhelynevekre nézve ingadozást, tapogatózást senki szemére nem vethetne; mert az oklevélnek az illető területet bizonyosan ismerő szerkesztője tudta is, akarta is az egyházmegye határait pontosan leírni; a minthogy a régi földrajzra nézve az ily egyházi alapító okleveleknél hitelesebb forrást kívánni sem lehet, a mennyiben tudniillik magok az ily oklevelek nem koholtak, hanem kétségtelen hitelességű eredetiek. Ha pedig Kozma átírt sorainak ily kétségtelen hitelessége felől, mint látjuk, magának Palackynak sem volt s nem lehetett rendületlen meggyőződése: ugyan hogy alapíthatta ennek egyetlenegy hibásan értelmezett helynévére (Mudre — Mátra?)

II. Boleszláv roppant kiterjedésű cseh birodalmát?

Azonban, ám tegyük magunkat a szláv tudósok álláspontjára, mellőzzünk minden lehető kifogást és ellenvetést a Kozma krónikájába átírt szöveg hitelessége ellen, s olvassuk meg annak illető szavait minden elfogultság nélkül, s mit fogunk tapasztalni? Azt hogy magok a prágai egyházmegye határait kijelölő szavak határozottan ellenkezőjét bizonyítják annak, a mit Palacky és társai elfogultságokban belőlök ki akarnak erőszakolni. Ha még előbb e kérdésben netalán kételkedtünk volna, e szavakat olvasva lehetetlen meg nem győződnünk, hogy Magyarország kérdéses része valamint Szent István idejétől fogva nem tarthatott, úgy előbb 973-ban Gyejcs korában sem,

és így soha sem tartozott a prágai püspök hatósága alá.

Hogy ezt kimutassam, nem szükség a prágai püspökség nyugoti és éjszaki határainak leírását magyarázgatnom, mint a melyek hazánkon kívül, tisztán szláv fajú népek által lakott területekről szólnak; csak a keleti és déli határokról szóló tudósítást kell fejtegetnem, melyekben hazánk területe is érintve van.

„Kelet felé — mond Kozma — ezen folyók határai: a Bug, tudniillik és a Stry, Krakkó városával és azon tartománnyal, melynek neve Vág, az említett városhoz, tudniillik Krakkóhoz, tartozó minden vidékekkel együtt. Innen a magyar határszéleket hozzá adva, azon hegyekig terjeszkedve nyúlik, melyeknek neve Tátra.“ E szavak szerint a napfénynél világosabb, hogy a prágai egyházmegye hazánktól éjszakra a Tátra hegységig, az akkori s mai Magyarország határáig terjedt, és így a magyar határszélek (Ungarorum limites) nevezet alatt nem Magyarország területének, hanem a leirt Krakkó vidéki szláv tartománynak Magyarországgal szomszéd szélei értendők. Mert hogy a Krakkó városával együtt említett Vág tartomány (provinciaque cui Vag nomen est) teljességgel nem vehető egynek a magyarországi Vág folyó mellékével, már csak abból is bizonyos, hogy mint mindjárt látni fogjuk, ezen Vág folyót maga a Kozmánál közlött átirat a morva határszéleken említi a prágai püspökség határául, nem is említve azt a nehézséget, hogy ha a prágai püspökség területe a Vág völgyét is magába

foglalta volna, akkor nem lehetett volna róla azt irni, hogy Krakkó felől a Tátra hegyéig terjed. Az itt említett Vág provinciát, — melyet Záborszky a nyitrai szláv fejedelemséggel egynek gondol, — a tudós cseh Dobner csakugyan megkülönbözteti a Vág folyó mellékétől, és azt, Mabillon szavait idézve, ki szerint a Wága folyó a magyarországi hegyekben eredve rövid folyása után a Dunajeczbe ömlik, a Tátrán túl Galli-
 cziában folyó Fekete Dunajecz mellékének magyarázza.¹⁾

Az ezután következő szavakból pedig: „Innen azon oldalon, mely délre néz, azon egyházmegye, Morvaországot is hozzáadva, azon folyóig, melynek neve Vág, és azon erdő és hegy közepéig terjed, melynek neve Moure,²⁾ a hol Bavária határa van“ azt látjuk, hogy a prágai püspökség határa délre a morva földet is magába foglalta, s a bajor föld határát képező Mure vagy Moure hegynél végződött. Ezen bajor földdel határos hegyen a némileg hasonló nevű Mátrát értünk jónan birálattal lehetetlenség. Nincs is rá semmi szükség, hogy Palackyval e nevet Mudre-ra ferditve Mátrára magyarázzuk. Mert csakugyan ott, a hol a

¹⁾ *Wenceslai Hagek Annales Bohemorum. Ed. P. Ge-lasius a S. Catharina (Dobner). Pars IV. Praga. 1772. 4r. 226. l.*

²⁾ Ezen hegy nevét *Dobner i. h. 227. l.* Murenak, Palacky Mudrenak adja, Kozma krónikájának leghűbb kiadásában pedig: *Pertznél Script. rerum Germ. IX. köt. 92. l.* Moure van.

X-dik századi bajor terület a morva földdel szomszéd volt, a mai Alsó-Ausztria éjszaki részén, a mai Morvaország határszélétől alig egy óra távolságra, találjuk Malberg mezővárost, melyről a *Chronicon Gottvicense* középkori oklevelekből dolgozó tudós szerzője kimutatja, hogy hajdan Morvaországhoz tartozott, és a régi oklevelekben Mouriperg név alatt van emlegetve.¹⁾ Idáig igen is terjedhetett a prágai püspökség határa, mint a meddig a morva föld terjedt, mely 973-ban csakugyan cseh fensőség alatt állott, de nem a Mátraig, melynek vidékéig a cseh állam hatalmát soha ki nem terjesztette. Hazánk területét illetőleg, a fentebbi szavakat betűszeréni értelembé véve, legfőlebb még annyit engedhetnénk meg, hogy a prágai püspökség eredeti határa Morvaország felől, és így Trencsén vármegyében a Vág folyóig hatott, a hol ez a morva határszéllel csaknem egyenközűleg, attól alig egy-két órányi távolságban folyik. Azonban még arra is, hogy ezt kétségbevonhatatlan történelmi tény gyanánt elfogadhassuk, döntőbb hitelű bizonyságokra volna szükség.

Ezek után — úgy hiszem — bátran és határozottan kimondhatom ítéletemet, hogy mindaz, a mit az idézett és fejtegetett szavakból Palacky igen vak-

¹⁾ *Dobner i. h. 228. l.* — Ezen Malberg mezőváros nevééről csakugyan *Raffelsperger* is megjegyzi: *Allgemeines geographisch-statistisches Lexicon aller österreichischen Staaten IV. Bd. Wien 1847. 521. l.* Mailberg, vor Alters Mouriberg, Maurperg.

merően következtet és hirdet, hogy tudniillik a prágai egyházmegye 973-ban hazánkban a Dunáig és a Mátráig terjedt; hogy e szerint II. Boleszláv, minthogy a cseh püspökség hatósága idegen állam határaitra ki nem terjedhetett, a Kárpátok és Szudetek mindkét oldalán lakó szlávokon uralkodott; hogy Magyarországnak a Kárpátok, a Duna és Máttra között terülő részét a vitéz I. Boleszláv az augsburgi csata után a magyar birodalomtól egy diadalmas hadjárata által elszakasztotta, nem egyéb valóságos hiú ábrándnál. — Egy ily nagyszerű hódítást nem lehet egyetlenegy félremagyarázott helynév hangzásába, egy eredetiben vagy teljes hitelű átiratban föl nem mutatható oklevél egy-két szavának helytelen értelmezésébe, igazán a szavak egérfarkába kapaszkodva, kétségen fölül álló ténynek hirdetni, mint Palacky teszi; ennek megbizonyítására nem ily eröltetett s teljesen alaptalan névhasonlati játék, hanem tényleges történelmi adatok kellenének, miket Palacky és társai a világ összes történelmi emlékeiben hasztalan keresnének: mert azok I. Boleszlávnak, I. Ottó császár vazalljának, ezen hódító hadjáratáról, mint maga Palacky is elismeri, egy árva szóval sem emlékeznek.

Most már térjünk át Záborszky Jónás harmadik tételének megbírálására.

„II. Boleszláv halála után (999), — így ír Záborszky — mind az, mit a csehek Fehér-Horvátországban birtak, a Tátra déli és éjszaki oldalán, tehát

a szláv föld is, a lengyel Boleszláv Chrobryra szállt.¹⁾ Hogy mikor és miként történt ez, Palacky nem bírja meghatározni, de osztja Lelewelnek és más lengyel történészeknek állításait, kiknek van egy 12-dik századbeli krónikájok, mely szerint az 1000-dik évben Lengyel- és Magyarország közt így állott a határ: a lengyel határ egész a Duna folyóig, Esztergom városáig terjedt, onnét Eger városáig s tovább a Tiszáig, s onnét meghajlott a Cepla (Tepla) folyó mellett Gál-Szécsig.“

„Mit látunk ebből? — kérdi Záborszky. Esztergom, a fejedelmek székhelye, az 1000-dik évben határerősség volt, s egész Egerig s Gál-Szécsig lengyel birtok? Ily közeli tanúbizonyságnak igen nehéz ellentmondani. Ha tán téved is némely események elbeszélésénél, mint minden krónikás, de a határ ezen jelölését csak nem találhatta fel magától. Ezen állítás a hitelesség bélyegét viseli s földrajzilag helyes. Cepla patak neve egészen megfelelő az azon vidéken élő sárosi és zempléni kiejtés módnak. „Castrum Gallis“ vagy Galli név megegyezik a mai Gál-Szécsicssel.“²⁾

¹⁾ Az ősi Fehér-Horvátországot eddig magok a szláv történetírók is a Tátrától éjszakra helyezték; Záborszky annak határait minden legkissebb bizonyíték nélkül, sőt a régi hiteles adatok ellenére, a Tátrától délre, még az ő úgynevezett „szláv-föld-“jére is kiterjeszti. Hogyan egyeztethető ez meg az ő vágvidéki nyitrai fejedelemségével, mely szerinte még 950. táján is mint önálló ország főnállott volna?

²⁾ Idézve Zsilinszky fordítása szerint *Századok. 1868. I. füz. 52. l.*

Miután Záborszky okoskodása elején a kárpátalji felföldnek lengyel kézre kerültét illetőleg ismét Palacky után indul: hogy ezen állítólagos történelmi tény igaz vagy nem igaz voltáról ítélhessünk, halljuk magának a tudós cseh történetirónak erre vonatkozó szavait:

„Alig hogy az öreg Boleszláv (II. Boleszláv cseh fejedelem) meghalt (999-ben), nagyravágyó, eszes és erős unokaöccse, a Chrabry (vitéz) nevezetű Boleszláv lengyel fejedelem mindjárt beütött a cseh tartományokba, és legelsőben Krakkót vívta. Az ottani cseh őrség nagy vitézül sokáig védte magát: minthogy azonban az új fejedelem (III. Boleszláv) legsürgetőbb kérelmökre sem ügyelve, segítségére sem pénzt, sem hadat nem küldött, végre is az ellenség túlnyomó erején megtört, és a mint írják utolsó emberig levagdaltatott. Így lett a régi horvát főváros lengyellé, s attól fogva századokon keresztül maig is az maradt. Krakkó bukása maga után vonta nem csak a Kárpátoktól éjszakra fekvő városok és birtokok, hanem Morvaország és az egész szlávöld (Slovakei) elvesztét is. Hogyan történt mind ez, hogy oly széles tartományokat s még ezen felül egész Sziléziát is oly rövid idő alatt elszakasztották a csehektől, egyetlen régi krónikás sem jegyezte föl; csak az a tény áll szilárdan, hogy mielőtt II-dik Boleszláv halálától fogva egy év eltelt, az első Boleszlávok vitézségének minden gyümölcse elveszett, és a cseh fejedelem hatalma ettől fogva

az egyetlenegy eredeti Csehországra maradt szorítva.“¹⁾

Palacky ezen előadására megjegyzem, hogy annak első része, hogy t. i. a lengyelek Krakkó városát a csehektől elfoglalták, valóságos történelmi tény, melyet az általa idézett prágai dékán Kozma és Dalemil, de ezeken kívül még más szláv források is igazolnak, de a mit ezután Palacky minden bizonyítás nélkül oda vet, hogy ugyanekkor a vitéz Boleszláv lengyel fejedelem a Kárpátoktól délre terülő szláv földet is elfoglalta a csehektől, teljességgel nem állhat; miután, mint fentebb kimutattam, a cseh állam hatalma Magyarország ezen vidékére soha ki nem terjedt, s a Dunáig és Mátráig terjedő cseh birodalom csak Palacky ábrándja.

Azonban nem hallgathatom el, hogy Palacky az 1000-dik évre előadván a lengyel Boleszláv-Chrabry intézkedéseit, melyekkel kiterjedt birodalmát megszilárdította, hogy tudniillik a gneseni érsekséget az alája rendelt kolbergi, krakkai és boroszlai püspökségekkel megalapította s a császárral és pápával megerősíttette, így szól: „így uralkodott aztán Boleszláv Chrabry hatalmasan és meg nem támadott joggal mindazon széles tartományokon, melyek a Bálti tengertől a Dunáig terülnek.“ S annak bizonyítására, hogy a Boleszláv lengyel birodalma csakugyan a Dunáig terjedt, idézi is Martinus Gallus ezen szavait:

¹⁾ Palacky, *Geschich. von Böhmen. I. köt. 248. 249. l.*

„Vajjon ő (Boleszláv) nem győzte-é meg gyakran harczban a magyarokat, s azok földjét egészen a Dunáig nem vetette-é uralma alá?“ — azonban ezen idézetet e szavakkal kíséri: „Bizonyosan igenis; de ezt a földet a Dunáig nem magoktól a magyaroktól, hanem a csehektől vette el s bírta mind haláláig.“¹⁾

Mint látjuk, az idézett író a vitéz Boleszlávval a magyaroktól véteti el a kárpátalji felföldet a Dunáig, azonban ezen oly nevezetes ütközetek és hadjáratok idejéről, helyéről és körülményeiről egy szóval sem emlékezik; az idézett sorok nála a dicső (gloriosus) Boleszláv magasztalására szánt nagyon is dagályos fejezetben fordulnak elő mintegy sallang gyanánt.²⁾ S hogy mit kelljen ezen író ily általánosságban odavetett kifejezésére adnunk, arra nézve elégnek tartom Potthast szavait idézni, a ki szerint ezen lengyel krónika szerzőjének „a legujabb ideig helytelenül tartották Martinus Gallust, e kétséges személyt; az hihetőleg egy olasz munkája; nyelve dagályos.“³⁾

Ugy de, mondhatják a szláv történetírók, kik a lengyel Boleszláv birtokát a Dunáig terjedtnek hiszik, van egy XII-dik századi lengyel krónika, mely szerint a lengyel határ az 1000-dik évben Esztergomnál a Dunáig, onnan Egerig s a Tiszáig terjedt. S csak-

¹⁾ *Ugyanő u. o. 251. 252.*

²⁾ Martini Galli chronicon 6. fej. *Bielorskinál, Monumenta Poloniae Historica I. köt. Licow, 1864. 4r. 399. l.*

³⁾ Potthast, *Bibliotheca historica medii aevi. Berlin. 1862. 8r. 203. l.*

ugyan idézi is Záborszky e krónikát, melyet Palacky jónak lát nem emlegetni, de Lelewel és más lengyel történétírók mint hiteles forrást használnak.

Hogy ezen állítólag XII-dik századi lengyel krónika oly nevezetes adatának hitelességéről helyes ítéletet alkothassunk: mulhatatlannak tartom e krónika mivoltát s tartalmát röviden ismertetni.

Ez a krónika, melynek czíme: „Cronica Hungarorum, iuncta et mixta cum cronicis Polonorum et uita Sancti Stephani“¹⁾ nem egyéb egy képtelenségekkel teljes hitvány férczmunkánál, mely a Hartvik (Chartuitius) által irt Szent István király életét itt-ott rövidítve, másutt saját képzelgéseivel és koholmányival toldozva adja, s a magyar történelemre egyedül ott ér valamit, a hol az alapjául szolgáló Hartvikot írja ki, egyebütt pedig oly kézzel fogható otrombaságoktól hemzseg, a milyeneket csak egy a történelemben tökéletesen járatlan és tudatlan lengyel barát firkálhatott össze.

Hogy ezen állításomat igazoljam, rövid ismertetését adom e krónika tartalmának, megjegyezve, hogy ha az egészben előforduló minden tévedést és képtelenséget részletesen akarnék kimutatni és tárgyalni,

¹⁾ Önállóan megjelent e krónika „Kronika Wengierska“ czim alatt Varsóban 1823. 8r. Közzé tette *Endlicher* is egy XIII. századi varsói codexből: „*Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangalli. 1849. 8r. 60—82. l.* — Legujabban lengyel előbeszéddel és jegyzetekkel kiadta *Bilelowski, Monumenta Pol. Hist. I. köt. 485—515. l.*

magánál e férczműnél terjedelmesebb munkát kellene írnom. Azért csak a főbb baklövésekre szoritkozom; azt hiszem, hogy az ezen krónika hitelét védelmező tudósoknak ennyi is elég lesz.

A lengyel krónika három első fejezete Attila korát, fia Kálmán király horvátországi hódítását, s Kálmán unokája Jesse (Gyejcs) megtérését tárgyalja, ez utóbbi pontot illetőleg Hartvik szövegét rövidítve.¹⁾

Attila — kit krónikánk Aquila rex-nek hív — legelsőben Lithvát, azután később Svécziát és Dáciiát (Dániát) hódítja meg, onnan táborozik a Rajnához Köln alá; itt le van írva az ismert középkori legenda a tizenegyezer szűz leöletéséről; Köln alól megy Attila Ausztriába (igazán Austrasiába), innen Apuliába (igazán Aquitaniába), onnan vonul Lombárdiába, s végre Róma alá. Itt közbe van szöve egy a lengyel barát fejből koholt jelenet. A Jézus Krisztus t. i. Attilához álmában angyalt küld, ki őt meginti, hogy ne lépjen be Rómába, hanem menjen vissza, s térjen be Kazimir (Krescimir) horvát- és tótországi királyhoz s annak gyilkosait bosszúlja meg; de e parancs mellett az angyal Attilát azzal az ígérettel is megbiztatja, hogy idővel egy utódja Rómába megy, és ott a Jézus koronát fog neki adatni. Attila erre csakugyan Venéczia városába megy, ott egy új várost épít, melyet a maga nevééről Aquiléjának nevez, ezután bevonul Horvát- és

¹⁾ Endlicher kiadásában a Hartvik által szent István életéhez írt s Kálmán királyhoz intézett ajánlás is olvasható, mely Bielovski kiadásában mellőzve van.

Tótországba, annak lakosait legyőzi és meghódítja. Innen átkel a Dráván, s a gyönyörű földet elfoglalja. Minthogy pedig serege azon huszonöt esztendő alatt, hogy keleti Magyarországból kijött, nagyon megfogyatkozott, s ezen igen elbúsult: elhatározza, hogy egész serege házasodjék össze a horvát és tót leányokkal, s maga is egy fejedelmi leányt nőül vesz. Ezután átkel a Dunán, s annak síkságát elfoglalja, a tót és horvátországi király e közben Spalatróban (in Sipleth) mulatozván. Végre elfoglalja a Tiszántúlt is, a földet az ország nagyjai közt fölosztja, s rendelkezik, hogy ha neje gyermekeket szülend, utódja az első szülött legyen. Neje csakugyan szült fiút, kit Kálmánnak nevezett (Colummen), s ki Horvátországból házasodott. Attila halála után fia Kálmán, s ennek halála után fia Béla uralkodik, ki visszatér Aquiléjába s ott a konstantinápolyi császárságból görög leányt vett nőül; ¹⁾ de azután ismét hazajött Slavoniába, melyet nagyatyja (Attila) Ungariának nevezett; itt született

¹⁾ Itt, úgy látszik, az 1173-tól 1196-ig uralkodott III. Béla királyról rémlett valami a lengyel barát előtt, kinek Mánuel keleti császár csakugyan neje testvérét Annát adta nőül. Ezen körülményből, valamint abból, hogy a lengyel compiler Kálmán királyt, Horvátország meghódítóját, ki 1114. halt meg, egyenesen Attila fiának hiszi, lehetetlennek tartom, hogy e krónika a XII-dik században lett volna írva, mert ez esetben bármily tudatlan barátról is bajos föltenni, hogy a vele egy században élt Kálmánról ily képtelenséget irt volna. Az én hitem szerint e férczmű legfeljebb a XIII-dik század vége felé lehetett szerkesztve.

fia Jesse (Gyejcs), kinek neje Etheliga (Adelaid) a lengyel fejedelem Mesko (Miczisláv) testvére volt. Ez a Jesse aztán megkeresztelkedik.

Nem szükség hosszasan fejtegetnem, mily hitelt érdemel e krónika ismeretlen férczelője, ki Attilával hódíttatja meg Horvátországot, mely csak a VII. században keletkezik; ki Krescimir horvát királyt Attilával egykorúnak, Kálmán királyt Attila fiának, Bélát Kálmán fiának, s Szent István atyját Gyejcsset, a X-ik század végén megkeresztelkedett magyar vezért, Béla király fiának hirdeti.

A krónika negyedik fejezete Hartvik 4. és 5. fejezetéből van kivonva, az 5. 6. fejezetben a Silvester pápa által adott magyar korona története van leírva Hartvik 9 fejezete után, megtoldva lengyel források vagy monda után annak bő fejtegetésével: miért kapta Szent István és nem a lengyel Meskó a papától a koronát? A lengyel fejedelem kudarczának szépítésére van koholva az Attila és a Jézus által küldött angyal közt Róma alatt történt jelenet, melyről már emlékeztünk. Egyébiránt a compiler Hartvikkal együtt tévedésben van, nem tudván, hogy Szent István korában nem Meskó (Miczisláv), hanem Boleszláv uralkodott a lengyel földön (992—1025).

A krónika 7-dik fejezetének néhány első sora Hartvik 10-dik fejezetének rövid kivonata. Ezután következik hosszadalmasan leírva a lengyel fejedelem Meskó összejövedele és barátságos békekötése Sz. Istvánnal Esztergom mellett. Itt jön elő a lengyel föld

határának leírása e szavakkal: „Ki is (Meskó) egész seregét összegyűjtván Esztergomi elébe mene a királyhoz, s ott Lengyel- és Magyarország határán ütteté fel sátrait. Mert a lengyelek határai a Duna partjáig, Esztergom városáig terjedtek, azután Eger városához húzódtak, a Tisza nevű folyóig nyúlva, és visszafordultak a Cepla (Tepla = Tapoly) nevezetű folyó mellett Sóváríg¹⁾, s ott volt vége a határnak a magyarok, ruthének és lengyelek között.“

A krónika 8-dik fejezete Hartvik 15. és 16. fejezetéből, a 9-ik fejezet 16- és 18-ik, a 10-ik ugyancsak 19- és 21-ik fejezetéből van böngészve, megtoldva óriási tévedésekkel, hogy t. i. Szent István neje Imre herczeg halála után szülte Leventét, ezután Pétert s harmadik évre Bélát, s hogy e nő Béla születése után hat hónapra meghalván, ezután vette nőül Szent István a német király nővérét, kivel együtt annak öcscse Henrik is bejött Magyarországra, továbbá, hogy Szent István halála után a magyarok Albát (Aba) választottak királynak: a mi annál föltünőbb botlás, minthogy a böngésző krónikás Hartvikból is tudhatta

¹⁾ Endlicher kiadásában *e. h.* 72. l. castrum Salis, Bielovskinál *i. h.* 504. l. castrum Galis áll, a mi Záborszky helytelen magyarázata szerint Gál-Szécset jelentené. Azonban, hogy a lengyel compiler itt *Sóvárt* akarta értetni, bizonyos abból, hogy ezen fejezet végén az áll, hogy a lengyel fejedelem elbúcsúván sz. Istvántól „In castrum *Salis* perrexit“, a mi Bielovski kiadásában is így áll.

volna, hogy Szent István halála előtt nővére fiát, a velencei Pétert ajánlotta utódjául.

A krónika 11-dik fejezetének egy része Szent István haláláról Hartvikból van átvéve. Ezentúl a 12. és 13-dik fejezet a lehető legtökéletlenebb férczmű, melynek iszonyú tudatlanságból származott tévedései közül kiemelem e következőket: Szent István özvegye ösztönzésére öcscse Henrik haddal törvén az országra, Esztergom alatt megveri Alba (Aba) királyt, ki is Kaullal, Szent István fiai Leventa, Béla, Péter gondviselőjével, s ezen három gyermekkel együtt ezek nagyanyjához Lengyelország fejedelemnőjéhez az özvegy Dobrovkához menekül, hol a királyi gyermekek ennek fiánál Boleszlávnál 16 esztendeig növekednek, mialatt Magyarországon a német Henrik zsarnokoskodik. A felnőtt három királyfi végre Boleszláv segélyével és vezérlete alatt Abával együtt visszatér Magyarországra; Pest körül erős harcra kerül a dolog Henrikkel, mely csatában Aba elesik, kiről nevezik maig is ott a tavat Aba király tavának (palus Albae Regis, melyen a székes-fehérvári tó volna értendő). Másnap Henrik magyar királyt Boleszláv és a királyfiak megverik, üldözik és Esztergom közelében a hegyek közt megölik; kinek halálán nénje, az özvegy királyné, elszomorodván, hirtelen meghal. Boleszláv ezután Leventét Székes-Fehérvárrt királylyá koronáztatja, Pétert és Bélát pedig hercegekké teszi, azután visszatér Sóvárra vadászgatni. Hat hónap mulva Levente meghalván, Boleszláv Székes-Fehérvárra siet, és

nem az idősebb testvért Bélát, hanem öcscsét Pétert koronáztatja meg, kit különösen szeretett, s aztán elmegy Karinthiába határt igazítani, s onnan Ausztrián át diadalmasan tér Krakkóba. Két év múlva, Péter halálát hallva, Boleszláv Esztergomba siet, s Bélát Sz.-Fehérvártt megkoronázza. Bélának öt fia születik, első Albert, második Jesse, harmadik Kálmán, negyedik Salamon, ötödik László, kit az oroszországi herceg Miczisláv fiává fogad, s egyetlen leányát hozzá nőül adván, Galiczia királyává tesz. László házassága után atyja Béla meghal s utódjául a magyarok Albertet választják. Ennek uralkodása alatt Kálmán és Jesse elhalnak, maga Albert is öt év múlva gyermektelenül elhal. Csak László élt még a testvérek közül Galicziában, és Salamon, ki Slavóniában uralkodott. (Szent) Lászlót tehát a magyarok behozzák és megkoronázzák. Ennek rövid dicsőítésével a krónikának vége van.

Láthatjuk e rövid vázlatból, mily határozottsággal, mily pontossággal vannak itt leírva oly események, melyekben egy betű igaz sincs, s melyek hallatára az embernek lehetetlen föl nem kaczagni.

Boleszláv Szent István három fiát koronázza Székes-Fehérvártt magyar királylyá; ily roppant hatalmú lengyel fejedelem birtokát nem csuda ha az együgyű és tudatlan lengyel barát a Dunáig s Tiszáig terjedtnek képzelte és hirdette.

De azt követelni, hogy egy ilyen ostobaságokat koholó krónikás adatát a kérdéses határra nézve két-

ségtelen hitelességű tudósításnak vegyük, mint ezt némely lengyel történetírók után Záborszky kívánni látszik, józan ítéletű embernek teljes lehetetlenség. Mert Záborszky azon állítása, hogy némely tévedései mellett is mentegetett krónikása „a határ ezen jelölését csak nem találhatta föl magától“ mit sem nyomhat; miután látjuk, hogy ő bizony nem csak ily csekélységet, hanem egy egész századi magyar történelmet tudott és képes volt a maga fejéből koholni, s oly bánulatos tudatlansággal összeférczelni, a milyennek párját én legalább egyetlenegy középkori krónikában sem találtam.

Azonban úgy látszik, mintha Záborszky maga sem tartaná lehetetlennek, hogy a felföld már 998-ban magyar kézen lett volna: miután Thúróczinál olvasható, hogy a Koppány lázadása ellen fegyverkező István a Duna éjszaki partján a Garan folyó mellett vonta össze hadait. De bár a krónika hitelét nem akarja is megtámadni, a képzelt lengyel birtokot még sem adja föl, azt vitatván, hogy ezen itt említett hadak Boleszláv Chrobry szláv csapatai voltak, melyeket az sógorának Istvánnak nemcsak a kárpátalji felföldről, hanem a Tátrán túlról is küldhetett segítségül. Azonban Thúróczi s a magyar krónikák, de még a külföldi krónikák sem emlékeznek Boleszláv ezen segélyéről, s az, hogy István a Garam mellett nem saját birodalmában, hanem egy szomszéd állam területén szervezte volna Koppány ellen indítandó seregét, oly állítás, melyet erős képzelődő tehetség mellett

könnyű ugyan kimondani és elhinni, de megállható érvekkel, nem pedig pusztá képzelgésekkel támogatni, az általam ismert forrásokból éppen nem lehet.

Thúróczy bizonyosságánál Záborszky szerint „több értékű azon igazság, hogy Szent István az egész szláv földön egy püspökséget sem alapított, sőt legkissebb egyházi intézkedést sem tett. S ezt nem lehet föltenni oly buzgó egyházpártolóról, mint a minő István volt,“ ha t. i. István a szláv földet bírta volna.

Ez az ellenvetés, megengedem, hogy nyomna valamit a latban, ha t. i. igaz volna. De csak nem fogja talán senki elvitathatni, hogy Szent István alapította az esztergomi érsekséget? S ugyan kérдем, hol volt ezen érseki megye területe? A Dunán túlra, valamint a Duna s Tisza közére, a vele szomszéd győri, veszprémi, pécsi püspökségek és a kalocsai érsekség területe miatt csak igen csekély mértékben terjedhetett: hanem igenis terjedhetett és terjedt a Dunától éjszakra, a hol fekszik maig is ezen egyházmegye területének legnagyobb része. Hát a hajdan, mint Záborszky is bizonyosan tudja, oly roppant kiterjedésű s gazdag jövedelmű egrí püspökség területe nem foglalta-é bé magába a kárpátalji felföld egy részét? S vajjon éppen az úgynevezett felföldön nem Szent István állította-é a nyitrai püspökséget?

Ezt Záborszkynek természetesen tagadni, s így a Szent István által 1006-ban a nyitrai káptalan részére kiadott adománylevél hitelességét is kétségbe kell vonnia, minthogy, a mint mondja „ha a levél hi-

teles volna, akkor széthullana mindaz, a mit föntebb a szláv föld 1026-dik évi meghódításáról mondottunk.“ Én az 1006-diki oklevél eredetiségét és alaki hitelességét, úgy a mint azt Desericzky újkori másolatból s utánna Fejér György közlötte ¹⁾, nem vitatom teljességgel: azonban azt nem mulaszthatom el megjegyezni, hogy csupán azért, hogy ezen a nyitrai káptalant illető oklevél nem hiteles alakban maradt fön, sőt még ha talán annak szövege későbbi korban lett volna is szerkesztve, sőt koholva: nem lehet azt állítani, hogy maga az abban foglalt tény, t. i. a nyitrai káptalannak már Szent István korában létezte, igaz nem lehet. Hiszen azon esetben a pannonhalmi monostor 1001-ben fönlétét is tagadnunk lehetne; miután annak 1001-ben kelt alapító levelét a történelmi birálat kétségtelen hitelű eredetinek el nem fogadhatja, sőt később korban, de a valódi tényállás szerint s hiteles adatok nyomán szerkesztettnek ismeri, a nélkül azonban, hogy magának a monostornak Szent István s illetőleg atyja által történt alapittatását kétségbe akarná vonni.²⁾

S ha tekintjük II. Gejza (Gyejcsa) királynak a nyitrai püspökség részére 1158-ban kelt levelét, melyben a szentkirályok rendelkezésére történik hivatko-

¹⁾ *Innocentii Desericii, Initia Hung. V. köt. 181. l. és Fejér, Codex Diplomaticus Regni Hung. I. köt. 285. 286. l.*

²⁾ Lásd Szalay, *Magyarország története. 2-dik kiad. I. köt. 48. l.*

zás,¹⁾ vajjon nem jogosan tarthatjuk-e ezen püspökséget a Szent István által állított tiz püspökség egyikének, annyival inkább is, minthogy legkisebb adatot sem lehet arra nézve fölhozni, hogy ezen püspökséget, mint például a váczit, nagy-váradit, Szent István után következő valamelyik királyunk alapította volna?

Úgy de Záborszky szerint Szent István csak Boleszláv halála után 1026-ban foglalta el a kérdéses szláv földet, és így a lengyel birtoknak elébb csakugyan a Dunáig kellett terjedni. „A míg ő (Boleszláv) élt — írja Záborszky — István nem gondolt semmi hódításra. De mikor Boleszláv-Chrobry 1025-ben meghalt: István félre tette a rokonságot és hálát, irigy szemet vetett a Dunán át a szép szláv földre, s a dolog könnyű volt. Mert valamint Csehországban a vitéz Boleszláv után a méltatlan III. Boleszláv következett, úgy Lengyelországban is Boleszláv-Chrobry után az ő gyenge fia Miczisláv jött. A mint könnyű volt a lengyeleknek II. Boleszláv halála után elfoglalni a csehektől a szláv földet és Morvaországot, úgy Boleszláv-Chrobry halála után könnyű volt Istvánnak elsajátítani mind a kettőt, Morvát ideiglenesen, a szláv földet örökre.“

Hogy ezen okoskodást igazolja, Záborszky ismét Palackyra hivatkozik, ki az 1026-dik évre így ír: „Veszprém, II. Miczisláv testvére, anyjáról Juditról, a lengyel király Boleszláv második nejéről, István

¹⁾ Fejér-nél *Codex Diplóm. Hung. II. köt. 152. l.*

magyar király hugáról, ez utóbbinak kis öccse volt. Valószínű, jöllehet egy krónikás sem jegyezte föl, hogy ő, miután testvére apai osztályrészéből kiszorította, elsőben nagybátyjához menekült.¹⁾ Mert már 1026-ban háborúba elegyedett István király Miczislávval, melyben nemcsak a Duna és Kárpátok között fekvő földet, hanem Morvaország legnagyobb részét is meghódította, s mind kettőt magának megtartotta.²⁾

Ezen állítólagos történelmi tény bizonyítása végett Palacky a Boczek által Olmützben 1836-ban kiadott morvaországi Codex Diplomaticusra hivatkozik, melyben csakugyan van némi töredékes adat közölve arra, hogy Szent István Morvaországot — melyet, mellesleg említve, az augsburgi csata után szakasztottak el a magyar birodalomtól a csehek, — a vitéz Boleszláv lengyel király halála után visszafoglalta; de arra, hogy Szent István, Palacky ábrándja szerint, az Esztergomig, Váczig, Egerig terjedő lengyel birtokot foglalta volna a magyar szent koronához, egy betű bizonyság sem olvasható. Pedig e kérdés eldöntésére éppen ezt kellene adatokkal, hitelt érdemlő adatokkal

¹⁾ Palacky itt idézi Wippot, *De vita Chunradi Sabici. Pistorius-Strucénál, Scriptores rerum Germ. III. köt. 470. l.*, ki azt mondja, hogy Otto (Besprem) Oroszországba (in Ruzsiam) menekült. Minthogy azonban Szent István fia Imre a hildesheimi évkönyvekben (*Percznél Script. rer. Germ. V. köt. 98. l.*) dux Ruizorum czimen van említve, Palacky szerint természetesen látszik, hogy Veszprém Magyarországra menekült, s ott keresett segílyt, a honnan leginkább várhatott.

²⁾ Palacky, *Gesch. von Böhmen. I. köt. 269. 270. l.*

bizonyítani, a milyeneket sem Palackynál, sem a világon egy történetírónál sem találhatunk.

Tudományos harcban — így végzi Zsilinszky Mihály Záborszky cikkéről adott ismertetését — nem kevesebb dicsőség illeti a legyőzött félt, mint a győztest, mert az igazság földerítése az, melyért harczra kelt.¹⁾ Mindazáltal erősen hiszem, hogy a győző a magyar rész leend.

Én a Zsilinszky e szavaiban foglalt fölhívásnak szíves készséggel igyekeztem megfelelni. Hogy a győzelem a szláv tudósok részére vagy részemre dől-e el? annak elítélését nyugodt lélekkel merem bármely elfogulatlan, akár magyar, akár szláv illetékes bírálók szavazata alá bocsátni.

¹⁾ Már ezt minden tudományos vitáról nem merném állítani. Vannak különféle érdekekért hirdetett történelmi állítások és nemcsak a történelmi igazságok földerítéséért folytatott tudományos harcok is. — Exempla sunt odiosa.

X.

PIROSKA, SZ. LÁSZLÓ LEÁNYA.

X.

Piroska, Szent László leánya.

(Megjelent : Szépirodalmi lapok. 1853. 49. sz.)

Történetiratunk lapjai, kivált hazánk első századaiból, igen kevés magyar nő emlékezetét tartották fön s még kevesebbnek adják jellemrajzát. Régi krónikáink szerzői s szerkesztői csaknem szakadatlanúl a bel- és külháborúk rajzával s inkább a királyok mint a nemzet összes életének megírásával foglalkozva, néhány kitünőbb magyar hölgyről csak alkalmilag adnak egy pár szót. Kevés ennél fogva, mit honi évkönyveinkből Sz. László királyunk leányáról Piroskáról is tudhatunk.

Honi forrásaink e tekintetben Bonfini, Túróczi és a Sándor-féle székely évkönyv. Ez utolsó szerint midőn László király Piroska vagy Iréné nevű leányát a székely földön keresztül a byzanti udvar küldöttségé-

nek a keleti császár számára eléje vitte, számos szé-
kelyt, kik a hölgyet elkísérték, gazdag örökséggel
ajándékozott meg a hét erdő vidékén a székely föl-
dön.¹⁾ Ez adatra nézve meg kell jegyeznünk, hogy Pi-
roska férje, Komnénosz János, Komnénosz Elek csá-
szár fia, csak atyja halálával 1118-ban s így László
királyunk halála után több mint húsz évvel jutott a
byzánti trónra, s így László királyunk neki csak mint
trónörökösnek s nem mint császárnak adhatta leányát.
Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy László király,
leánya és Komnénosz János közt csak eljegyzést vagy
menyegzőt tartott-é? adatok hiányában meg nem ha-
tározhatjuk, s így Szalayval, ki (Magyarország tört. I.
d. 185. l.) Piroskát 1095-ben a görög császárfi jegye-
sének írja, bizonyost nem mondhatunk.

Bonfini a II. István magyar király és Komné-
nosz János császár közti háboruról emlékezve s ennek

¹⁾ *A nemes székely nemzet constitutiói 289. l.* — Az itt
említett székely évkönyvben mind az eredeti magyar Piroska,
mind a görög Iréné név, melylyel az idegen név a byzanti ud-
var szokása szerint fölcseréltetett, s melyen ismerik e nőt egye-
dül a byzanti írók, a latin szövegben görög betűkkel van adva,
még pedig az első név ezen évkönyv 1533-diki szerkesztőinek,
s talán a másolók és kiadó görög nyelvben való járatlansága
miatt meglehetősen elrontva. E körülményből kétségtelen, hogy
ezen évkönyv szerkesztői előtt ez adatra nézve valamely eddig
ismeretlen görög kézirat feküdt, azok saját elismerése szerint a
maig virágzó székely Sándor család egyik ősenek Sándor Meny-
hértnek levéltárából, melynek irataiból szerkesztették ezen év-
könyvet az annak végén magokat megnevező csik széki férfiak.

okát fejtegetve Piroskáról alkalmilag ekként emlékezik: Piroska (Pyrisca) Szent László leánya, a konstantinápolyi császár neje, kit többen Emmáuelnek akarnak (ezek tévedésben voltak, mert Piroska az egykorú bizanti írók szerint Komnémosz János neje s így Mánuelnek anyja volt), férjével a magyar király felől szóba ereszkedvén, midőn ez Istvánt keménynek és kegyetlennek nevezte, kissé makacson ellenmondott, s miután férje vele ezért keményen bánt, fölingerülten unokavérének (II. Istvánnak) mindent megizent.¹⁾ Ez adatból látjuk, hogy Sz. László leánya a bizanti fényes trónon is véréhez s nemzetéhez természetes vonzalmát annyira megőrizte, hogy rokonának II. István magyar királynak méltán kárhoztatható kegyetlenségeit is mentegegni óhajtotta, s annak megbántását még férjétől sem szívelte el. Egyébiránt az említett görög-magyar háborút, mely 1128. és 1129-ben az Al-Duna vidékén mindkét részről változó szerencsével és kiméletlenül folyt, nem az itt előadott csekély körülmény, hanem a magyar trónt követelő Álmosnak Byzantban szivesen fogadtatása s követelt kiutasításának megtagadása okozta.

Túróczi, ki mint látszik Bofinival egy azon forrást használta, azzal egészen egyezőleg emlékezik Piroskáról, kinek nevét Pyrisk alakban adja.²⁾

¹⁾ *Bonfini, II. tized VI. könyv. 196. l.*

²⁾ *Túróczi, Chron. Hung. II. rész LXIII. feje. Schwandternél Script. rer. Hung. I. d. 140. l.*

Honi forrásainknál bővebben s igen szépen jellemzi e magyar királyleányt Kinnamosz byzanti író, Piroska fiának Mánuel császárnak kortársa, e szavakkal: „János császár Irénét, László (magyar király) leányát vette volt nejül, ki igen okos és a legerénydűsabb nő volt. A mit csak férjétől a császártól s a császárságból kapott, sem fiaira osztályúl nem hagyta, sem piperében pazarlásra s fényűzésre nem vesztegette, hanem egész élete folytán át jót téve a szűkölködőknek osztogatta. Állított Byzantionban a mindenek urának nevére egy monostort is, mely diszre és nagyságra a legkitünőbbek egyike. Ilyen volt ezen császárnő.“¹⁾

E nevét örökítő fényes egyházzról, melybe temetett el később fia Mánuel császár, a későbbi byzanti írók magasztalólag emlékeznek.

Halála Kinnamosz szerint az alatt, míg férje Ázsiában Taniszmán mohamedán fejedelem ellen tábozott, s így hozzávetőleg 1130 körül, történt.

Férjét, kitől négy fiat és három leányt szült, a XII. század utolsó felében virágzott Niketász Khóniatész mint jó kormányzót, példás erkölcsű, rendes életű, bőkezűen adakozó, az udvart megvesztegető fényűzést és dobzódást nem szívelhető, komoly, de nyájas, emberséges férfiút rajzolja, magasztalását azal végezvén, hogy soha senki életét el nem vétette,

¹⁾ *Johannis Cinnami Epitome. Bonnae. 1836. 9—10. l.*

senkit meg nem csonkított s így a Komnénosz családbeli császárok méltó dísze volt.¹⁾

Négy fia közül kettő: Elek és Androníkosz még atyjok halála 1143 előtt elhalt. A haldokló apa a más kettő Izsák és Mánuel között az utolsót, bár ifjabbat, de trónra termettebbet ajánlotta, ki csakugyan mint utóda a keleti birodalmat 1180-ig szokatlan erélylyel kormányozta, s e közben nagyra törő terveivel, melyek végcélja nem egyéb volt, mint sajátjává tenni nagyatyja László király országát, hazánknak véres háborúkat s nem csekély aggodalmakat okozott.

Mánuel, kinek jellemében árnyoldala mellett is sok kitünőt találhatunk, kortársa Nikétász ifjú korában öreg eszű, harczias, merész, rettenthetetlen, veszélyt kereső, nagyra törekvő, s csatára mindig kész férfiúnak rajzolja. Szerinte arczáról kellem sugárzott, tekintetében valami búbáj volt; sugár természetén némi mérsékelt büszkeség ömlött el; arczszíne sem hófehér, mint az árnyékban nőttéké, sem fekete mint a napégetteké, de közép, fekete és fehér közt, s bár feketére hajlott, még így is kellemes volt.²⁾

Ha a magyar példabeszéd szerint: „nem messze esik az alma fájától“, fiúról anyjára szabad következtetnünk, Szent László királyunk egyetlen leányának képét élénk képzelődéssel könnyen élénk varázsolhatjuk.

¹⁾ *Nicetae Choniatae Historia. Bonnae. 1835. 62—64. l.*

²⁾ *Ugyanő e. h. 68. 69. l.*

XI.

A MAGYAR NEMZETI BÜSZKESÉGRŐL.

A magyar nemzeti büszkeségről.

(Megjelent : Növendékek lapja. Kolozsvár. 1865.)

Büszke magyar vagyok én!
K o l o s e y.

Mindnyájan tudjuk, mindnyájan érezzük, kik magunkat a magyar nemzet fiainak valljuk, de még a külföldi nemzetek is tudják és hirdetik, hogy a magyar nemzeti jellem egyik fővonása a büszkeség. Ez a nyílt, őszinte, férfiasan komoly magyar jellem egyik ékessége, melyben, mint a nap sugárai a virág szirmai közt rezgő harmatcseppben, a nemzeti lélek fénye tükröződik vissza. Ha volna hatalom, mely a magyar lelke mélyében gyökerező büszkeséget ki tudná irtani, nemzeti jellemünk zománcza lenne megsemmisítve.

De jól értjük meg: nemes büszkeségről, az igazi magyar büszkeségről van szó, mely annyira különbözik a kevélységtől, mint a bátorság a hetvenkedéstől. Kevély lehet egyes ember, egyes osztály őseire, gazdagságára, hatalmára, eszére, s kevélysége mellett korcs fia lehet a derék ősöknek, irigye a gazdagab-

baknak, meghunyászkodhatik, porban csúszhatik a nagyobb hatalom előtt, s árúba bocsáthatja eszét, az ég e legszebb adományát: de büszke csak az lehet, ki erkölcsi önbecsét érzi, ki lelkében tisztában van az iránt, hogy az igazság, emberség és becsület törvényeit szentül követte, s kötelességeit lelkiismeretesen teljesítette. Az ily embert hizelgés, csábítás, fenyegetés és erőszak el nem tántoríthatja, meg nem ingathatja.

Szerencsés a nemzet, melynek lelkével e nemes büszkeség egygyé forrt; mert az ily nemzet erkölcsé ép, romlatlan. Jöhetnek az ily nemzetre a megpróbáltatás, a szenvedés nehéz napjai, sújthatják a sors keserves csapásai, s nem aljasodik el, nem süllyed el, nem veszhet el; mert a nemzeteket erőszakosan előltni lehetetlen. Egy nemzet csak úgy veszhet el, ha kebelében az erkölcs, mely Berzsenyiként „minden országnak támasza, talpköve“, megveszett; egy nemzet csak erkölcsi halállal múlhatik ki, azaz: erkölcsi romlottságával maga ássa meg magának a sirt.

A magyar büszkének érzi magát nemzete nevére. A sors honától elszakaszthatja, idegen nemzetek közzé vetheti: de a világ legtávolabb részeiben is, akár a földi jóllét tengerében úszszék, akár a nyomor keserű kenyerét egye, nemzetiségét meg nem tagadja, s boldog vagy boldogtalan napjaiban örömmel s büszkén vallja magát magyarnak. Nincs oly boldogság melyben e nevet feledni akarja, nincs oly boldogtalanság, melyben e nevet szégyenleni tudná.

Igen, mert a magyar név mindnyájunk lelkében oly fogalmakkal van elválhatatlanul összekötve, melyek e nevet bizonyos varázsszal veszik körül. Ezeren meg ezeren lehetnek honfiaink között, kik szavakban talán nem, vagy csak alig tudnák kifejtteni, mi az, a mi ez egyetlen szóban az önérzetet annyira emeli, hogy rá magát az ember büszkének vallhassa: de ρ név varázshatását mindenki érezi. A ki ezt érezni nem tudná, vagy nem akarná, születhetett volna magyar anyától, beszélhetne ősei nyelvén, lélekben többé nem volna magyar.

Nemzeti érzelmeink egyik legszentebbike ez, s éppen azért, mert nemzeti, közös tulajdona minden magyarnak: a hatalmas főúrnak, kinek ősei seregeket vezettek a csaták mezejére s királyokat emeltek a trónra, éppen úgy, mint a napbarnított földmivelőnek, ki verítékével áztatja azon föld barázdáit, melyet édes hazájának vall; csak úgy érzi ezt a külföldön vándorló egyszerű mesterlegény, mint a tudományos míveltségért fáradó egyetemi tanuló. Tekintsd meg a magyar katonát, a kastélyokban nevedett főtisztoktól kezdve a kunyhókban született s pusztákon nőtt közlegényekig, s arczáról, tartásáról, magaviseletéről nemzeded fiát mindegyikben fölismerheted; mintha csak büszke, nyílt homlokára volna írva, hogy magyarnak született.

Ez érzelmet, mint őseink századok hosszú során át, úgy mi is az édesanyai tejjel szívtuk be. Megvan, nyilatkozik, kitör az nálunk már a gyermekkorban,

hogy majd kiforrva, megtisztúlva, férfiúi jellemünk egyik fényvonását képezze.

Igen jól emlékezem rá, mintha csak ma történt volna, hogy az alföld egyik falusi iskolájában, még azon egyszerű korban, midőn a mostani szép képes, verses olvasókönyveknek hírére sem hallottuk, s egy ábéczével, zsoltárral, kátéval s a jó öreg Losonczy István uram „Hármas Kistükör“-ével három-négy esztendeig kézikönyvül beértük (de ezt a keveset aztán Isten igazában meg is tanultuk), a „Kis Tükör“ e legelső kérdésére, melylyel a magyar nemzet történetjének küszöbére léptünk: „Micsoda nemzet vagy?“ száznál több pajtásommal együtt mily fölemelt fővel s mily egyszerre hangoztattuk a feleletet: „Magyar nemzet vagyok.“ De kiki tudhatja, hiszen melyik magyar fiú nem játszott volna katonásdit, hogy a mint a legjobb iskolapajtások két táborra oszolva küzdenek, mily lelkéből küzd a magyar tábor a török ellen, melynek, akarja, nem akarja, veszteni kell; mert a magyarnak engedni, magát hagyni, megfutni nem illenék, neki nem győzni szégyen volna. Egy-két kék folt a viadal hevében ilyenkor csak gyermekjáték; de a magyar becsület, az már nem tréfa dolog.

S miért van mind ez így? Miért van ez az érzés oly mélyen szivünkbe vésve, hogy az egyszeri öreg táblabíróval, ki élte alkonyán buzgó szívvel adott hálát Istennek, hogy magyarnak teremtette, szinte hajlandók vagyunk magunk is legmelegebb hálánkat ezért emelni hozzá? E kérdésekre megkísértem rövid magyarázatot

adni. De talán magatok is tudnátok, ki többet, ki kevesebbet felelni! Talán már maga a nyelv, melyet mindnyájan értünk s beszélünk, e legrégebb nemzeti kincsünk is, mutathat föl egyes szavakat, melyek a magyar nemzeti büszkeség helyes megértésére a kulcsot kezünkbe szolgáltatják? Figyeljünk egy kissé és gondolkozzunk.

Mit tesz ez a szó: *magyarázni, megmagyarázni?*

Felelet: valamely gondolatot, eszmét oly értelmesen előadni, oly világosan kifejtteni, hogy a ki eddig nem értette is, tisztán fölfoghassa. Ezt nyelvünkben csak ezen egyetlen egy szó fejezi ki igazán: *magyarázni*, mely szó gyökere maga nemzeti *magyar* nevünk. — Mintha csak azt akarná e szó hirdetni, hogy a magyarnak természetében van tisztán, világosan, értelmesen beszélni. Mit jelent továbbá valamit *magyarán* megmondani? annyit, mint nyíltan, komolyan, határozottan, hízélgés és félelem, himezés hámozás nélkül kimondani az igazat. Mintegy érezteti e szó velünk, milyennek kell lenni lelkünk nyilatkozatának, hogy magyarhoz illő legyen.

Nem szólok hosszasan a magyar szivességről, a magyar vendégszeretetről, a magyar vitézségről, a magyar lelkesedésről. Ez utóbbiról pedig megmondhatnám, hogy bár ne engedték volna soha és ezután se engednők soha szalmatűzhöz hasonlítani. Mindezek közpéldabeszéddé vált ismeretes dolgok. Csak a magyar becsületről teszek még néhány szót.

Őseinktől e szót oly fogalommal örököltük, hogy azon szennyet ejteni, mocskot tőrni nemzeti bűn; de még csak e szót könnyelműen, hiában ajkainkra venni sem szabad. Ha a magyar valamit becsületére állított, ez annyit tett, hogy a mit mond, szent igaz, mihez kétség vagy gyanú nem férhet; a mit valaki magyar becsületére ígért vagy fogadott, abba mindenki bátran bízhatott: mert a magyar annyira szentnek tartotta s tartja ma is az adott szót, hogy a ki szavát megszegi, arra megvetéssel mondta és mondja, hogy nem magyar ember; míg megfordítva, ha valakit igaz, derék, jó magyar embernek mondunk, annak bizonyosan egyenes lelkű, nyílt szívű, szavatartó embernek kell lenni.

Igy gondolkozott, így érzett nemzetünk, úgy a közönséges, mint a magán életben, így gondolkozik és érez ma is minden jóra való fia: bár megengedem, hogy valamint régen, úgy az újabb korban is akadtak és akadnak egyesek, kik e nemzeti örökségünket, a becsületet, nem őrizték és nem őrzik oly szentül, mint a nemzet szelleme követeli. Hitvány, aljas emberek egy nemzet milliói közt mindig voltak és lesznek: de ezek nemzetünk nagy tömegében, hála Istennek, még mindig csak kivételek, s e korcs fiaktól a nemzet közérzete oly nyílt s határozott megvetéssel fordul el, hogy még ellenségünk sem vitézhet el tőlünk, hogy becsületünkre összes nemzetül féltékenyek, kényesek ne volnánk.

Ha már elgondoljuk, hogy a magyar ember lelkében kitörölhetetlenül él egy ily kép, melyet magának gyermeksege óta az igaz magyar jellemről alkotott; ha elgondoljuk, hogy a magyar, midőn magát magyarnak vallja, ez egy szóban mennyi nemes gondolatot fejez ki, s lelke mint emelkedik, ha magát nemzete méltó fiának érezheti: könnyen megérthetjük, miért lényeges, miért elmaradhatatlan vonás nemzeti jellemünkben a büszkeség. De egyszersmind azt is általláthatjuk, hogy az ily büszkeséget, mely forrását a sziv nemes tulajdonaiból veszi, melynek alapja az erkölcsi önérték, kárhóztatni nem lehet, félremagyarázni, könnyelműen elítélni nem szabad.

Mondhatná talán valaki, hogy nemzeti jellemünk e sajátsága, a büszkeség, könnyen kárunkra válhatik, a mennyiben hazánkban lakó nemzettársaink szivében, kikkel jó s bal sorsban együtt kell élnünk, idegenkedést, rossz érzést kelthet irántunk; gátolhatja továbbá szellemi fejlődésünket és előhaladásunkat az által, hogy önmagunkkal megelégedve, a jobb és tökéletesebb után törekedni nem igyekezünk.

Ez igaz volna, ha büszkeségünk kevélységre, önértékünk önhittsége fajulna: de e mételeyektől megmenteni nemzeti jellemünket a természetes józan ész, mely a magyar fajnak oly kitünő sajátja.

Minden magyar ember tudja, mert ki ne ismerné a közpéldabeszédet, hogy „a ki mást megbecsül, magát becsüli meg,“ s minthogy a magyar a becsületre sokat ad s büszkesége is éppen azon alapszik, hogy

magát becsülni tudja s más által is becsültetni kívánja: erkölcsi lehetetlenség, hogy más nemzeteket kevélyen lenézzon, megvessen s a mi bennök becsülendő, a mit magában is becsültetni kíván, illően meg ne becsülje. S hogy ez valóban így van, hogy a magyar soha sem volt önző, az idegenek iránt szűkeblű, egész nemzeti élete, multja s jelene bizonyítja.

Ha a magyar történelmen végig tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a magyar az idegenek iránt Árpád-tól fogva, kinek diadalmas zászlói alá idegenek is sorakoztak, a legujabb korig mindig emberséges, szives, sőt nagylelkű volt. Királyaink német, olasz, orosz, rácz gyarmatokat szállítottak hazánkba, kik itt, mint vendégek (latin törvényeinkben s okleveleinkben *hospites*) egyes vidékeket megszállottak, falukat, városokat alapítottak, kedvezésekkel, kiváltságokkal halmoztattak el, oly jogokban részesítettek, hogy új hazájokból elhagyott régi hazájokba vissza többé nem kíváncsok s maradékaikban maig is közöttünk élnek. Sőt többet mondok: voltak hazánkban oly idegen vendégek, kik a magyar korona védelme alatt oly jogokat, szabadságokat élveztek, oly nemzeti önkormányzással, saját törvényekkel és külön törvényhatóságokkal, külön nemzeti gyűléssel, a közhaza országgyűlésén oly befolyással dicsekedhettek, hogy az országban, úgy szólván, országot alkottak. Ezek az erdélyi szászok, kiknek jogait, kiváltságait a magyar korona, a magyar törvényhozás hat századnál tovább fentartotta, védte, oltalmazta. Lehetett volna-é ez így, ha a magyar az

idegenek iránt emberség, szivesség és nagylelkűség helyett megvetéssel, gyűlölettel, üldözéssel viseltetett volna ?

Továbbá hazánk történelmében a legrégebbi kortól fogva a legujabb időkig, igen számos külföldi eredetű s idegen nemzetiségű férfit látunk szerepelni, kiket a haza fiaivá fogadott, kiket a nemzet jogai, szabadságai osztályos társává tett, az ország legfényesebb hivatalaira emelt, s kiknek utódai ma is hazánk főúri családai közt fénylenek. A magyar nemesség közt ezer meg ezer más nemzetiségű, német, szláv, oláh, örmény eredetű családot, sőt egész falukat találunk idegen ajku magyar nemes lakosokkal, kik a magyar alkotmány védelme alatt ugyanazon jogok részesei voltak, mint az Árpáddal bejött honfoglalók utódai. Nem világos bizonyosága-e ez annak, hogy a magyar az érdemet elismerte, becsülte s a hazája iránti jó szolgálatot nemeslelkűleg jutalmazta ?

A ki a magyar lelkületét, gondolkozásmódját ismeri, be fogja vallani, hogy nemzetünk, valamint a vallásfelekezetek, ugy a nemzetiségek iránt türelmes; ragaszkodik apái hitéhez, mely meggyőződésébe, vérébe ment át, de mint a lelkiismeret szabadságának hive, melyért annyit küzdött, mások vallásos meggyőződését tiszteletben tartja; ragaszkodik nemzetiségéhez, melyre büszke, melyet féltékenyen őriz s minden veszélytől életével kész védeni, de éppen azért, mert a magáét becsüli, félti, védi, másokét joggátalanul megtámadni, eltiporni nem lehet hajlandó. Nemzetünk

tudja, mily mélyen fáj ily megtámadás, elnyomás s a mit magának nem akar, józan gondolkozással másnak sem akarhatja.

A mi azt illeti, hogy nemzetünk büszkeségében önmagával igen is megelégedve, a haladás, tökéletesedés pályáján nem igyekeznék előre törekedni, ez ellenvetést a tapasztalás fényesen megczáfolja.

Elmultak azok az idők, midőn a magyar ember a hene nyugalom és az édes semmit nem tevés párnán szunnyadozva s önmagával eltelve szokta mondogatni: „Extra Hungariam non est vita; si est vita, non est ita“ (Magyarországon kívül nincs élet; ha van élet, nincs oly élet). Ezek az idők a nemzeti szellem hanyatlásának, a nemzeti lélek korcsosulásának szomorú napjai voltak; mikor országgyűléseken, megyegyűléseken a hon atyái latinul szónokoltak; mikor ősrégi főúri családaink nyelvben, viseletben és szellemben a hazában idegenekké váltak, mikor a mivelt magyar bajuszát levágva parókát viselt s ősei díszes öltözetét úgy eltorzította, hogy a régi képeken mosolygás nélkül nem nézhetjük; mikor gyönyörtű nemzeti nyelvünk, Erdélyt kivéve, hol az idegen majmolás mételye gyökeret nem verhetett, csak a köznép és a még romlatlan kis birtokos nemesség körében talált menedéket.

Ezek az idők rég elmultak s ma már mindenki tudja, hogy ha nemzetünket azon polczra akarjuk emelni, mely fényes multjánál, szellemi képességénél, hivatásánál fogva megilleti, sem tétlen nem heverhe-

tünk, sem helyben nem maradhatunk; mindenki érzi, hogy sok a tenni, sok a pótolni valónk. A legegyszerűbb ember is tudja, hogy vannak a magyarnál szerencsésebb, boldogabb, tudományban, műveltségben előhaladtabb nemzetek, kiknek példáján okulnunk, kiket erőnk, tehetségünk szerint megközelíteni, kikkel a szellemi haladás terén versenyezni törekednünk kell. S a magyar nemzet a múlt század végén mintegy félszázados tespedéséből fölcsudva, s elmaradását, melyet annyi szerencsétlen körülmény idézett elő, belátva, lelkének egész erejével küzdött, hogy a nemzeti művelődés, az alkotmányos fejlődés pályáján előre törhessen, s fáradozásait a jelen század első felében oly fényes siker követte, melyre mindig büszke önérettel tekinthetünk. Akadtak a múlt században Európában tudósok és politikusok, kik azt hitték, hogy a magyar nyelv kihalásának évei kiszámíthatók, hogy a maroknyinak állított magyar nemzetnek az őt környező s fenyegető idegen elemekbe olvadása és így elenyészése bizonyos: s ime a fölriadt, föleszmélt s lelki ereje önérzetére ébredt magyar tettekkel bizonyította, hogy élni akar, hogy élni fog, mert életereje ép, kiolt-hatatlan. S ma már ott állunk, hogy nemzetiségünk, a haladás és művelődés vívmányaira támaszkodva, öntudatosabb s erősebb, mint valaha.

Ha hazánk történeteinek végig tekintünk, azt látjuk, hogy nemzetünk élete folytonos küzdelem, gyakran a lételért, a fennmaradásért folytatott küzdelem. Talán egy országot sem ért annyi csapás, annyi rom-

bolás, mint a magyar hazát, melynek, úgy szólván, minden talpaltat földje őseink vérével van áztatva és megszentelve. E közben a magyar nép számban, erőben megfogyatkozhatott, de lelkében meg nem tört, el nem aljasodott; minden csapás után ujult erővel emelkedett fel hazája védelmére, a jog, törvény és szabadság ügye mellett.

Ez a lelki erő az, melyre nemzetünk büszke lehet, ez teszi előttünk szentté őseink emlékét; ez vigasztal bennünket a nehéz napokban, ez nem enged csüggednünk, lelkileg süllyednünk a szenvedések éveiben; ez adja meg hitünket, bizalmunkat a jövő iránt.

A mely nemzet multjára büszke és méltán büszke lehet, a mely nemzet ősei emlékét szentül őrzi, a haza törvényeit tiszteletben tartja, a jog és igazság útjáról el nem tántorodik, annak jövője biztosítva van, mert az ily nemzet a jövőt megérdemli.

Ápoljuk azért lelkünkben e nemes büszkeséget s minden tettünk, minden szavunk, minden gondolatunk oda legyen irányozva, hogy annak zománczán mocskot ne ejtsünk, szennyet ne tőrjünk. S hogy büszkeségünk öntudatos lehessen, hogy annak okairól magunknak és másoknak számot adhassunk, tanuljuk szorgalmasan hazánk történelmét, melynek olykor sötét gyászos lapjai közt számos oly fényes lapok tündöklenek, melyek lelkünket emelik s az ősi dicsőség és nagyság fényét tükrözik vissza. Hazánk történelme megtanít bennünket arra, hogy büszkeségünk erkölcsi, nemes legyen,

hogy a hazát, melynek szeretetét az édes anyai tejjel szivtuk be, értelmesen, okosan tudjuk szeretni.

Ragaszkodjunk mindenhez a mi nemzeti életünkben szép, nemes és jogos; becsüljük, miveljük őseink nyelvét, melylyel együtt él vagy hal a nemzet; tiszteljük az ősi törvényeket és szokásokat, melyek apáinkról ránk szállott drága örökségeink; gyönyörködünk régi magyar nemzeti viseletünkben, melyet szégyenleni s idegenért elvetni semmi okunk nem lehet. Szóval igyekezzünk testben lélekben magyarok lenni, jó vagy bal sorsban magunkhoz hivek, a magyar névre méltók maradni.

Hogy pedig ezt teheszük, igyekezzünk az erkölcsi, a lelki miveltés pályáján mind előbbre törni; ez az, a mi egy nemzetnek örök életet biztosít. Óvjuk lelkünket minden erkölcsi mételetől, óvakodjunk attól, hogy büszkeségünk kevélységgé, önérzetünk önhittséggé, szabadságszeretetünk féktelenségi viszketeggé, nemzetiségünk tiszta szeretete más nemzetek iránti türelmetlenséggé, ellenszenvvé fajuljon. Becsüljük meg más nemzeteket, legyünk igazságosak irántok, hogy ők is bennünket becsüljenek és szeressenek; tanuljuk el más nemzetektől mind azt a jót, szépet és hasznost, mivel hazánk javára, nemzetünk miveltésére szolgálatot tehetünk; tanuljunk saját történelmünkben őseink dicső tettein lelkesülni, erényeiket követni, tévedéseiket, vétkeiket kerülni.

Azt pedig soha egy pillanatig se feledjük, hogy minden magyarnak, a legelsőtől a legutolsóig, fényes

pályán vagy a legszerényebb körben, a haza iránt, melyben s melyért „élnünk, s halnunk kell,“ szent kötelességei vannak; s higgyük el, hogy nincs oly szerény állás, nincs oly szűk hatáskör, melyben e kötelességet híven leróni, a hazáért tenni, a nemzetért áldozni nem lehetne.

Ha e kötelesség érzete vezet bennünket pályánkon; ha e pályán az igazság, emberség, becsület lesz lelkünk vezérsillaga, ha mint ember, mint hazafi kezünket szívünkre téve, nyugodtan s önérzettel tekinthetünk vissza éltünk folyamára, s érezni fogjuk a költő szavainak varázserejét: „Szent hazánk! megfizettük mind mivel csak tartozánk“: akkor, csak akkor mondhatjuk el Isten s világ előtt fölemelt fővel nagy Kölcseynek e szavait, melyeket ő magáról oly méltán zenghetett: „Büszke magyar vagyok én!“

XII.

EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL.

XII.

Emlékezzünk régiekről.

(Megjelent: Növendékek lapja. Kolozsvár. 1865.)

Huszonnégy esztendő mulva¹⁾ ezer esztendeje lesz annak, hogy a magyar nemzet Kr. szül. után 889-ben a Kárpátokon áttörvén azon föld határára lépett, melyet vérenek hullásával szent tulajdonává avatott, hol magának és késő utódainak maradandó hazát alkotott, melyet saját nevéől Magyarországnak nevezett.

Huszonnégy év egy ember életében nagy idő; az öregek, kiket a leélt nehéz idők viszontagságai megtörttek, nem remélhetik, hogy fölviradni lássák a nagy napot, melyen nemzetünk a magyar haza ezer éves fennállásának örömnepét fogja ünnepelni; a férfiak közzül, kik most erejük javában munkálnak és küzdenek, ki merné magának biztosan ígérni, hogy a nemzet ez örömnepjét megéri? Csak az ifjuság, melyé a jövő

¹⁾ Ez a cikk 1865-ben volt írva.

minden reményével, vágyaival és örömeivel, csak az ifjuság adhatja át magát azon édes hit örömének, hogy a haza ezredéves ünnepén megszentelendi a dicső ősök emlékét, kik e hazát megalkották, kik e hazát ezer év nehéz viszontagságai közt oly sok küzdelemmel, oly sok áldozattal, „annyi balszerencse közt, oly sok csapás után“ is föntartották.

Ti ifjak, növendékek, kikre még egy egész élet vár, ti lesztek e nemzeti ünnep férfiai; tiétek lesz a legtisztább öröm, hogy férfiúi tetterővel léphetitek át a haza második ezredéves pályájának küszöbét; tiétek lesz a hivatás és kötelesség, azt nemes nagy tettek által a jövő kor előtt emlékezetessé szentelni. Adja a magyarok istene, mely e sokat szenvedett haza fölött soha sem szünt meg őrködni, hogy e napot, mint a fölviruló, boldog, szabad magyar haza fiai üdvözölhesétek.

Ezer év az idők végtelen folyamához mérve csak annyi, mint néhány pillanat az ember életében: de az országok és nemzetek életében, mely, mint minden a mi emberi, mulandó, valóban nagy idő. Egy ezred év alatt hány virágzó birodalom roskad össze, hány nemzet száll sirjába? Melyik halandó, bár a legbölcsebb is, merné biztosan kiszámítani, hogy a világ mostani birodalmi közül ezer év múlva melyik fog fönállani, melyik elenyészni, melyik lesz viruló, melyik hanyatló állapotban; melyik nemzet emelkedik föl a miveltség, szabadság és dicsőség pályáján, melyik süllyed a sötétség, szolgaság és erkölcsi halál homályába?

A természet örök és változhatatlan törvényei szerint minden, mi anyagi, folytonos változásnak, alakulásnak, fejlődésnek, virágzásnak, hanyatlásnak és enyészetnek van alá vetve; életet e földi világban halál nélkül gondolni sem lehet. E törvény alól a nemzetek sincsenek kivéve. Ők is, mint az egyes emberek, születnek, élnek és meghalnak. A dicső görög nemzet, mely egykor a miveltség pályáján az emberiség előtt tündöklő fényben ragyogott, ma már csak névben él; a hajdani szabad és dicső Hellász fenséges életét emberi hatalom többé vissza nem varázsolhatja. A római birodalom, mely valaha a félvilágnak osztott parancsokat, összeroskadt, s a régi Róma föltámasztásáról csak gondolkozni is haszontalan ábrándozás volna. Ez államok örökre meghaltak s romjaikból új országok élete csirázott föl; a régi görög és római nép elenyészett, s elpuhultság és szolgaság járma alatt elsatnyult utódaikban „más faj állott a kimult helyére.“ Csak egyetlen hagyományuk maradt, mely örök és romlatlan, mely míg az emberi nemzet él, folyvást élni és hatni fog; ez szellemök, melynek alkotásai tudományban és művészetben az emberiség közkincseivé váltak és azok maradtak; mert csak a lélek az, mely örök és halhatatlan.

A nemzetek, mint a történelem bizonyítja, halandók; egyik bukik, míg a másik emelkedik, egyik enyészik, míg a másik gyarapszik, egyik letűnik a világ szinpadáról, míg helyébe másik lép, hogy nyomdokain új pályát kezdjen. Azonban a mulandóság e gon-

dolata a nemzetekre nézve nem lehet leverő; mert a nemzetek életének nincs a természet törvényei által megszabott határideje. Egy ember élete 60—70 esztendő. Kik több időt érnek, csak kivételek, kik egy századra birnak visszatekinteni, valódi ritkaságok: de a nemzetek életpályája nincs századokra, nincs ezredévekre mérve. A nemzetek életében nincs gyermeki, nincs ifjú-, nincs férfiú-, nincs aggkor, melyre mulhatatlanul a halálnak kelljen következni. A nemzetek, melyek fiaikban mindig újra ifjulnak, testileg soha meg nem vénhednek, mint az egyes emberek, természetes halállal ki nem mulhatnak; hanyatlásuk csak a nemzeti szellemnek, a milliók ez egy testté forrasztójának sülyedésével, vénségök csak a nemzeti lélek elkorcsosodásával állhat be. Egy nemzet saját vétkeivel szerencséje tetőpontjáról néhány évtized alatt, egy-két nemzedék letűntével, sirjába rohanhat, míg egy másik a sors csapásaival küzdve századokig fön tarthatja magát s pillanatnyi bukásai után újult erővel emelkedhetik föl; mert a nemzetek életereje szellemökben rejlik s azzal együtt száll alá vagy emelkedik.

Ha ezt tudva nemzetünk életén végig tekintünk s látjuk, hogy a magyar nemzet, mely számra s anyagi erőre, valamint most nem versenyezhet, ugy hajdan sem mérkőzhetett Európa nagyobb nemzeteivel, Nyugat-Ázsia síkjairól Európába nyomulva, annak szívében, a négy folyó mellékén, e téjjel-mézzel folyó Kanahánban, magának nemcsak állandó hazát birt foglalni, hanem azt oly szilárdan meg is tudta alkotni, hogy

ezer év zivatarjaival daczolhasson: lehetetlen büszkén nem gondolnunk azon nemzeti lélekre, mely honfoglaló őseinket e hon megalkotásában vezérelte; lehetetlen tisztelettel meg nem hajolnunk őseink emléke előtt, kik a nemzeti lélek éltető erejét kebelökben a sors legnehezebb csapásai közben is soha kialudni nem engedték s utódaikra szent örökségül átszállították.

Talán egy nemzet életét sem fenyegette több veszély, mint a magyarét; alig van nemzet, melynek lételéért oly hosszú s oly nehéz harczokat kellett volna vívni, mint a magyarnak; az augsburgi vereség 955-ben, a mongol pusztítás 1241-ben, a mohácsi veszedelem 1526-ban a nemzetet a végromlás örvénye felé látszott sodorni. Századokon át küzdött a magyar, vérét nem kimélve, az európai miveltséget végveszélylyel fenyegető török ellen; másfél századig nyögött a szétszaggatott magyar haza nagyobb része a török sulyos járná alatt; számtalanszor vívta nemzetünk az élet-halál harczát életénél drágább szabadsága és alkotmányának megmentéseért: de a küzdelmekből soha vissza nem rettent; eltiport, örökre elveszettnek hitt és hirdetett jogait mindig visszaszerezte; mert ezekről kislelkűen lemondani keservesebbnek látszott volna előtte a halálnál. Minden csapás után új bizalommal, új erővel emelkedett föl, mert szentül megőrizte keblében a hitet, hogy hivatásának pályáját még be nem végezte, hogy viszontagságos, de dicső múltja után egy szebb jövőre érdeme és joga van. És e jövőért előtte semmi áldozat soha drága nem volt.

Azon nemzetek között, melyekkel a népvándorlás folyama a középkorban Európát előzönlötte, egyedül mi vagyunk azok, kik hazánkat s nemzeti életünket az enyészettől meg tudtuk menteni. A hatalmas góthok birodalmai, melyek a skandináv félszigettől Krímig és Spanyolországig alakultak, csak rövid életűek voltak; a vandakok rettegett hatalmát ma csak átkos emlékezetök hirdeti; rokonaink és elődeink a húnok roppant birodalma, kik Attila alatt a világ meghódítására látszottak törni, e lángeszű hódító halálával összeomlott: örököseik az avarok, csak harmincfél századig birták rettegett birodalmukat a Duna mellékén föntartani, s a IX-ik század elején, Nagy Károly fegyverétől megtörve, nemzeti léteiket, sőt nevüket is csakhamar elvesztették; a törökök, a népvándorlás ez elkésett rajai, kik Ázsiából a XIV-dik században Európába áttörve a százados harcokban vérző magyar nemzet testén át fenyegették eltiprással Nyugat-Európa miveltségét, Európában ma is csak idegen elemet képeznek, mely hanyatló életét mintegy kegyelemből tengeti, s a mivelte világ kebelében jövőre méltán nem számíthat. De a magyar, mint az európai népcsalád életrevaló tagja, nemcsak multjára tekinthet vissza önérzettel, hanem bizalommal nézhet a jövő elébe is, melyből hivatásának dicső pályája int felé.

S ha elgondoljuk, hogy hazánk nagy költője szavai szerint „a magyar elszakadott testvértelen ága nemének;“ ha tudjuk, hogy egykor nálunk hatalmasabb vér- és nyelvrokonaink, az avarok, a kozárok, a kú-

nok, a besenyők részint egészen kihaltak, részint enyésző maradványaikkal a magyar nemzet testébe olvadtak; ha érezzük, hogy Európában idegen nemzetiségek tengerében sziget gyanánt állottunk és állunk, melynek partjait a zajló hullámok elborítással fenyegetik: főnmaradásunk a csudaszertível tetszhetnék határosnak, ha nem tudnók, mi az a mi bennünket egy ezredéven át föntartott és megmentett; s talán kétség férne szivünkhöz jövőnk felől, ha nem éreznők, hogy megmentő talizmánunkat, nemzeti szellemünk életerejét, nemzeti jellemünk tisztaságát, ma is oly hiven őrizzük kebelünkben, mint apáink századok során át őrzötték.

A világtörténelem ítélőszéke a nemzetek részrehajlatlan igazságos birája. A nemzetek élete nem függ a vak eset, a véletlen szeszélyeitől; a mely nemzet századok hosszú során át élt és virágozik, önlelkében hordja, abból fejtette ki az erőt, mely őt föntartotta és emelte; a mely nemzet lehanyatlott vagy elenyészett, önkebelében hordta és ápolta romlása magvait. Egyik mint másik sorsát egyiránt megérdemelte; mert a világtörténelem csak az örök igazság ítéleteit hirdeti.

E tanulság az, mely a történelmet a tudományok egyik legszebbikévé, egyik leghasznosabbjává emeli; ezért kell a történelem lapjait gondosan és lelkiismeretesen tanulmányoznunk, hogy a multból a jelenre okulást merithessünk s a jövőre magunk elébe biztos irányt tűzhessünk. Minden nemzet élettapasztalása saját történelme lapjára van följegyezve, hogy belőle a jövőndő kor életbölcseiséget merítsen; a mely

nép e lapokat nem becsülné meg, azokból önismere-
tet, okulást, szerencsés napjaiban intő szózatot, szen-
vedéseiben vigasztalást és erőt nem igyekeznék meritni,
az jelenét könnyelműen fecsérelné el s jövődje zá-
logát dobná el magától. Ily nemzet századokon át élni
sem képes, sem érdemes nem volna.

E tanulságokat olvastam én le hazánk történel-
mének lapjairól, melyeket ifjuságom óta figyelemmel
és szeretettel forgattam, s éppen azért nem tudom
eléggé buzditólag ajánlani nemzetem ifjuságának, mely
hivatva van, hogy a hazának szebb jövőjéért küzd-
jön és munkáljon, hogy tanulja szeretettel a haza
történelmét, melynek ismerete nélkül a jelent érteni
s a jövőre célirányosan munkálni nem lehet. Ne me-
rüljünk el csak azon tanulmányokba, melyek a min-
dennapi élet pillanatnyi szükségéit kielégítik, ne csügg-
jünk lelki szemeinkkel csak a jövő ábrándos képein,
hanem tekintsünk vissza a multa is, hogy ismerjük a
pályát, melyet megfutottunk s ne téveszszük lelki
szemeink előtt az irányt, melyet nemzetünk szelleme
elénk kitűzött. Midőn a jelenben élünk s a jövőért
munkálunk, ne forduljunk el hidegen a multtól, mely-
nek köszönhetjük azt, a mik vagyunk, mely jöven-
dőknek szilárd alapja, s ne feledjük, hogy a mult
drága vérrel szerzett szent örökséget hagyott ránk,
melyet könnyelműen elvesztegetnünk nem szabad, mert
annak minden porszemeért az utókor előtt felelősök
vagyunk.

„Tiszteljed apádat és anyádat, hogy hosszú idejű légy a földön“ ez a vallás szent parancsa, mely éppen úgy szól a nemzeteknek, mint az egyes embereknek. Elhunyt őseinknek csak a hű megemlékezéssel róhatjuk le a tisztelet és hála adóját; emlékezzünk azért s kegyelettel „emlékezzünk régiokról.“

A legrégebb magyar historiás ének legelső versorai így hangzanak :

„Emlékezzünk régiokról,
Az Szittyából kijöttekről,
Magyaroknak eleikről,
És azoknak vitézségekről.“

A középkori magyar verselővel egy azon czélt tűztem én is magam elébe : emlékezni akarok honszerző őseinkről. De míg az idézett vers írója megelégedett azzal, hogy latin krónikáink előadását magyar versekbe foglalva leírta, miként foglalták el Ázsiából jött eleink mai hazánkat : addig én többről, tanulságosabb-ról, érdekesebb-ről akarok egy pár órát beszélgetni. — Lehető röviden, de hiven szándékozom rajzolni ősapáink szellemi, erkölcsi, katonai és polgári életét. Egy képet akarok alkotni a magyar nemzetről, a milyennek azt Európába telepedése első századában, a pogány hőskorban, csak nem ezer év homályán át a régi írók tanubizonyosságai után ismerhetjük. Mellőzöm azért leírni, hogy és mint jött ki a IX-dik század végén a hét magyar nemzetség a Volga mellékéről; hány és mily véres csatával foglalta el e hazát; nem írom le csudással határos hadjárataikat, melyeket első

vezérek alatt nyugotra az Atlanti tengerig, délre Olasz- és Görögország végéig legtöbbször fényes diadalok közt folytattak: szóval nem a magyar vezérek korának történeteit fogom elbeszélni, hanem azt írom le igazán, hitelesen, úgy a mint a régi írásokból tanultam, milyenek voltak testileg lelkileg honfoglaló ősapáink, milyen volt vallásos, polgári és katonai életük, milyenek voltak szokásaik és erkölcsük.

Melyik magyar fiú, melyik magyar leány volna az, ki ne örülne, ha akad egy jó öreg bácsija, ki neki mind erről szívesen elregélgeti, a mit bizony nem egy két öreg könyvből tanultatott? Azt gondolom, hogy ilyenre nem egy könnyen akadok: mert szeretem hinni, hogy e lapok olvasói közt aligha találkozik egy kettő, ki fontosabb kitűzött kérdéseimre magának s másnak feleletet ne szeretne adni. A kinek kedve van a letűnt régi kor képein gyönyörködve okulni, annak édesörömmel beszélgetek dicső elődeinkről s hiszem nem egy hamar fogyok ki a mondani valóból.

I.

A magyar ősvallásról.

A vallás az, melyből a nemzetek lelkét mintegy tükröből legtisztábban megismerhetjük. Minél régebbi korra tekintünk vissza, annál erősebben össze volt szövődve a vallás a nemzetek polgári életével; sőt a legősibb korban az emberiséget, a polgári társaságot kirekesztőleg a vallás törvényei kormányozták.

Legelső s legfontosabb kérdés azért, ha Ázsiából jött őseink lelkét, lelki miveltségét meg akarjuk ismerni, milyen volt az, az apáikról örökölt ősmagyar vallás, melyet Európába magokkal hoztak ?

E kérdésre csaknem ezer év múlva teljesen kielégítő feleletet adni igen nehéz. Nincs egyetlen egy lap irásunk, mely pogány őseinktől maradt volna; pedig nem kételkedhetünk, hogy valamint a székelyeknek volt saját írásmódjuk, melyet még két száz esztendővel ezelőtt a székely földön, bár kevesen is, értettek és használtak, ugy a magyarok sem voltak írástudatlanok. De ha voltak is könyveik, melyek a vallás törvényeiről, a nemzet régi történeteiről szóltak: azokat a XI-dik században a többnyire idegen térítők túlhuzgósága, mint a pogány kor gyűlölt emlékeit megsemmisítette, s később a keresztyén magyar papság is mindent elkövetett, hogy a nemzetből az ősz pogány kori szokásokat kiírta, sőt azoknak emlékezetét is eltörölje.

Mindemellett is részint idegen írókból, részint régi latin krónikáink egy-egy elejtett szavából, de leginkább nemzeti nyelvünkéből, mely egyes szavakban és kifejezésekben az ősmagyar kor gondolkozását hiven tükrözi vissza, a magyarok ősz vallásáról annyi egyes adatot csakugyan összeszedegethetünk, hogy azokból magunknak e vallásról helyes fogalmat alkothatunk.

A magyarok hitték és imádták az egy Istent, a világ teremtetőjét, fentartóját és korinányozóját. A VII-ik századi görög író, Theofülaktosz az ázsiai turkokról,

mely név alatt emlegetik a X-dik századi görög írók Árpád magyarjait is, így ír: „A turkok rendkívül tisztelik a tüzet, tisztelik a levegőt és vizet, a földnek énekeket zengenek: de csak azt imádják s nevezik Istennek, a ki ezt a világot teremtette; ennek lovakat, ökröket, juhokat áldoznak.“ Magát az *Isten* nevet őseink Ázsiából hozták magokkal s azt keresztyénekké lételök után is megtartották.

A magyar nép, mint a régi zsidó is, saját nemzeti Istent hitt, ki őt vezérelte, ki az országot, Attila örökségét, neki általadta. E külön nemzeti Isten fogalma lényegesen eltér a magasztos keresztyén vallás tanításától, mely Istent az összes emberi nemzet Atyjának vallja s mindnyájunkat egyazon Isten fiainak és így a szeretetben atyafiaknak hirdet. Maig is találunk nyelvünkben kifejezéseket, példabeszédeket, melyek a „*magyarok Istené*“-nek emlékezetét fentartották. „Él még a magyarok Istene“ mondja a magyar, midőn a sors csapásai által sujtott nemzetének jobb jövőjére hittel s reménnyel gondol; ma is, ha igazságtalan bántalmakat szenvedve, a bosszú s megtorlás vágya kél zajló szívében, mintegy öntudatlan kiáltja ellensége fülébe: „megemlegeted a magyarok Istenét!“ mert nem halt még ki népünk szívéből a hit, hogy mint a példabeszéd mondja: „Nem rövidült keze magyarok Istenének!“

Mily élénk és erős lehetett ősapáink hite a magyarok Istenében; hogy emlékezetét népünk majd nem kilenczszáz éves keresztyén élete sem törölhette el!

Mielőtt Szent István király nemzetünket a keresztényiségbe avatta, a vezérek és az ősvallás korában, a nemzeti közgyűlés végzéseit és parancsait ezen Isten és a magyar nép nevében hirdették ki a kiáltók; ennek nevében szólították fegyverre a nemzet fiait, mint krónikáink följegyezték, e szavakkal: „Isten és a magyar nép szava, hogy ez s ez nap, ez s ez helyen kiki fegyverben pontosan megjelenjen, a közsé tanácsát és parancsát meghallani.“

A föntebbiekből sejthetjük, mily fogalmuk lehetett pogány őseinknek Istenökről, kit, mint általában az őskorban a népek, saját magukhoz minél hasonlóbbnak képzeltek, saját jellemöket és erkölcsüket Istenökben is mintegy megtestesítvén és megdicsőítvén. A magyar, mint kiválólag harczias nép, ki hazáját s mindenét fegyverrel kereste, fegyverrel védte; ki szántás-vetéssel nem foglalkozva, életét harczokban töltötte, vagyonát, kincseit háborukban szerezte, örömét, dicsőségét hadjáratokban találta, Istenét sem tudta máskép gondolni, mint a hadak hatalmas vezérének, a seregek urának, ki saját népét csatáiban vezérli, védi, támogatja s a nemzet ellenségeit bosszúálló fegyverével összetöri. Népünk a villámlásban és mennyköben maig is „isten nyilát“ látja, s ellenségét megátkozva isten nyilával kívánja üttetni.

Attilát, a húnok vagy helyesebben khúnok, azaz: kúnok világrendítő királyát, a megrémült Európa népei isten ostorának hitték és hirdették; e hitet vallásos meggyőződéseikhez alkalmazva a pogány magyarok

is elfogadták, s magokat Isten boszúja eszközeinek tartották, ki őket a keresztyén világ ostorozására rendelte. Midőn krónikáink az augsburgi véres csatában Kr. u. 955-ben fogságba került magyar vezérek, Bulcsú és Lél, fölakasztatását elbeszélik, azt írják, hogy a német császár, a mint őket elébe vezették, kérdezte tőlök: Miért olyan kegyetlenek a keresztyénekhez? s a magyar vezérek így válaszoltak: „Mi a nagy Isten boszúja vagyunk, ki minket ostorúl rendelt ti reátok; mert azonnal a ti rabjaitokká leszünk, mihelyt titeket üldözni megszünendünk.“

Mint láttuk, a régi magyarok hitték, hogy a világot Isten teremtette s ezért imádásuk tárgya az egy Isten volt, kit kétségtelenül e világon minden jó forrásának, a rossz büntetőjének és boszúlójának tartottak. Ugy látszik azonban, hogy mind azt a rosszat, mit e világon tapasztaltak, mitől félték, rettegetek, nem voltak hajlandók a jó, az imádott Isten akaratjából történnék hinni, hanem mind a természeti, mind az erkölcsi világbeli rosszat egy félelmetes emberfölötti gonosz hatalomnak tulajdonították. E képzelt hatalmasságot, a rossz, a gonosz kútfejét, *ördögnek*, vagy mint régen ejtették, *ördöngnek* hívták.

Bizonyos, hogy az ördög név nem a keresztyéniséggel jött be nyelvünkbe, és így valamint az Isten nevének és fogalmának, úgy az ördögének is már a magyar pogány korban létezni kellett. Keresztyén papjaink e szót a bibliabeli sátán és a görög diabo-

losz, latin diabolus, nevek fordítására csak készen átvették és fölhasználták.

Hogy őseink a roszt az ördög munkájának tartották, kitetszik mai napig fönmaradt s fájdalom igen is divatos káromlásainkból, milyenek: *ördög adta, ördög teremtette, eb adta, kutya teremtette* stb. Mind ezen valódi pogány eredetű és érzelmű káromlásokkal, melyek vallásos és mivelt keresztyén ember szájába nem illenek, a nyers pogány magyar ember azt akarta kifejezni, hogy a kit vagy a mit e szitkokkal illet, az oly rossz, oly alávaló, hogy hite szerint lehetetlen, hogy a jó Isten teremtménye volna, hanem a gonosz kútfejtől az ördögtől, vagy az azt személyesítő alávaló állatoktól, kutyától, disznótól kell származnia.

Ezen káromlások ellentételül meg vannak nyelvünkben maig is az *Isten adta, Isten teremtette* kifejezések, melyek eredeti ősi értelmökben bizonyosan csak jót, kedvest, kívánatosat jelentettek, de a melyeket ma már jámbor, ártatlan, de jámborságában együgyű, élheterlen, ártatlansága mellett ügyefogyott emberre, vagy valami ártalmatlan, de haszonvehetetlen tárgyra szokás alkalmazni.

Az ördög hatalma e szerint őseink előtt félelmetes, gyűlölt és átkozott volt; éppen azért az ördög nem is lehetett tiszteletök és imádásuk tárgya, minék régi emlékeinkben csakugyan legkissebb nyoma sem található.

Ezek után bátran tévedésnek merem nyilatkoztatni több újabb kori tudósunk azon állítását, hogy

az ősmagyar vallás két egyenlő hatalmú, egyenlően tisztelt, imádott istenséget ismert volna, mint a régi persák vallása, mely Ormuzdot a világosság és a jó, Arimánt pedig a sötétség és rossz atyjának hirdette, vagy mint a régi szlávoké, kik a jó isten mellett, kit *fehérnek* neveztek, *fekete Istent* (Czerni Bog) hittek és imádtak. Tudósainkat ez állításra régi *ármányos*, és ebből csak az újabb korban divatba hozott *ármány* szavaink hibás értelmezése vezette, mely szerint az *ármány* szót a régi persa rossz szellem *Arimán* nevével kapcsolták egybe s azt még ősi ázsiai vallásunk korából fönmaradt s azzal egybeköttetésben álló névnek állították.

Szerintem *ármányos* szavunk értelmének megmagyarázására, mely régen *rablót*, *zsiványt* jelentett, most pedig *ravasz*, *furfangos*, *csintalan* értelemben szokott használtatni, nem szükség oly messze, Ázsiába s oly távol korba visszamennünk. Megfejtethjük azt magából élő nyelvünkéből is. Mindenki ismeri és használja *ártani* igénk *árt* gyökét, melyből *ártalmas*, *ártatlan* stb. szavaink erednek. Ezen gyökből éppen úgy képződhetett *ártmány*, *ártmányos* szavunk, mint az illető gyökökből *takarmány*, *zsákmány* s több hasonló szavaink, s így *ártmányos* vagy könnyebb kimondás kedvéért *ármányos* szavunk régi *rabló*, valamint újabb jelentéseit is sokkal helyesebben kimagyarázhatjuk, mint ha a persa *Arimán* névhez folyamodunk, melynek hitem szerint a magyar ősvalláshoz semmi köze nincs.

A pusztában sátrak alatt tanyázó, ugy szólván lóháton élő, vadászattal, halászattal, baromtenyésztéssel, harczokkal foglalkozó népek, miveltségök e fejletlen állapotjában, mint az észak-ázsiai és észak-európai mongol és finn fajta népeknél ma is láthatjuk, nem lehetnek képesek annyira fölemelkedni, hogy istent, mint a magasztos keresztyén vallás parancsolja, „lélekben és igazságban“ imádják.

A természet szabad kebelén élő ember lelkére varázshatással vannak a természet főséges nagyszerű jelenetei, melyeknek okait, eredetét megfejtteni s érteni nem tudja; mindennapi életére sokkal nagyobb jótekonny és kártékony befolyással vannak ezek, mintsem menekülhetne azon érzelmektől, melyek őt a természet iránt részint áhitatos tiszteletre, részint önkénytelen félelemre készítik. Így fejlődik ki lelkökben a természet tisztelete, istennek, a láthatatlan legfőbb hatalomnak, a természeti látható tárgyakban való imádása.

Igy volt ez őseinkkel is. Tisztelték és imádták isten hatalmát a természeti elemek: a tűz, víz, levegő és a föld képében.

Különösen a tűz tisztelete az, melyet legélénkebben gyakoroltak. A nap, mely az egész természetre jótekonny világával fényt és életet áraszt, a hold, mely szelid fényével az éj zord sötéttségét eloszlatja, a csillagok számtalan ezrei, melyek éjjel egyedüli kalauzaik voltak a végtelen síkságon, s melyek forgása szerint osztották fel idejüket, a pusztákon élő magyarok lelkét buzgó hálára és tiszteletre ragadták. Ezen égi

testeket mind annyi égő tűznek képelték; mit legvilágosabban bizonyít nyelvünk, mely a felettünk területén mennyi boltozatját *égynek*, az azon tündöklő millió meg millió kisebb-nagyobb fényes pontokat pedig csillagokról *csillag*-oknak nevezte. De nyelvünkben még arra is találunk bizonyosságot, hogy az ősi magyarok az összes természet életadó és életető elemének a tüzet tartották. Nemcsak a nap s az égi vagy más égő testek fényét hitták ugyanis világnak, hanem az egész látható természetet. a mindenséget, is *világ* szóval nevezték, ez által mintegy azt fejezve ki, hogy a mindenség életetője a világító tűz, hogy világosság azaz tűz nélkül az egész természet, melyet *világ*-nak nevezünk, nem létezhetnék.

Az ég, azaz: a tűz, imádása, Észak-Ázsia népeinél régen általános volt; de vannak népek, mint a tunguzok, valamint több török-tatár törzsek, melyek mai nap is az eget imádják. Egy chinai író szerint, a tűzimádó tunguzok nem ülnek fára, mert azt hiszik, hogy a fában tűz lakik; azért gyékényt vagy bőrt teritnek a földre s arra ülnek. A finnek az ősi időkben a napot tüztömégnek s a földi tüzet a napanya fiának tartották; náluk, mint bizonyosan őseinknél is, a tűzimádás a nap tiszteletével együtt járt. Égimádóknak állítják a chinai írók a *hiongnu* népet is, melyet több történetvizsgálók az Attila alatt oly híressé lett húnok vagy khúnok őseinek tartanak.

Ha ezeket tudva Erdély czimerére és pecsétére tekintünk, s abban a magyarok czimere, a kiterjesztett

szárnyu sas vagy karvaly fölött a székelyek czimeréül a *nap* és a *hold* tűnik a szemünkbe; ha továbbá a régi *Kúnország* (Cumania, a mai Moldva és Bessarabia) czimerén, melyet a magyar királyok koronázása alkalmával a koronázási zászlók egyikén a legújabb korig láthattunk lobogni, a *hold* és a *hajnalcsillag* képével találkozunk: vajon nem azt kell-e hinnünk, hogy ezen ősrégi czímerek a magyarral testvér húnok vagy khúnok égimádó ősvallásának emlékeiül intenek felénk? Ezt annál biztosabban hihetjük, mert a székelyeket valamint legrégibb hiteles krónikáink, ugy a firól-fira szállott nemzeti hagyomány egyenesen Attila húnjai maradékainak hirdeti, s mint tudjuk, náluk az ősi szokások és erkölcsök a legújabb időkig a legtisztábban fönmaradtak.

A húnokkal és magyarokkal a rokon avaroknál is, kik mai hazánkon harmadfél századig uralkodtak, a tűzimádásnak bizonyos nyomát találjuk. Baján az avarok hatalmas khánja, Kr. u. 582-ben a rómaiakkal a Száva partján, Sirmium mellett szerződést kötven, midőn e szerződésre ősi szokás szerint esküt tett, egyéb borzasztó átkok közt azt kívánta magára és nemzetére, ha a rómaiak ártalmára törekednék, „hogy az ég omoljon fejükre, és a *tüzisten*, *ki az égben van* (azaz: a nap) szakadjon reájok.“

Hogy a tűz őseinknél vallásos áldozataik alkalmával nagy szerepet játszott, bizonyosnak tarthatjuk. De a temetkezési szertartásoknál is használták a tüzet. Hogy a húnok halottaikat megégették, bizonyítják a

Székes-Fejérvármegyében Százhalom mellett látható ugynevezett *kínhalmok*, melyekben krónikáink szerint a tárnokvölgyi ütközetben Keve kapitánynyal együtt elesett 125,000 hún hamvai nyugszanak. E nagyszerű sirhalmok néhányát az újabb időben fölbontván s tudományosan megvizsgálván, mindegyikben égetett csont- és fegyverdarabokon kívül csak hamut találtak. Egy ily nagyobb sír fenekén még annyi s oly ép szénre is akadtak, hogy szekérderékkel lehetett a közel kovácsműhelybe hordani s ott a kohónál használni. A halottak megégetésére a magyar vezérek korából is van kétségtelen hitelű adatunk. Midőn 926-ban egy magyar csapat Schweizban kalandozván a st.-galleni kolostor alatt tanyázott s azt kirabolta, egy magyar, a mint a kolostor tornyán állott réz kakast aranynak vélve le akarta verni, a másik pedig az egyház tornyából véletlen lezuhant s mindegyik szörnyet halt. Ezeket mint egy odavaló szerzetes, szemtanuk elbeszélése után, följegyzette — bajtársaik ott rögtön az egyház küszöbe előtt megégették s a lobogó máglyát körbe állván az égő üszköket kopjáikkal piszkálgatták.

Ezen halottégetési szokás emlékét tartja fenn a maig is divatos magyar példabeszéd; „*sem hire, sem hamva,*“ melyet olyan emberről szoktunk mondani, ki úgy eltűnt, hogy azt sem tudhatjuk róla, él-é még, vagy már meghalt és így hamuvá lett.

A keresztyénség behozatala után is maradtak némi nyomai a tüztiszteletnek. Ilyen a Szent-Iván estéjén különösen Magyarország északi vármegyéiben s

a palóczságon a legújabb korig szokásos tűzrakás, melyet a falu ifjusága dal közben körül tánczol és átugrál, s az ugrásból, a mint szerencsésen vagy bajjal történik, jót vagy rosszat jövendő. Az Ipoly mentén szokásos ez alkalommal a tűz és füst felé egy nyaláb *tisztes* fűvet tartani s ezt mondani: „Kelés ne legyen a testemen, törés ne legyen a lábamon.“ Ugyancsak a tűztiszteletre emlékeztet bennünket az örömtűzek gyújtása, mely szokás nálunk az új korban városaink, lakaink kivilágítására változott, de a finn népeknél ünnepélyes alkalmakkor még maig is divatozik. Menynyire tisztelte a magyar a tüzet, kitetszik onnan is, hogy népünk a tűzbe valami tisztátalanságot vetni, vagy mint pajkos gyermekek szokták, bele köpni, ma is nemcsak illetlenségnek, hanem valódi vétkeknek tekintik, s ezért a dorgálás és fenyítés nem igen szokott elmaradni. A tüzet a házi tűzhelyen kialudni hagyni népünk ma is kárhozatos hanyagságnak, a szomszédba menni tüzért illetlenségnek tartja, s az egyszerű paraszt házából a tüzet vagy éppen nem vagy csak némi babonás félelemmel merik kiadni. A *háztűznézés*, mely népünk házassági szertartásai közt névszerint maig is fönnavan, az ősidőkben bizonyosan vallásos tűztiszteleti szertartás volt, ma azonban már értelmét veszítette s a vőlegény szülei részéről a leányos háznál tett látogatásra szorítkozik.

A víz tisztelete, mely némely finn, török és mongol népségeknél, kik a tengernek, tavaknak, folyóknak és forrásoknak maig is állatokat áldoznak,

mint már említettük, nemzetünknel is erős divatban volt. A csíki székely krónikában, melyet 1533-ban régi irományokból s ezek közt görög nyelven keresztyén görög papok által irt följegyzésekből szerkesztettek, egy pár meglehetősen eltorzított görög szót találunk a latin krónikába görög betűkkel átírva, melyeknek értelmét csak *viztisztelőre* és *vizimádóra* magyarázhatjuk. Így nevezi az említett krónika azokat a székelyeket, kik a X-dik század közepe táján és így Szent István térítése előtt, az ősi hitben megmaradva, a keresztyén-ség ellen, melyet Erdélyben a görög császári udvar 950 táján már terjesztett és a székelyek közt sikerrel terjesztett, harczoltak.

Valamint a finnek, lappok és esztek földén maig is több folyó és tó *szent* nevet visel, úgy hazánkban is számosak Heves, Nógrád, Esztergom, Győr, Baranya, Vas és más vármegyékben a *Szent Kút* nevezetű helységek. Ezek nagy része bizonyosan még őseink pogány korából kapta ezen elnevezést. Tudjuk ugyanis Sz. László királyunk törvényéből, hogy a pogány magyarok a kútaknál szoktak áldozni, s a forrásokhoz, fákhoz, kövekhez vitték az istennek följánlott zsengeket. A keresztyénség elterjedésével is megmaradtak e szent kútak a nép kiváló tiszteletében, de az idők és erkölcsök változtával búcsújáró helyekké alakultak át.

Krónikáinkban olvassuk, hogy midőn Árpád magának a meghódítandó hazából egy marok fekete földet, egy tömlő Dunavizet és egy nyaláb füvet hoz-

tott, és ezeket átvévén, a hazát mintegy előre birtokába vette, a vizet kürtjébe öntve népe színe előtt az ég felé emelte s úgy imádkozott a mindenható istennek, hogy az országot nekik örökre birni engedje.

A temetkezésnél, mely, mint látjuk, a halottak megégetésével történt, a vitziszteletnek is vannak nyomai. A sírokat, melyekre minél nagyobb halom földet szerettek hordani s melyeket régi okleveleink *pogán sér* néven említnek, források fejenél vagy folyóvizek mellé helyezték. Így Árpádot, mint legrégibb történetírónk Béla király névtelen jegyzője írja, az Attila király városa, a mai Ó-Buda fölött eredő patak forrásánál temették el tisztességesen, mely szent helyen később keresztyén egyház épült s e mellett Fejéregyház nevű falu keletkezett, mely ez előtt egy pár száz évvel a török uralom korában pusztult el. Ekkor az egyház is romba dőlt, de alapját a legközelebbi években sikerült buzgó régiségbuvárainknak fölfedezni, s így biztos tudomásunk lehet azon szent emlékü helyről, hol hazánk alapítójának hamvai nyugszanak. Ugyanezen író tudósítása szerint Botond vezért a Verőcze folyó mellé temették. Krónikáink följegyezték a hagyományt, hogy Árpád unokáját Taksot pogány szokás szerint a Duna mellett Takson falu közelében temették el, s hozzá teszik, hogy Taks unokája Levente is, ki testvérei I. Endre és I. Béla keresztyén királyaink korában is az ősvallás híve maradt, ugyanott nyugszik eltemetve.

A viztiszteletnek néptünk szokásaiban csak kevés emlékezte maradt fenn. A húsvéti locsolódás, mint keresztyén eredetű, itt szóba nem jöhet. De már az a szokás, hogy az arató gazdát, midőn koszoruzott fejjel társaival együtt énekelve haza tér, le kell önteni vízzel, hogy a termés bő legyen, az őspogány gondolkozásra mutat, mely szerint a víz, mint a föld megtermékenyítője és így az áldás adója, különös tiszteletben részesült. Néptünknel sok helyt szokásban van, hogy asszonyok, midőn a kútból merítettek, a tele korszából egy keveset a kútba visszalocsósantanak, mi a forrásoknak szánt áldozatokra emlékeztet. Midőn idegennek inni adnak, a korszából egy keveset a földre öntenek; ezen szokás koránt sem azért történik, mint némelyek első pillanatra gondolják, hogy az edény szája a netalán rajta lévő portól, szeméttől megtisztuljon, hanem az ősvallási áldomások most már értelmét veszített régi maradványa.

A földnek a turkok, mint olvastuk, énekeket zengettek. A tisztelet e neme fönmaradt aratóinknál, kik koszorúval s énekelve térnek meg hajlékaikba. A földet a finnek *maa*-nak hívják, régi énekeik *maaemä*, azaz: *földanya* néven emlegetik. A finneknél a föld anyja, *maan emo*, is hatalmas és imádott istenség volt. Őseink is a földet az élők és így az emberi nem anyjának hitték. A *föld anya*, a víz mostoha, mint a magyar közmondás tartja. Ez ős felfogásnak nevezetes emlékét találjuk egy kecskeméti néphitben, mely szerint a kinek torka fáj, térdepeljen le a földre és

mondja háromszor egymás után: *Édes anyám föld, neked mondom, torkom fáj*, csókolja meg háromszor a földet, s azután térpedelve még egy miatyánk-ot mondjon el, mely utóbbi pontban már a keresztyén vallás befolyását látjuk ez őspogány kori szokás értelmének szelidítésére.

A föld, mint édes anya, iránti tiszteletre mutatnak némely népszokásaink, mint például, hogy az újdon szülött kis gyermeket legelsőben a földre, mintegy édes anyja keblére teszik le, s csak azután adják át szüléinek; továbbá, hogy a haldoklót a földre teszik, s azt hiszik, hogy ez által halálos küzdelmeit megkönnyebbitik; mely hitnél fogva az alföldi nép közt a haldokló beteg az ágyból maga is a földre szokott kíváncskozni.

Népdalainkban és regéinkben nem egy nyoma van azon ősi korról örökölt néphitnek, hogy a föld az istentelen ember holt testét nem veszi be, hogy a hit-szegő, hamisan esküvő testét a föld magából kiveti. Ez utóbbi hit onnan származik, hogy a régi magyar esküvésben szokás volt a földre esküdni s az esküvőnek magára azt az átkot kívánni, hogy ha nem igazat mond, a föld nyelje el, süljedjen el alatta, vagy hogy testét ne fogadja be, hanem vesse ki. Törvénytárunkban I-ső Lajos király és Hunyadi János idejebeli esküformákban olvassuk: „föld tetemedet úgy fogadja halva, harmad napon úgy ki ne vesse.” Különösen a határjárásoknál és határigazításoknál divatozott a régi nemzeti magyar eskü, melyet törvénykönyvünk komoly

és rettenetes esküformának nevez, s melynek szertartása ebből állt: azt a kinek a bíró ítélete szerint a peres föld iránt esküt kellett tenni, a hely színén mezitlábbal a földbe övig beásták, ki is jobb kezébe földet véve s azt feje fölé tartva elmondván a kiszabot rendes esküt, ezt mondta utána: „ha ezen esküt hamisan, csalva tettem volna le, ez a föld nyeljen el, és soha sem nekem, sem örököseimnek, sem ezen falu lakosainak hasznos és termékeny ne lehessen, hanem gazt és tövist teremjen.“ A magyar népnél maig is igen divatos átkozódás „a föld nyeljen el; sülyedjen el a föld alattam, ha igazat nem mondok“ sat.

A régi korban a magyarok nemcsak magát az anyagi földet tisztelték, hanem hitték és rettegték a földben lakó szellemet is, melyet a finnek *maan emo* (föld anyja) néven tiszteltek. Ennek emlékét gondolom fönmaradottnak a *manó* szóban, melyet néptünk most már értelmezni nem tud s valami ijesztő szellemnek tart. Közmondásaink: tudja a manó; vigyen el a manó; eredj a manóba stb., csak ugy értelmezhető, ha *manó* szavunkat a finnek említett földistene nevével és fogalmával hozzuk összeköttetésbe. Ezt annyival inkább tehetjük, mert a *manó* szót, mint némely tudósaink teszik, a persa *Arimán*-nal, vagy Persiában *Manes* által alkotott *manichaeusok* vallásával hozni egybeköttetésbe, igenis merész hasonlítás.

Tisztelték a pogány magyarok a levegőt is, melyet az alföldi nép közt akárhányszor hallottam *lebegő ég*-nek nevezve. Ez ősrégi magyar elnevezést tudva,

mi nélkül magát a *levegő* szót nem is lehetne értünk, sejthetjük, hogy a magyarok pogány korukban két eget hittek és különböztettek meg: a *lebegő eget* és a *meny eget*; amazon értették a földünkhöz tapadó légkört, mely ködével, felhőivel, a szelekkel, viharokkal fejük fölött mintegy lebeg; a *meny eget* ellenben fénylő csillagaival szilárdnak, ingathatlannak hitték, s gyaníthatólag azért nevezték *meny ég*-nek, mert annak boltozatja, a mint a föld forgásáról nem tudó tanulatlan ember látja és hiszi, *megyen*, vagy régiesen *menyen*. Ezt *menyország*-nak is nevezték, miből következtethetjük, hogy ott a földi élethez hasonló életet képzeltek. Bizonyítja ezt a nyelvünkben fönmaradt *égi háboru* nevezet is, mely arra utasít bennünket, hogy a pogány magyarok, kik itt e földön harczok és háboruk közt töltötték életüket, a villámlásban és menydörgésben az égben folyó háboru jelenségeit képzeltek és hitték.

A *levegő* vagy *lebegő* ég volt őseink hite szerint a szelid jótékony tündérek lakhelye. Minthogy pedig ezek a föld fiainak nem ártottak: a romboló viharokat, pusztító orkánokat őseink a fellegekben lakó gonosz szellemnek, a *garaboncz*nak, tulajdonították. A tündérekről szóló népmesék, valamint népünknek a *garabonczás deákról* maig is élő hite még a régi pogány kor gondolkodásának és hitének maradványai.

A lélek és test közötti különbség, valamint a léleknek a halál utáni fönmaradásáról, azaz: a lélek halhatatlanságáról szóló tudomány ismeretes volt po-

gány őseink előtt. Kitetszik ez krónikáink azon helyéből, melyben a magyaroknak Taks vezér korában történt konstantinápolyi hadjárata s a roppant erejű Botondnak az óriás göröggel vívott párbaja egyenesen a pogánykori régi népmonda után van előadva. E szerint, midőn az óriás görög a Konstantinápolyt vívó magyarok táborába kilépven, főnhangon hirdette, hogy két magyarral kíván megküzdeni, oly föltétellel, hogy ha mind a kettőt legyőzi, a görög császár semmivel se tartozzék a magyaroknak, de ha le nem győzi, adófizetőjökké legyen: Botond, az óriás elébe e szavakkal lépett: „Én vagyok Botond, az igazi magyar, legkissebb a magyarok közt; végy magad mellé két görögöt, *hogy az egyik elszálló lelkedet fogja föl, a másik testedet temesse a földbe*: mert bizonynyal mondom, adófizetőjévé teszem a görög császárt nemzetemnek.“ Hogy e szavainak súlyt adjon, Botond bárdját ragadva oly rést vágott azzal egy csapásra a város arany kapuján, hogy rajta a monda szerint egy öt esztendő gyermek könnyedén ki- s bejárhatott volna; azután az ünnepélyes párviadalban úgy a földhöz vágta az óriást, hogy a monda szavai szerint *„lelkét azon helyt rögtön kiadta.“*

Hitték e szerint őseink a léleknek a halálon túl is fönmaradását, hittek egy más világot, hol a halottak új életet fognak élni. De valamint Istenöket magokhoz minél hasonlóbbnak, úgy a mennyországot, a más világot is ezen világhoz s földi életökhöz hasonlóknak képzelték és hitték. Bizonyítja ezt a krónikáink-

ban Lél és Bulcsú haláláról fönmaradt hagyomány, melyben pogánykori nemzeti hőskölteményeink egyik legszebb töredékére ismerhetünk.

Midőn az augsburgi csatában 955-ben elfogott két magyar vezért a császár elébe vitték, ez halált mondott fejükre, de megengedte nekik, hogy szabadon válaszszanak magoknak olyan halált, a melyet óhajtanak. „Hozzák elő kürtömet — mond Lél — hadd fújam meg még egyszer életemben, s azután rögtön válaszolok.“ A kürtöt előhozzák, Lél előlép, a császár felé néhány lépést közeledik, kürtjét ajkához emeli, de e pillanatban oly erővel sújtja a császár homlokához, hogy az a csapásra rögtön szörnyet halva rogy össze. Ekkor így kiált föl a magyar vezér: „Eredj előttem a halálba; *a más világon is az én szolgáló lélsz.*“ A scythák hite ugyanis azt tartja — mint a krónika magyarázólag utána veti — hogy a kiket életökben megöltek, azok őket a más világon szolgálni tartoznak.

Minthogy őseink, mint ez más pogány népekre nézve is bizonyítható, a más világot e földi élet másának hitték, ezért volt nálok szokásban az elhalt szolgálait, hadi foglyait, harczy paripáját leölni s mind ezeket, valamint fegyvereit, ékszereit vele együtt eltemetni, hogy t. i. mind ezekben a más világon ne lásson szükségét. A velünk rokon fajú népekre nézve a történetírók több ily esetről emlékeznek, melyek közül egy párt érdekesnek tartok megemlíteni. Egy VI-dik századi görög író szerint a turkok fejedelme, Tur-

xanthes , atyja Dizabul torát ünnepelve , annak lovai-
val együtt négy hún foglyot is leöletett, megparan-
csolván előbb nekik, hogy atyjának vigyenek hirt,
hogy s mint folynak az ő dolgai e földön. Még érde-
kesebb egy más eset, melyet egy más írónál olvas-
hatunk. A Feketetenger mellékén tanyázó kúnok közt
egy előkelő ember elhalván, temetésekor legjobb lovát
s egy szolgáját elevenen sírjába szállították, a fejedele-
lem a szolgának egy nyalábban nagy csomó aranyat
és ezüstöt akasztatott nyakába , s megígértette vele,
hogy azt neki a más világon visszaszolgáltatja; azután
egy levelet adott kezébe, az elhalt királyhoz szólót,
melyben azt megkérte , hogy az elhalt vitézt , mint a
ki neki híven szolgált, gazdagon jutalmazza meg ;
mire a sírt az élő szolga és ló fölött erősen bedesz-
kálták s kövekből és földből roppant halmot hánytak
fölébe. Hazánkban ez előtt csak egy pár századdal is
divatozott az a szokás, hogy az előkelő vitézek teme-
tésekor a koporsó előtt vezették a sírig harczy pari-
páját; miben az ősi temetkezési szertartás némi ma-
radványára ismerhetünk.

Őseink vallásos szertartásai közül kettőt tar-
tok különösen kiemelendőnek : az áldozatot és az es-
küvést.

Hogy őseink az isteniszteletet ünnepélyes áldo-
zatokban gyakorolták, arra több rendbeli tanúbizony-
ságaink vannak. Legrégibb történetírónk, Béla király
névtelen jegyzője szerint, midőn Álmos vezér és vité-
zei Ung várába bevonultak, „a halhatatlan Isteneknek

nagy áldozatokat tőnek és négy nap lakomázának.“ Ugyanő szerinte, midőn Ónd, Ketel és Tarczal Zalán fejedelemhez követségbe mentek s egy hegytetőre, melyet Tarczal nevérol maig is Tarczal hegyének hivunk, fölnyargalván, onnan a Tiszán túli roppant síkra letekintettek és az áldott földet körültekintvén kimondhatlanul megszerették, „azon helyen pogány szokás szerint egy igen kövér lovat leölvén nagy *áldomást* tőnek“ (fecerunt magnum *aldumas*). Árpád és vitézei Szerencsen táborozva, a mint Szabolcs, Tas és Töhötöm vezérektől hirt vettek, hogy a Tiszán túli földet a Meszesig meghódították, „pogány szokás szerint *áldomást* tőnek és örömükben egy hétig vigan lakomáznak vala.“ Krónikáink szerint *Vata* lázadása alkalmával, midőn a magyarok az ősi hit visszaállítására fegyvert ragadtak, az összes nép áldozatokat tartott és kezdettek lóhúst enni. Még Szent László törvényei is tilalmazzák a pogány áldozatokat.

Mint tudjuk, az áldozatok állatokból, lovakból, ökrökből, juhokból állottak. A magyaroknak, mint pusztai lovag népnek a ló lévén legkedvesebb állatjok, ezzel tették a legnagyobb szerű áldozatokat; e czélra, mint az ős korban a persákról is tudjuk, különösen a fehér lovat, mint legtisztábbat, szerették kiválasztani.

Az áldozat, bár erre nézve őseinket illetőleg hátaozott tudósításunk nincs, bizonyosan abból állott, hogy a leölt barom húsának egy részét az istenség számára a tűzbe vetették; más részéből pedig ünne-

pélyes lakomát csaptak, mit *áldomás*-nak neveztek. Az áldomásívás népünknel vásári szerződések alkalmával maig is igen erősen divatozik s az adás-vevés megtörténtének a legkétségtelenebb hitelü bizonyítványa, mintegy szentesítő pecsétje; de a magyar köz- és magánélet ünneppélyes lakomái, a mulhatatlan pohárköszöntésekkel együtt, melyek sehol nem divatosabbak, mint nemzetünk közt, az őskori áldomások keresztyénies átalakulásai. Az alföldi népnél a legegyszerűbb ebéd vagy vacsora alkalmával is illetlenség volna legalább az első pohár bort akár a gazda, akár a vendég részéről Isten nevének említése és jó kívánás, áldás nélkül kiüritni.

Mint tudjuk, az áldozatok forrásoknál, hegytetőkön, köveknél, fáknál történtek. A csíki havasokban maig is *áldomás feje* nevet visel egy patak forrása; mely ősrégi név bizonyosan a székelyek pogány korából ered, kiket, mint láttuk, a csíki székely krónika pogány korokban *viztisztelők*-nek, *vizimádók*-nak nevez.

Igen hihető, hogy a nemzet papjai, jósai — kiktől a turkoknál már a VII-dik századi Theophylactus emlékezik s kiket népmeséink s régi irataink *tátos* néven emlegetnek — áldozatok alkalmával a leölt barom beleiből és csontjaiból jövendőt szoktak a népnek mondani. Attiláról írja a VI-dik századi Jornandes, hogy a catalaunumi (chálonsi) világhírű csatát megelőző éjjel a jósokkal, kik táborát követték, jövendőt mondatott magának, s ezek a barmok beleit és a le-

fejtett csontokon az ereket megvizsgálván, a húnok veszteségét előre megjövendölték. Régi szótárainkban csakugyan megtaláljuk a *bélnéző* szót jövendőmondó (*haruspez*) értelemben, s köznépünknel maig sem ment ki egészen szokásból a *nézők-höz* folyamodni, hogy a lopott jószágot visszakerítsék.

Nevezetes vallásos szertartásokkal járt az *eskü* is. — Történetírásunk atyja, *Béla* király névtelen jegyzője, elbeszélvén, hogy az Ázsiából Attila örökségének elfoglalására megindult hét magyar nemzetség miként s mily föltételekkel választotta Álmost, Árpád atyját, a nemzet vezérévé, ezt írja: „Akkor az említett férfiak pogány szokás szerint saját vérüket egy edénybe bocsátva megerősítették az esküvést és jóllehet pogányok voltak, mind a mellett is az esküszereződést mind halálokig megtartották.“

Hogy e vérszerződéskor — melyen, mint rendíthetetlen szirtalapon nyugszik hazánk csaknem ezer éves alkotmánya — az esküvő férfiak az egybe ontott vért megitták, bizonyosnak tarthatjuk a régi írók előadásából, kik szerint ezen vérszerződési szokás a scythák, parthusok és médusok közt már a legrégibb időkben divatozott. De bizonyítja ezt a csfki székely krónika is, mely szerint, midőn a székelyek a magyarokhoz csatlakozván, a magyar vérszerződési alaptörvényeket ünnepélyes áldozatot tartva elfogadták, „vérok cseppjeit kiontva örömükben ünnepélyesen megitták.“ De még világosabb bizonytságot birunk erre nézve a velünk rokon kúnokról a XII-dik századból.

Ezeknek a görög császárral Andronicussal kötött szerződése így ment végbe: A görög császár és előkelői megmetszették erőket és vérüket egy nagy ezüst edénybe bocsátották; a kúnok fejedelme és előkelői is ugyan így tettek; azután a vért borral és vízzel vegyítvén kölcsönösen ittak belőle s ezzel egymást véreknek, atyafiaknak állították és fogadták. A szerződés és eskü ünnepélyes percei közben a kúnok ezen fölül egy kutyát vezettek a két fél közzé s azt kardjaikkal közösen darabokra aprították, ezt mondván: így veszsen el, a ki a kötött szerződést megszegné.

Ezt tudva, fogjuk érteni a bajor püspökök által a 900-dik évben a pápához intézett levél azon szavait, melyekben említik, hogy őket ellenségeik a szlávok a szent szék előtt azzal vádolták, hogy „a magyarokkal együtt *kutyára vagy farkasra esküdtek*“ és e vád ellen ünnepélyesen tiltakoznak. Valamint a fentebbi példákban a kúnok, úgy őseink is, nem a kutyára vagy farkasra esküdtek, hanem csak az esküszegés büntetését jelképezve s a hitszegőt mintegy előre megátkozva vagdalták össze az említett állatokat.

Szokásban volt egyébiránt őseinknél eskü gyanánt a *kézadás* is, mely köznépünknel adás-vevés alkalmával maig is kötelező erejű. Midőn őseink Erdélyt hódították, az oláhok, vezérok Gyeló eleste után önkénynt *kezet adva* választották Töhötömöt urokká, s a helyet, hol ezen eskü történt, azért nevezik a hagyomány szerint maig is *Esküllőnek*.

Még keresztyén királyaink korában sem ment ki szokásból a sajátságos *magyar eskü*. IV-dik László királyunkat — ki a még akkor is pogány kúnokkal czimborált s azért *Kún László* nevet kapott — a pápa háromszoros esküjére emlékeztette, melyet elsőben az oltárnál a feszület előtt, másodsor jobb kezével királyi hitére, harmadszor pedig *magyar szokás szerint* tett volt le.

Milyen lehetett e magyar eskü, hozzá vethetünk az avar khán esküjéről, melyet Sirmium alatt avar szokás szerint így tett le: „Kardját kirántván és az ég felé emelvén, magára és az avar nemzetre *irtóztató átkokat mondott*, hogy ha valami gonosz szándéka volna a rómaiak ellen abban, hogy a Száván hidat veretett, maga és egész nemzete egy lábíg veszszen el, az ég a magasból omoljék feléjük s a tűzisten, a ki az égben van, szakadjon rájuk, az erdők és hegyek rájuk dőlve borítsák el s a *Száva* vize rájuk áradva nyelje el őket.“

Temetési szertartásaikról már alkalmilag többször emlékeztem. Az eddig mondottakhoz tudhatjuk még, hogy előkelők, kedveseik halálát pogány szokás szerint úgy gyászolták, hogy hajaikat levágták s arczokat meghasogatva mintegy vérkönyeket sírtak. Így tett a hún vagy khún nép Attila halálakor. Az ázsiai turkoknál is hasonló szokást találunk. Ezek fejedelme Turxanthes, midőn atyja halálát gyászolta, a görög császár nála lévő követeit is fölszólitotta, hogy vegyennek részt atyja Dizabul halála fölötti gyászában és

hasogassák meg arczaikat. Hogy az elhunytakért nagy-szerű *tort* tartottak, mi lakomával volt összekötve, tudjuk Attila temetésének leírásából, mely szerint e lakoma maga a király sirhalma fölött történt. A *tor* eredeti értelme azonban nem az lehetett hajdan a mi ma. Legalább *megtorolni* szavunk, melynek értelme annyi, mint bosszút állani, arra utasít bennünket, hogy a *tor*, különösen a csatában elesettekért, abból állott, hogy a halott megbosszulására fogoly ellenségeket vagy rabszolgákat öldököltek le. Ide czéloz az Attila fölött mondott halotti gyászének is, melyet az alig egy századdal később élt Jornandes a még akkor élénk hagyomány után jegyzett föl. Ezen énekben Attila nagy tettei dicsőítése után elmondattván, hogy őt nem ellenség, nem övéi csele ejtette el, hanem boldogan, szerencsésen, öröm közepette fájdalom nélkül húnyn el, a végsorok így hangzanak: „Ki mondhassa hát ezt halálnak, melyet senki sem tart *megtorlandónak?*“ Krónikáink ily megtorlásról csakugyan emlékeznek. Az augsburgi csata után, mint írják, Botond hadai a Rajna mellékén egy sereg németet legyőzván és elfogván, a magyarok mind azoknak, a kiket elfogtak, mintegy nyolcz ezer fegyveresnek, fejöket vették „bajtársaik torául“ (pro exequis sociorum); midőn pedig Bulcsú és társai csúfos fölakasztatásáról értesültek, „valamennyi német foglyot, még az asszonyokat és csecsemőket is, husz ezerig valót, leöldököltek.“

Házassági szertartásaikról igen kevés emlékezet szállott ránk. Pápai Páriz Ferencz nagy-enyedi tanár

a XVII-dik század vége felé irt munkájában azt írja a régi magyarok eljegyzési szertartásairól: „Szokásban volt a régi magyaroknál, hogy a jegyes mátkájának valamely Isten ezüst bálványképét adta a kötött házasság jeléül, illet ajándékozott a nő is leendő férjének s ezt mindketten holtokig hordották.“ E szokás maradványa maig is megvan Szegeden a népies házassági szokások közt, hol a vőlegény és menyasszony közt az ezüst bábalak váltása maig is divatozik. Hogy egyébiránt a pogány korban a férj a nőt szüleitől vette, mutatják *vő*, azaz: vevő, *vőlegény*, *vőfél* szavaink, valamint az *eladó* leány nevezet. Házastársát a magyar igen megbecsülte, magával egyenlőnek tartotta, mint ezt *feleség* szavunk bizonyítja. Maga a *feleség* szó is arra utal, hogy a régi magyarok egynejtűek voltak; nincs is csakugyan legkissebb bizonyágunk sem arra, hogy a némely ázsiai népeknél divatozott többnejtűséget ismerték volna.

Volt-é őseinknél szokásban bálványok tisztelete: oly kérdés, melyre régen tudósaink többnyire tagadólag feleltek. A XIII-dik században az ősi hazában, a Volga melléki ugynevezett Nagy-Magyarországban, az ott járt magyar térítő szerzetesek bálványokat nem találtak. Ezek tudósításában azt olvassuk, hogy az ott talált magyar atyafiaknak semmi ismeretök sem volt a mindenható Istenről (mit a keresztyén papok bizonyosan csak elfogultságból irhattak), de bálványokat sem imádtak. Mind e mellett is, ha *Bálványos* nevű helységeinkre, várainkra s az ugynevezett *Pogány-*

várákra gondolunk, melyekről a néphagyomány maig is azt tartja, hogy e helyeken áldoztak a pogány magyarok bálványaiknak, ezek léteztét nem lehet kétségbe vonnunk. Hogy egyébiránt a bálványokat, melyeken faragott szobrok értendők, imádták volna, azt, vallásos nézeteiket ismerve, lehetetlen elfogadnunk.

II.

Az ősmagyar hadi élet.

Hogy Árpád magyarjai, a mint a Volga mellékéről Európa szívébe az ősi Hunnia visszafoglalására előnyomultak, a négy folyam mellékét a Kárpátoktól Adriáig néhány év alatt folytonos diadalok közben meghódíthatták, s csakhamar ezután hadaikkal Európát minden irányban átszáguldozva, zászlajaikat éjszakra Hamburg és Bréma tájáig, nyugatra az Oczeánig, délre Olaszország alján Otrantóig s keletre Konstantinápolyig félszázadnál tovább legtöbbszörre győzedelmesen lobogtathatták, annak okát korántsem nemzetünk túlnyomó számában s így nyers erejében, hanem hősi jellemében, katonai szellemében, hadi szerkezetében s azon fensőségben kell keresnünk, melyben a hadtudományt illetőleg nemzetünk Európa akkori népeivel szemben állott.

A magyar nemzet minden tagja egyiránt szabad, egyiránt fegyveres, minden magyar született katona volt. Zsoldosokat, kik bérért harcoltak volna, a magyar nem ismert; idegen volt előtte a hűbéri rend-

szer, mely a nemzetben úri és szolgálai osztályokat teremt; a vezérek korában, kiket a nemzet szabad választása emelt a nemzeti had parancsnokává, a háboru joga a nemzeti közgyűlés kezében volt; ez hívta fegyverre Isten és a magyar nép nevében a nemzet fiait; ez választotta az egyes hadjáratokra a seregek kapitányait, kiknek eljárása fölött itélni, kiket feleletre vonni jogában állt. Szóval az ősmagyar hadsereg valódi nemzeti had s a nemzet valódi hadsereg volt.

A szabadság a fegyverviselés s a honvédelem kötelességével együtt járt. Ez elv szerint mindazon rokon fajú vagy idegen eredetű vitézek: székelyek, oroszok, kik a hét magyar nemzetséghez csatlakoztak s a honfoglalás és honvédelem munkájában részt vettek, szabadok maradtak s a nemzet tagjaivá váltak; ellenben ha akadt magyar, ki a közgyűlés táborba szólító parancsára helyes ok nélkül meg nem jelent, vagy magát a csatatéren gyáván viselte, az vagy halállal lakolt, vagy szabadságát veszve megszűnt a nemzet tagja lenni s a fegyverrel hódított, vagy külföldről hadi foglyokúl behurczolt idegenek sorsába, a szolgaságba taszított. Magyarának lenni annyit tett, mint szabadnak lenni; szabadnak lenni annyit tett, mint a hazát fegyverrel szolgálni.

A velünk rokon húnok, vagy helyesebben khúnokról tudjuk, hogy náluk a szolga is szabaddá lett, ha ura által csatatérre vitetve ott magát vitézségével kitüntette. Kétségtelenül így volt ez őseinknél is, kik nemcsak az önkényt meghódolt szláv lakosok előkelőit,

mint szabadokat, hanem még szolgálk közzül is a vitézebbeket a hadjáratokra magokkal vitték.

Mily elismeréssel adóztak honfoglaló őseink a vitézségnek, annak bizonyítására elégnek tartok csak egy érdekes esetet fölemlíteni. Midőn Bölcs Leó keleti császár a bolgárok ellen Árpád magyarjaival szövetségelt s ezeket hajóhadával a Dunán fölfelé szállíttatta, Simeon bolgár fejedelem a folyót erős kötelekkel elzárván, a hajóhad előnyomulását s a magyarok partra szállását vitézeivel egy darabig akadályoztatta; azonban a görög fővezéri hajó kormányosa, Barkalász Mihály harmad magával csolnakba szállva, a köteleket a parton az ellenség szeme láttára szétvagdalta, mit látva a magyarok, így kiáltottak föl: „Ezt illetné meg, hogy patriciussá nevezzék s a hajóhad fővezére legyen.“

A mennyire becsülték azonban még idegenben is a vitézséget s a hősie önfeláldozást, éppen annyira szigoruak voltak saját véreik iránt is, ha gyáván, a nemzet katonai becsületét meggyalázólag, viselték magokat. Krónikáink a hagyomány után beszélik, hogy az augsburgi csata után Ottó császár a fogságba jutott számtalan magyar közzül hetet kiválasztott, s a többieket leöletvén, ezeket a magyar nemzet retentésére levágott füllel bocsátotta vissza hazájokba, e szavakat intézvén hozzájuk: „Menjetek el magyarjaitokhoz s mondjátok meg nekik, hogy soha többet a kínok e helyére ne jöjenek.“ Minthogy pedig e hét magyar, krónikáink szavai szerint „nem akart inkább együtt meghalni bajtársaival, a község (azaz a nem-

zeti közgyűlés) ily ítéletet mondott rájuk, hogy mindenöket, a mijök ingóban vagy ingatlanban volt, veszsítsék el s nejeiktől, gyermekeiktől elválasztva, gyalog, mezitláb járjanak sátorról-sátorra koldulni mind halálokig. E hét magyart aztán e botránkozta-tásért a köznép *magyarkáknak*, *gyász magyaroknak* nevezte.“

Őseink ily gondolkozását ismerve s az egykoru Bölcs Leó császár értesítéséből tudva, hogy a magyar hadseregben igen szigoru fegyelem uralkodott, kezdjük érteni, hogyan lehetett képes nemzetünk a X-dik században azon csaknem meséseknek tetsző hadjáratokat végrehajtani, melyeknek bámulatra gerjesztő leírásával Európa távol tartományainak egykoru évkönyvei telve vannak.

A magyar nemzet hadereje Európába telepedésünk idejében tisztán lovasságból állott. Valamint a húnok, kik ugy szólván lóháton töltötték életöket, ugy a lóra termett magyar sem volt képes e korban gyalog harczolni. Milyen lehetett e lovasság, melynek párját Európa Attila korától fogva nem látta, könnyen elképzelhetjük, ha ezredéves utódaikra, a magyar huszárokra gondolunk. Történetírásunk atyja, a XI-dik századi névtelen jegyző, midőn a scythiai gyors lovasság kemény harczos voltáról beszél s azt mondja, hogy e nép nyilazásra a világ minden nemzeténél különb volt, e szavakat veti utána: „hogy ilyenek voltak, maradékaikról megismerhetitek.“ Mi is az ősmagyar lovasságról fogalmat akarva adni, büszkén mutatha-

tunk a világ legelső könnyű lovasságára, a magyar huszárra.

E lovasságban, mely nem nagy, de rendkívül gyors és győzős lovaival, hideget, meleget, éhséget, szomjúságot könnyen tűrő legénységével, távolságot és akadályt nem ismert, mely szükség esetében Európa legnagyobb folyóit vakmerően átúsztatta, mely Schweiz óriási havasain, a Pyrenaei zord heglánczon keresztül mert és hirt törni, mely a Duna s Tisza partjairól néhány hét alatt a Rajna és Szajna mellékén ütötte föl sátrait, e lovasságban rejlett azon erő, mely a magyart az elámult és megdöbbsent Európa előtt jó darab ideig a győzhetetlenség varázsfényével övezte, mely a magyar nevet nyugaton és keleten közrettegés tárgyává tette.

Mint maga e lovasság, úgy egész harcmodora szokatlan és megdöbbsentő volt Európa népeire nézve, melyek aránylag csekély számú nehéz lovasságukkal a magyarok villámgyors rohamait visszaverni s hasonlóan nehéz fegyverzetű gyalogságokkal a lóhátról nyilazó magyarok öldöklő nyilzáporának ellenállni nem bírtak.

A nyil volt őseink legrettentőbb fegyvere. Ennek ügyes kezelésére gyermekeiket kicsiny koruktól fogva a legnagyobb gonddal oktatták, sőt a nyilazásra szolgálkat is megtanították. Rendkívül erős és ruganyos szaru-ijaikról hihetetlen messzeségre, oly pontosan irányozva röpitették nehéz nyilvesszeiket, hogy azok halálos csapásait alig lehetett kikerülni. A bren-

tai csatában a 900-dik évben, midőn Árpád magyarjai legelsőben száguldozták be Felső-Olaszországot, de Berengár király túlnyomó hadereje által üzöbe vétetve s kifáradt lovaikon menekülést nem remélhetve, minden foglyuk, zsákmányuk, sőt minden legényre egy-egy ló kivételével felesleg lovaik átadására s e mellett még azon fogadásra is ajánlkoztak, hogy soha többé Olaszország földére nem lépnek, azonban ajánlataik gúnyos és dölyfös visszautasítása után a gyáva önmegadás helyett a kétségbeesés utolsó harczára szánták el magokat, a könnyű magyar lovasok oly véletlen lepték meg az erejében elbizakodva henyélő olasz tábornokot, s oly villámgyorsan röpitették a lakomázók közzé záporként omló nyilakat, hogy a X. századi Luitprand cremonai püspök szavai szerint „sokaknak utolsó falatjukat torkukba szegezték“. Diadaluk tökéletes lett; néhány óra mulva 20,000 olasz holtteste hevert a Brenta folyó mezején. A pozsonyi véres csatában, 907-ben, midőn Árpád halálával, fia a gyermek Zsolt lépvén kormányra, Németország elérkezettnek képzelte a pillanatot, melyben az alig megalakult magyar álladalmot megdönthesse, őseink a tökéletes diadalt leginkább nyilakkal vívták ki, melyeket mind szemben rohamaik alkalmával, mind hátat fordítva, szinlett visszavonulásaik közben egyenlő ügyességgel szórtak elleneikre. Lóhátról előre vagy hátra, helyt állva, vagy a legsebesebb rohamban a célrt nem tévesztve, nyilával maga körül halált szórták, a magyar egyiránt ügyes és gyakorlott volt. Nem ok nélkül írta azért

Bölcs Leó keleti császár, ki Árpád szövetségese s a bolgár-magyar háboruban 888-ban a magyar hadak fényes diadalainak szemtanuja volt, hogy a magyaroknál „a győzelem minden reménye nyilazásukban fekszik.” A magyar vezérek korában Olaszország és Dalmátia egyházaiban nem ok nélkül szőtte azért a mindennapi imába a magyaroktól rettegő papság e szavakat: „A sagittis Ungarorum libera nos Domine!” (A magyarok nyilaitól ments meg Uram minket.)

Mint távolról a nyillövésben, úgy közelről a kard- s lándzsaforgatásban egyiránt gyakorlottak voltak ősapáink. Ezek mellett döntő kézviadalok alkalmával használták a buzogányt és harci bárdot is. A nemzeti monda századokon át élénken emlékezett *Botond* bárdjáról, melylyel Konstantinápoly érczkapuján egyetlen egy csapásra olyan rést vágott, hogy a mint a késő kor regélte, rajta egy öt esztendő gyermek könnyedén ki s bejárhatott volna.

Védelmökre paizst használtak; paizon emelték föl Árpádot, szabadakarattól választott vezéröket, a nemzet fejévé. Hogy lovaikat, melyeket különös becsben tartottak, az ellenség lövéseitől védjék, ezek szügyeit is vas- vagy erős lemezevérttel borították.

De nem annyira e fegyverekben, azok ügyes használatában, mint sajátságos harcsmódozokban rejlett az az előny, mely számukra az európai hadseregek ellenében a diadalt csaknem bizonyossá tette. E harcsmódorrol az egykoru krónikák itt-ott érdekes vonásokat közölnek; de hogy arról alapos ismeretünk

lehet, az egykoru s szemtanu Leó keleti császár tudósításának köszönhetjük.

Leó előadása szerint nem annyira kézviadallal és így nyers erővel, mint inkább hadi cselekkel, meglepésekkel, az ellenség segélyforrásainak elzárásával, és így észszel, igyekeztek ellenségeiket legyőzni.

Táborban nem zárkoztak sánczok közzé, hanem törzsek s nemzetségek szerint eloszolva sátoroztak, lovaikat béklyókban sátraik közelében készen tartva. Előőrseiket nagy távolban, de sűrűn állították föl, hogy véletlen meg ne lepethessenek.

Hadaikat a csatára rendszeren éjjel szokták rendezni. Minthogy erejük a nyilazásban feküdt, lovasaik egymás megett csak néhány sorral, de egymás mellett sűrűn állottak; ezredeik között is oly csekély volt a hézag, hogy az egész hadsereg egy tömegnek látszott. Az arcvonal egyenességére nagy gondot fordítottak, úgy hogy hadaik, mint a kőfal, oly tömören s oly egyenesen állottak szemben az ellennel.

Tartalékról, valamint podgyászuk őrzéséről, melyet mintegy 2000 lépésre tartottak a sereg mögött, rendszeren gondoskodtak. Távol hadjárataikban feles lovakat vittek magokkal, melyeknek teje és húsa szükség esetében élelmőkre szolgált; hadaikat számos társzeker követte, részint, hogy zsákmányukat azokra halmozzák, részint, hogy végső szorultságukban, mint Attilával a chalonsi mezőn s őseinkkel az augsburgi csatában 955-ben történt, magokat e szekerekből rögtönzött várukban utolsó csepp vérökig védelmezhessek.

Csaták alkalmával az első rohamot, melynek sikerére a legnagyobb súlyt fektették, rendkívüli hévvel, gyorsasággal és erővel intézték. E közben, mint a húnoknál is szokás volt, irtóztató harczrivalgással igyekeztek magokat lelkesíteni, ellenségeiket megdöbenteni. Így rohanták meg az olaszokat a brentai ütközetben 900-ban s Lajos király német hadait Ensburg közelében 907-ben. A merseburgi csata alkalmával 933-ban az egykoru Luitprand püspök szavai szerint „rút és pokoli *hu!* *hu!* riadásuk gyakorta hallatszott.“ Az augsburgi csatában is, melynek első napja a magyar fegyvereknek kedvezett, irtózatossá válásával rohanták meg a németeket.

Ha rohamaikat az ellenség föl birta tartani s a szerencse nem látszott részökre kedvezni, gyorsan visszavonulniok néhány pillanat müve volt. Olykor rövid támadás után futást szinelve, vad rendetlenségben vonultak vissza. Ha az ellenség ekkor erejében bizva s a diadalt kezében hive, utánok nyomult s üldözés közben hevétől magát el hagyta ragadtatni, vigyázatlanságáért keservesen lakolt. A rendetlen száguldó magyar lovasság, mely futás közben is jól irányozva szórta üldözőire nyilait, néhány percz alatt magát összeszedve s arcot fordítva ujult erővel és hévvel intézett támadást a megbontakozott ellenséges csapatok ellen; olykor az üldözők csak azon vették észre, hogy a gyors lovasság által bekerítve s hátba vannak fogva; másszor képzelt diadaluk mámorából a leseikből előrontó pihent magyar hadosztályok vad harcziadá-

sára józanodtak ki. Ilyenkor az ellenség menthetetlenül veszve volt. Ily hadi cselfogásokkal sikerült ősünknek a pozsonyi csatában 907-ben a német haderőt kifárasztani, halálra zaklatni s végre teljesen tönkre tenni, s csakhamar ezután Lajos király pihent hadait Ensburgnál lesbe csalva megsemmisíteni.

A meglepéseket különösen kedvelték. A pozsonyi csatában 907. aug. 9-én a Duna jobb partján tanyáztott bajor hadat tönkre tévén, még azon éjjel a Dunát a legnagyobb csendben átúsztatták s másnap hajnalban, mielőtt Luitpold keleti határgróf a bajorok romlásáról értesülhetett volna, az ő táborát is meglepték és összetörték. 910-ben Augsburgnál hadaikat éjjel elrendezve, hajnal hasadta előtt oly véletlen rohanták meg a Lech mezején táborozó németeket, hogy sokakat közülök csak nyilvesszeik halálos sülvöltése ébresztett föl utolsó álmukból s másokat lándzsáikkal még sátraikban heverve vertek át.

Ha sikerült az ellenséget zavarba hozva szétriasztaniok s megszalasztaniok, semmivel sem gondolva, zsákmányra nem ügyelve, szakadatlanul s kiméletlenül folytatták az üldözést, mindaddig, míg az ellenséget teljesen tönkre nem tették. A mily kitartók voltak e tekintetben, éppen oly nehezen engedték át a diadalt ellenségeiknek, ha a hadi szerencse kockája ellenük talált fordulni. A magyarok — mond Leó császár — „első csatában meggyőzve más népek módjára nem hagynak föl a harczzal, hanem míg csak erősen le nem verik őket, sokképpen igyekeznek elleneiket megejteni.“

A magyarok nyílt csatához szokott lovasságukkal, valamint sánczok mögé zárkózni nem szerettek, úgy a várak rendes ostromához sem volt kedvök és kellő ügyességök. Leó szerint, ha ellenségeik várakba menekültek, folytonos megszállással, teljes berekesztéssel, az élelmezési segédforrások elzárásával igyekeztek őket önmegadásra vagy egyezkedésre kényszeríteni. Szükség esetében azonban makacs kitartással fektüdtek az erősségek vívásának. Így beköltözésök alkalmával Kiew alatt két hétig tanyáztak s a várost, midőn már rohamhágcsókat alkalmaztak falaihoz, csakugyan megadásra birták. Nyitra várát véres viadal közben foglalták el. Veszprémet egy hétig szorongatták, a mikor a megfélemllett őrség kiszökött belőle. A bihari sziklavárat a bérczek közt növekedett székelyek segítségével a tizenharmadnap i vívás után megadásra kényszerítették.

Külföldi hadjárataikon a várak vívásával keveset törődtek s komoly ellenállásra találván, gyorsan tovább száguldoztak, ha csak az erősségekben s városokban rendkívül gazdag zsákmányra nem lehetett kilátások. 924-ben Páviát, Európának akkor egyik legfényesebb és gazdagabb városát, ostromárkokkal kerítették be, s miután rendes ostromszereik nem voltak, nyilvesszeikre tekergetett égő kanóczokkal gyujtották föl minden oldalról s így rommá s hamuvá téve kerítették kézre. 954-ben Bulcsú hadai Franciaországban Cambray városát hasonlóan tüzes nyilakkal lődözték s több helyt föl is gyujtották: de a falak ellen intézett

rohamokkal semmire sem mehettek. Hasonlóan sikertelen volt a százezer főnyi magyar lovasság néhány napi ostroma Augsburg falai ellen, melyet Ottó király hadainak közelgetésére félbe kellett hagyniok.

A magyar tábori élet hű rajzát tartotta fönn számunkra egy XI-dik századi schweizi szent galleni szerzetes, ki még többeket ismert azok között, kik a 926-ban a szent galleni kolostor alatt tanyázott magyarokat színről színre látták. Ennek igen érdekes és élénk elbeszélését, mely pogány őseink jellemére, szokásaira és erkölcsseire nagyon tanulságos világot vet, olvasóinkkal közölni fogjuk.

Zsolt vezér idejében, 926-ban, a magyarok Németországra rontván, a sváb és frank földet hirtelen előzönlötték. Közelgetésük hírére kiki élete és kincsei megmentésére gondolt, városokba, erősségekbe vonult, vagy a rengeteg erdőkben keresett menedéket.

A Boden tava mellett, a mai Schweizban fekvő szent galleni kolostor apátja Engilbert — mint e kolostor krónikájában Ekkehárd szerzetes írja — a mint hírét hallotta, hogy a magyarok a sváb földet dúlják, maga is fegyvert ragadt, pánczélt öltött, szerzeteseit is mind fegyverbe öltöztette. Minthogy kolostorát az ellenállásra nem tarthatta elég erősnek, a közel bércek közt egy szűk szoros által védett hegy ormára hirtelen kastélyt építtetett s a kolostor kincseit oda hordatta, a nőket, gyermekeket és öregeket pedig a közel falvakból a Boden tóban egy félszigeten fekvő s így könnyen védhető wasserburgi várba költöztette.

Maga azonban szerzeteseivel a kolostorban maradt, örököt állított a hegyek teteire s kémeket küldözött a vidékre, hogy a magyarok mozgalmairól értesülhessen.

Igy telt nap nap után s a szent galleniak már azon reményben kezdték magokat ringatni, hogy a magyarok más felé vették útjokat, midőn egyszerre az örök egy lovas csapat közeledését jelentették. A magyarok előszáguldozói csakugyan nem sokára a kolostor közelében termettek. Az apátnak és társainak alig volt annyi idejük, hogy az egyházi szent edényeket magokkal a kastélyba szállítsák; a sietségben szent *Othmár* ezüst kelyhét is ott felejtették.

Volt akkor — mint Ekkehárd folytatja — a mi-eink közt egy igen együgyű hóbortos barát, Heribáld nevezetű, kinek szavain és tettein a többiek sokat nevettek. A mint a barátok ijedten a kastély felé indultak, ezt is eleget sürgették, hogy ő is velök menjen. Fusson — válaszolá Heribáld — a kinek tetszik, én ugyan sehova sem futok, mert nekem a gazda az idén nem adott bőrt sarúra. A barátok végső pillanatokban erővel is akarták kényszeríteni, de ő sokáig küzködve megesküdt, hogy sehova sem megy, ha csak az idei sarubőrt kezébe nem adják. Így csakugyan ott maradt s félelem nélkül várta be a magyarokat.

A mint ezek tegezzel, kopjával, dárdákkal fegyverkezve a kolostorba berontottak s azt össze-vissza kutatták, elcsodálkoztak a mint *Heribáldot* egymagát, nagy bátran s gondtalanul fel s alá sétálva találták.

Némelyek meg akarták őt ragadni és ölni, de előljá-
róik ezt megtiltották s azután tolmácsok által kibér-
dezték. A mint feleletből észrevették, hogy hóbor-
tos, mindnyájan jót nevettek s bántatlan hagyták.
Ezután parancsolták neki, hogy vezesse őket a kolos-
tor rejtett kincseihez. Heribáld gyorsan egy rejtek
ajtócskához ment, de a mint ezt feltörték, mögötte
gyertyatartókon s aranyozott csillárokon kívül semmit
sem találtak. E rászédésért a magyarok a barátot
pofonveréssel fenyegették, de csak fenyegették.

E közben két magyar közvitéz fölment a to-
ronyba s azt hívének, hogy az annak hegyében ragyogó
érczkakas aranyból van öntve, egyikök lándzsájával
le akarta fesegetni, miközben a súlyegyent elvesztve
alázuhant s rögtön szörnyet halt. A keleti toronyban
hasonló sors érte egy másik bajtársát, ki annak falá-
ról leesve összetört. Ezek tetemeit ott a hely színén
rögtön megégették s a máglya tűzét körülállva, kop-
jáikkal versenyezve piszkálták.

Mások a kolostor pinczéibe hatottak, hol egy
pár hordó borra akadtak, melyeket a barátoknak nem
volt idejük elszállítani. Egyikök már fölemelte szeker-
czését a hordóra, midőn Heribáld, ki már egészen
otthonossá vált köztök, oda rohant s így kiáltott rá:
ne bánts barátom! mit akarsz? mit igyunk majd, ha
ti eltávoztok? A magyar ezt tolmács által megértvén,
elkaczagta magát s társait is kérte, hogy az ő bolondja
hordaihoz ne nyuljanak.

E közben a magyarok portyázókat küldtek szét, hogy a vidéket fölkutassák s jelentést tegyenek. Ezek tudósításán megnyugodva a folyosókon s a kolostor előtti gyepen lakomázni letelepedtek. Az előkelők a kolostorban vendégeskedtek. Köztök Heribáld is, mint maga később mondta, ugy jóllakott, hogy jobban soha sem. A magyarok ebédjüket elkölteni a zöld gyepre heveredtek, Heribáld azonban magának s egy fogoly papnak, kit a magyarok magokkal hoztak, székert kerített. Az ebéd félnyersen sütött húsból állt, melyet kés nélkül fogaikkal rágtak le a csontokról; ebéd végével e csontokat enyelegve egymásra hajigálták. A bor telt kupákkal állt a közepén s kiki különbség nélkül annyit ivott, a mennyit tetszett.

A bortól fölhevülve ujongani s tombolni kezdtek, s a papot és barátot is kényszerítették, hogy velök kiabáljon. A pap, ki a magyar nyelvet jól értette, egy ideig hatalmasan danolászott velök: de később, eszébe jutván, hogy más nap a kereszt fölhalálásának ünnepe következik, ennek antiphonéját, a „Sanctifica nos“-t kezdé keservesen énekelni, mit Heribáld is, ámbár rekedt hangon, együtt énekelt vele. A foglyok e szokatlan énekére a magyarok mind körükbe tódultak s kitörő kedvvel tánczra kerekedtek és danoltak főnökeik előtt. Némelyek fegyverrel összecsapva bajnokjátékokkal mulattaták az előkelőket.

A pap ez általános jó kedv közepett érkezettnek vélvén az időt, hogy szabadulásáért könyörögghessen, keservesen zokogva a főnökök lábai elébe borult:

de ezek fölindulva füttyökkel s zúgással adják tudára boszuságokat s legényeiknek intenek. Azok rögtön ott teremnek, a papot megragadják s késeiket kirántva úgy teszik magokat, mintha a pap nyírott fejéről késeikkel pilist akarnának metélni, mi azonban csak tréfás ijesztgetésnek maradt.

Egyszerre a kastély felé terjedő erdőből kürtriadás hangzott s a magyarok kémei csakhamar sietve jelentették, hogy az erdőben egy fegyveresekkel megrakott kastélyra bukkantak. Erre a magyarok, a papot s barátot ott hagyva, rögtön csapataikhoz siettek s szokásuk szerint hihetetlen hamarsággal csatarendben állottak. Megértvén azonban, hogy a kastély fekvése oly erős, hogy csak nagy áldozattal lehetne megvívniok, a felé nem is közeledtek, hanem más irányban indultak meg, s mivel éjjeledni kezdett, hogy láthassanak, a falu néhány házát fölgyújtották s minden szót és zajt betiltva a legnagyobb csendben vonultak Konstáncz felé.

A mint a kastélybeliek a tüzet látták, azt vélvén, hogy a magyarok a kolostort gyújtották föl s így odább állottak, a kastélyból kitörtek s a magyarok utócsapatát, mely a főseregtől távol maradt, megtámadván, néhányat közzülök megöltek, egyet pedig megsebesítve elfogtak. A kürtjeladásra a magyar haderő rögtön nyílt térre sietett s ott a szekereket és podgyászt körbe állítva, gyorsan hadi rendbe állt; ezután öröket állítottak ki s a legénység a fűbe leheveredve csendesen iddogált és aludt. Hajnalban a közel falva-

kat benyargalászva kizsákmányolták, s az útfélen eső épületeket fölgyujtogatva tovább vonultak.

Engelbert apát az éji támadás után a kolostort megtekintette s Heribáldot, vagy ha megölték volna, holttestét gondosan kerestette, de nyomára nem akadhattak. Őt ugyanis a pap, a mint magokra maradtak, nagy nehezen rá beszélte, hogy meneküljön vele s így az éj homályában mindketten darab ideig egy közel hegy tetején a bokrok közt lappangottak, azután a kastélynak tartva, reggel felé csakugyan oda érkeztek. Az örök őket a homályban távolról kémeknek gyanítva jelt adtak, mire az őrség egy része kirohant s Heribáldot megismervén, a pappal együtt az erősségbe bevitte. Itt mindkettejüket megvendégelték, sőt a behurczolt magyar sebesült foglyot is ápolás alá vették. Ez csakugyan fölgyógyulva megkeresztelkedett, megházasodott, családos ember lett s nem tért soha vissza hazájába.

Miután a magyarok végkép eltávoztak s az apát a barátokkal a kolostorba visszatért, ezek gyakran kérdezték a hóbortos Heribáldtól: hogy tetszettek neki szent Gallen oly számos vendégei. Ej! nagyon is jól — válaszolá a barát — higyjétek el nekem, soha sem emlékezem, hogy kolostorunkban vigabb embereket láttam volna, mert ételben italban igen bőkezűek; hiszen a mi szűkmarku pinczemesterünktől alig mertem volna kérni, hogy ha szomjaztam, csak egyszer is innom adjon, de azok, mihelyt kértem, bőven adtak. S ha nem akartál inni — mondá a pap — po-

fokkal kényszeritének. Nem tagadom — felele a barát — ez az egy sehogy sem tetszett, hogy csakugyan ilyen garázdák voltak. Igazán mondom nektek, soha sem láttam ilyen garázda embereket. Azok a barmok éppen úgy viselték magokat az egyházban és kolostorban, mintha künn a mezőn lettek volna. Midőn egyszer kezemmel intettem nekik, hogy magára az Istenre emlékezve legalább az egyházban csendesebben legyenek, jól tarkón vagdaltak; de ellenem elkövetett hibájokat borral kínálva azonnal helyrehozták, mit közületek ugyan senki meg nem tenne.

Mennyire megtetszettek az együgyű barátnak a magyar vendégek, kitetszik abból, mivel Ekkehárd e kaland elbeszélését befejezi, hogy t. i. később, midőn az a hír terjedt el, hogy az ellenség, szokása szerint visszatérve, ismét a monostorban jár, a bolond nagyon rimáncodott, hogy ereszszi ki az ő kedves magyarjaihoz.

Ily embereket vérengző kegyetlen fenevadaknak jellemezni, mint számos újkori nagy hirű német tudós teszi, teljességgel nem lehet; sőt ellenkezőleg ez érdekes rajz után a X-dik század magyar vitézeiben a természet nyers, szilaj, hirtelen indulatú, de jó szívű, hirtelen engesztelődő, vidor életkedvű s romlatlan lelkű fiaira kell ismernünk.

XIV.

EMLÉKBESZÉD BENKŐ KÁROLY FÖLÖTT.

XIII.

Emlékbeszéd

**Benkő Károly fölött, az erdélyi muzeum-egyesület 1863.
november 11-kei tudományos ülésében.**

(Megjelent az Erdélyi Muzeum-egylet Évkönyveiben III. köt.
I. füz. 1864.)

Minden nemzet tudományos irodalmában, mely csak természetes, lassú, de lépésről-lépésre biztos haladás útján emelkedhetik virágzásra, száz meg száz férfiú nevére találunk, kik munkásságukkal korukban a nemzeti tudományosságnak ha dicsőségére nem is, de valódi hasznára szolgáltak, kik a nemzeti tudományos élet fejlesztésére tehetségök szerint hiven és buzgón közre működve a jövőendő szerencsésebb, előhaladottabb kor tudományos férfainak az alapot összehordták, melyre épithessenek, az útat egyengették, melyen minél biztosabban haladhassanak. Száz meg száz ily hű munkásnak kell fáradni, küzdeni, míg egy

nemzet egy-két valódi nagy író, egy-két kitűnő tudóst mutathat föl, kik elődeik vállain emelkedve, ezek örökségét fölhasználva, lángeszök örök becsű műveivel fényt árasztanak nemzetökre, s az újabb kor előtt árnyékba helyezik és feledségbe meritik az előttek küzdött és fátadott munkások százainak, ezreinek szerény neveit.

Igen, a tudomány folytonos haladásával száz meg száz névre fog árnyék borulni, melyek nélkül a néhány innepelt név az elismerés, a dicsőség általa kivívott fokára nem emelkedhetett volna.

De vajon azért hogy ez így van, s az örökre elébb-elébb törekvő emberi szellem törvényeinél fogva másként nem is lehet, megtagadhatjuk-e a tudomány igaz hű munkásától érdemei elismerését; vajon, ha reményljük, hisszük, sőt tudjuk, hogy korunk valamely férfának neve idő multával csak a tudomány történelmének vizsgálója előtt áll majd becsben, a kor, melyben e férfiú élt, munkált, hatott, elfelejtkezhetik-e róla, ki híven, igazán fátadt, tett, áldozott, a mennyit csak kora, nemzete és magán élete viszonyai közt tehetett és áldozhatott?

A kor, mely embereit így elfeledné, igazságtalan, a nemzet, mely tudományossága jelenének férfait nagyobb s fényesebb jövő reményében, vagy más előhaladtabb nemzetek világhírű tudósaival vetve össze, becsúlni nem akarná vagy nem tudná, e jövőre bizonyosan érdemetlen lenne. A mult tisztelete, a jelen megbecsülése, a jövőnek legbiztosabb záloga.

Ily gondolatok ébredtek lelkemben, midőn tollat fogtam, hogy néhány lapot szenteljek Benkő Károly emlékezetének, ki küzdelemmel teljes munkás életének délutánján ugyan, de tudományos irodalmunkra nézve még is korán hunyt el, mielőtt béfejezhette volna munkáját, a székely föld geographiai, topographiai és statistikai leírását, melyért s melyben élte utolsó tiz évében élt; e munkát, mely nevének atyja Benkő Ferencz, az első magyar mineralogia írója, s rokona Benkő József neve mellett volt helyet jelelendő. Ily eszmék hatása alatt határoztam el magamat, hogy Benkő Károly emlékezetének ünneplésére éppen az erdélyi muzeum-egyesület tudományos ülését válasszam, mint a mely intézetnek egyik kitűzött célja s nemes hivatása nemzeti tudományos életünk fejlesztésére hatni, s Erdélyben a magyar tudományos irodalom központjává, éltető lelkévé válni.

Benkő Károly tudományos munkásságát két szempontból tekinthetjük, mint gyűjtőét s mint fel dolgozóét.

A ki elgondolja, hogy a történettudomány mezején mennyi munkás kéznek kell működni, hogy a szétszórtan heverő adatokat megmentse, összegyűjtse, bíráltilag tisztázza, s egy jövődő kor hivatott tehetségének, a nemzet ihletett történetírójának, rendelkezésére adja, hogy a szellem a holt anyagból élő művet teremthessen, a rendetlen tömegeből egy fenséges egészet alkothasson; a ki tudja, hogy e téren hazánkban, de különösen Erdélyben, annyi vihar dú-

lása s annyi szorgalmas és gondos bűvár kutatása után is, mennyi még az aratni való és aránylag mily kevés az arató: az bizonyosan szives elismeréssel adózik egy fáradhatatlan, lelkiismeretes kutató és gyűjtő csak áldozattal szereshető érdemének.

Benkő Károly, a nagy történetbuvár Benkő József név- és vérrokona, úgy látszik örökölte ennek szenvedélyes hajlamát a hazai történettudomány iránt. Már 15 éves korában, mint enyedi tanuló, szorgalommal és lelki odaadással olvasta a hazai történelmi műveket és útleírásokat. Olvasott és gondosan jegyzett, mely jó szokását haláláig híven megtartotta, e kedvencz foglalkozása közben ételről, italról, álomról is megfelejtkezve. Mint ifju s férfitú mind szenvedélyesebb és munkásabb lett az adatok buvárlatában és gyűjtésében. Kitartását a fáradságban egy eszme tartotta ébren, türelmét egy eszme edzette, hogy egy erdélyi történelmi életrajzgyűjteményt állítson egybe. E célra gyűjtött 1825-től fogva, mikor Maros-Vásárhelyt királyi táblai irnoknak felesküdt, 1848-ig, oly szorgalommal, hogy évek folytán könyvekből, folyóiratokból, a Teleki-könyvtár kincseiből, a királyi tábla s Maros szék levéltárából, valamint a magánosoknál felkutatott kéziratokból és oklevelekből e célra vett másolatai, kivonatai és jegyzetei ötszáz ívre szaporodtak. Az általa gondosan másolt ritkább történelmi kéziratok, az eredetiben megszerezhetett vagy lemásolt oklevelek halmaza volt vagyonának legbecsesebb, legféltettebb kincse, melynek egy részétől élte utolsó éveiben csak

családja föntartásának keserves gondjai kényszeríthették megválni.

A mennyire e kéziratgyűjtemény tartalmát a bizalmas barátjával Wass József tanárral közlött s ez által a Korunk 1863-diki 78. 79. számaiban megismertetett jegyzékből megítélhetjük, mert kézirati hagyománya pontosan összeírva s megvizsgálva maig sincs, az Erdélynek a fejedelmi korbeli történeteire s különösbbe a székely földre vonatkozott. Eredetiekben, melyekhez helyzeténél s vagyoni állásánál fogva bajosan juthatott, szegénynek mondhatni, s becsében, melyet ő maga 1854-ben a szükségtől kényszerítve áruba akarván bocsátni, 2600, de már 1856-ban még nyomasztóbb helyzetében csak 800 pengő forintra szabott, azon kívül hogy eladogatás és véletlen eset által csonkulást szenvedett, már az által is vesztett, hogy az újabb időben több terjedelmes darabja, mint Kemény János, Cserei, Enyedi s többek munkái, nyomtatásban megjelentek. Mind e mellett is, miután az ő kéziratai s illetőleg a rá atyjáról szállott iratok és levelezések tartalmát pontosan nem ismerhetjük, éppen az erdélyi muzeum érdekében nem tartanám céliránytalannak hátra hagyott iratait pontos összeírás után megismerni, sőt, ha szükségesnek mutatkoznék, apróra is átvizsgálni.

Azonban véleményem szerint nem ez a tér az, melyen Benkő Károly magának maradandó érdemet szerzett. Kézirat- s oklevélgyűjteményt öröklés, családi összeköttetés, kedvező hivatalos és magán viszonyok

mellett többen is szerezhetnek s bizonyosan bírnak is Erdélyben nem csak az övével mérkőzöt, hanem gazdagabbat, becsesebbet is; míg azon a téren, melyen őt pályája közepén megtörve leroskadni láttuk, értem a székely föld történelmi, földrajzi és statistikai leírását, versenytársát a jelenben éppen nem láthatjuk, s e nehéz, hálátlan munkatéren a közel jövőben is alig várhatjuk.¹⁾

A sors úgy akarta, hogy Benkő Károly, mint az életben gyakran megtörténik, bizonyos kitűzött célra tervezzen, gyűjtsön, munkáljon, s fáradsága eredményét más téren használja fel, melyre talán nem gondolt, nem számított, de a melyen a nemzeti irodalomnak ha nem több, de aligha kevesebb hasznot tett, mint ha eredeti tervét, az erdélyi történelmi életrajztár kiadását, végrehajthatja.

Az 1848/9-diki események és következményeik, melyek Erdélyben annyi magyar család romlását vonták magok után, Benkő Károlyt, ki ifju korában 1826-ban az egyik ősrégi székely nemzetség nevét viselő Medgyes családba házasodván Mező-Kövesdre gazdának telepedett, 1830-ban Marosszék tiszteletbeli jegyzője, 1831-ben a szék adóíró biztosja lett, 1849-ben pedig a hivatásának leginkább megfelelő állomásra, a szék levéltárnokságára választatott, miután a családja föntartására szükséges vagyonban kárt vallott, arra

¹⁾ Örvendek, hogy ezen véleményemet Orbán Balázs, „A székely föld leírása“ című munkájával, mely őt kötetben 1868-tól 1871-ig jelent meg, oly hamar megczáfolta.

bírták, hogy 1850-ben Maros széken a mező-madarasi járásban mint segédhivatalnok működjék. Innen 1851-ben Csík székbe földadórendszeri becsübiztossá nevezetett ki, mely állomáson 1854 végéig folytatta hivatalos teendőit.

Itt ő, míg egyik kezével a szükség és kötelesség parancsolta napszámosi munkát végezte, melylyel családjának kenyerét kereste, másik kezével nemzete és hazája iránti tartozását igyekezett leróvni, a kezébe jutott hivatalos statisztikai és általa gondosan fölkutatott történelmi adatokból hivatalos teendőitől szabad óráiban egybe állítván „Csík, Gyergyó és Kászon leírások“ című munkáját, mely Kolozsvárt 1853-ban jelent meg. Ez az első s mai napig egyetlen nyomtatott magyar munka, mely egy székely földi törvényhatóság föld- és helyrajzi, történelmi és statisztikai leírását és ismertetését tűzte föladatává.

Nem lehet itt helyén e munkának mint tudományos és irodalmi műnek részletes ismertetésébe és bírálatába bocsátkoznom; elégnek tartok itt annyit említeni, hogy e könyvnek mind azokra nézve, kik a a székely földet és viszonyait nem ismerve arról keveset tudtak és tudhattak, de tanulni kívántak, valódi nyereségnek és kedves tüneménynek kellett lenni. Azt a kárhoztatást pedig, melyet Benkő Károly úgy ezen mint kéziratban maradt más munkáira irodalomban és magán életben oly gyakran hallottam emlegetve, hogy t. i. Benkő stylusa az irodalmi nyelv előhaladásától messze maradván munkáját a mai korban élvezhetet-

lenné teszi, egy részben tulzottnak, más részben igazságtalannak nyilatkozathatom. Elismerem hogy Benkő, ki e legelső nyomtatott munkáját majd nem 50 éves korában tette közzé, ki mint a régi iskola növendéke az új irodalmi nyelvbe, melynek szintén megvannak a maga árnyoldalai, bele nem nőtt, s a régi irományok és oklevelek buvárlatába mélyedve, falusi magányában az egyszerű székely nép nyelvéhez szokva, bele sem találhatott, az újabb irodalmi nyelv előnyeit nem tudta fölhasználni: de azt nem ismerhetem el, hogy csupán ezért munkáinak mint tudományos műveknek valódi értékét oly kevésre lehetne becsülni, hogy e munkák megjelenését irodalmunk nyereségének el ne ismerhessük. Részemről e hijányt tudományos szempontból ítélendő munkában lényegesnek nem ismerve elnézhetőnek tartom, s egy ekként írt, de a tudományra nézve valóban használható munkát éppen nem lennék hajlandó kevesebbre becsülni bármily gyönyörű nyelvű pályatársánál, melyben a stylus ügyes gyakorlott kézre mutatna, de az adatok teljességébe, pontosságába, igazságába megbiznunk nem lehetne.

Hihető hogy e munkájával foglalkozva jött Benkő Károly arra a gondolatra, hogy elődje Benkő József kéziratban maradt „Specialis Transilvania“ című munkáját magyarra fordítva, s újabb adatokkal pótolva világra bocsássa. 1854 után, mikor october végével említett hivatalától búcsut vett, 1856-ig e munkának szentelte idejét és erejét; de siker nélkül fáradt, mert a munka sajtó alá kész első részének kiadására vál-

lalkozót vagy pártfogót nem találván tervéről kénytelen volt lemondani.

Annál nagyobb szorgalommal fogott ez után az egész székely föld leírása tervének végrehajtásához, mely munkájához szándékozott mellékelni a moldvai csángók és az oláhországi magyar telepek leírását is. Ez eszméjéért élt ezentul, idejét, erejét s mind nyomasztóbb körülményei közt az áldozatot sem kimélve. Néhány év alatt Maros szék leírásával, valamint Maros-Vásárhelyével is teljesen elkészült. Az elsőnek megírásában tetemesen segítette az a körülmény, hogy 1861-ben az alkotmányos élet visszaállításakor a szék bizalma őt illető helyére, a szék levéltárnokságába visszahelyezte; mely állomáson azonban az alkotmányos tisztikar lemondásával többé nem lehetett maradásra bírni. Hasonló segélyben részesült Maros-Vásárhely részéről, melynek tanácsa a városi gazdag levéltárt a szomszéd Maros-Szent-Királyon lakó tudósnak tudományos céljára szabadon használni engedte, sőt miután a város leírása elkészült, 1861-ben annak 1000 példányban közkölségen leendő kinyomtatását is elhatározta, a levéltár számára megtartandó példányon kívül a többit a szerző tiszteletdíjául átengedvén. Szabad legyen reménylenünk és hinnünk, hogy a székely föld fővárosa, melynek közelében élt s munkálkodott a székely föld érdekében Benkő, mihelyt körülményei engedik, ugy a maga mint a hazai iro-

dalom érdekét tekintetbe véve, nem késlekedik adott szava beváltásával.¹⁾

Másik nagyobb munkája, Maros szék leírása, kiadására nem mutatkozott ily kedvező kilátás. Ezt 1862-ben a magyar tudományos Akadémia bírálata alá terjesztette, e nemzeti tudományos intézetünktől reménylve a munka helyeslését és kiadását. A bírálat Benkő e művéről, a stylus gyarlóságai megrovása mellett, elismeréssel sőt dicsérőleg nyilatkozott: de az Akadémia, pénzereje korlátozott és saját kiadásaira is alig lévén, a kiadás költségének viselésére nem vállalkozhatott. Pedig Benkő éppen e munkája után várta nem csak frői munkásságának méltányos elismertetését, hanem végső szorultságba jutott családjá sorsának némi enyhítését is.

S ő még sem csüggedt, még sem ingadozott. Azzal a jó hittel, hogy hosszas fáradalma gyümölcsét elébb-utóbb élvezni fogja, azzal a meggyőződéssel, hogy az igaz hazafinak jó és bal sorsban egyiránt kötelessége hivatása terén fáradni és küzdeni, ismét új munkához fogott, vagy is csak folytatta a lelkét egészen elfoglalt terv végrehajtását, s 1863. márczius havában Aranyos szék leírásával, mint Csík és Maros székben, úgy itt is az adatokat minden helysége a hely színén gyűjtve egybe, 9 helység hiján elkészült. Egyszersmind örömmel tekinthetett az Udvarhely- és

¹⁾ Benkő Károly itt említett munkája maig is kéziratban hever.

Háromszékre tartozó adatok halmazára, melyeket munkája minél előbbi béfejezése reményében évek óta gonddal gyűjtögetett.

Ekkor, midőn már anyagi viszonyai a kétségbeesés örvénye felé sodrották, midőn testvér bátyjához Ferenczhez irt levelében e szavakkal fejezte ki forrón szeretett családjá sorsán való keserves aggodalmát: „megyek Kolozsvárra, mert Szent György napja itt van; árendám kitelik, még egy része fizetetlen; nincs még helyem, hova családomat költöztessem. Mi tevő legyek nem tudom; megyek azért hogy azoknak menedékhelyet, fiamnak egy állomást eszközöljek, ha semmire sem tudok menni, lehetetlen tovább élnem“, ily lelki állapottal indult Kolozsvárra, hol aggodalom, szükség és a fáradság verejtéke közt irt munkájának némi jutalmát s ez által családjá keserves sorsának habár ideiglen enyhítését is reménylette.

Felejtethetetlenek maradnak előttem a pillanatok, melyekben április első napjaiban helyzetét előttem őszinte bizalommal feltárta; reményeit munkái jövője iránt előadta s célja elérésében barátj közre munkálásra szólított fel. Mennyire fájt lelkemnek, hogy reményeiben nem osztozhattam, hogy az igazat, ha őt boldogító hitében megingatom is, bár kimélettel de őszintén ki kellett mondanom; mennyire sajnáltam e percekben, hogy irodalmi viszonyaink körüli észlelésben és tapasztalásban magamat az 58 éves férfunál, 20 évvel ifjabb létemre, 20 évvel öregebbnek kellett éreznem!

De néhány nap mulva mily kedves volt meglepetésem, midőn a már-már csüggedni kezdett férfit hozzáam örömsugárzó arczczal belépve pillantottam meg. Munkája kiadása három székely honfia által biztosítva, s a részére járandó tiszta jövedelem fejében előlegül egy pár száz forint, családja megmentésére elég összeg, kezében volt. Nem gondolhattam, nem sejtettem, hogy ez életének utolsó öröme.

Könnyűlt szívvvel, aggodalom helyett reménnyel és örömmel volt megtérendő, hogy majd munkáját újult erővel folytassa, képzeletében magát annyi év óta szenvedélylyel űzött célja közelében látta; munkában és sanyarban edzett testi s lelki erejének önérzetében bizalommal hitte, hogy az egész székely föld leírását, melynek most már második kötetét is nem sokára megjelenendőnek reménylhette, néhány év alatt bevégezheti. Nem tudta, nem gondolta, hogy életéből csak néhány nap van hátra; nem sejtette, hogy haza jutva szeretett övéinek öröm és vigasztalás helyett keservet és gyászt viend.

A végzet könyvében így volt megírva. A testi s lelki erejében még nem hanyatló férfi, ki április első napjaiban Kolozsvárról a magyar írói segélyegyesülethez intézett levelében éppen azért kért kölcsönsegélyt, hogy nagyszerű munkája bevégzését, melyen erős hittel és bizalommal csüggött, az anyagi gondoktól szabad lélekkel minél gyorsabban eszközölhesse, néhány nap mulva Kolozsvárról áthülés következtében félbeteg, de baját veszedelmesnek koránt sem gyanítva,

indult haza. Megszokva egészsége változásának jobbra fordultát szoros étrend s magára vigyázás mellett erős természete jótékony működésétől várni, sem Kolozsvárt sem út közben orvosi tanácssal és segélylyel nem élt; haza érvén betegsége súlyosbodtával a segély már későn jött. Keveset szólva hallgatagon tűrte testi kínjait; nagyobbak voltak lelki fájdalmai s gondjai. „Ha családja jövőjére gondolt — mint bátyja írja — haláláig folytonosan hullottak könnyei; ha nejét vagy gyermekeit látta, fájdalma zokogásban tört ki.“ Április 11-én élete 59-dik évében, (született mártius 5-én 1805) a halál véget vetett fáradsággal és szenvedéssel teljes pályájának.

Nem tekinthetem föladatomnak élete pályáját, melynek, kivált ifjabb korát illetőleg, kéziratok közt bő leírását hagyta hátra, hosszasan leírni; mellőzhetőnek véltem kéziratban maradt ifjúkori szépirodalmi kísérletei s több tudományszakba vágó későbbi dolgozatait elősorolni, melyek közzül csak Benkő József életrajzának általa családi levelek és hivatalos irományok adataival bővített új kidolgozását említem meg; elégnek tartottam itt őt tudományos munkássága terén mutatni be, kitüntetve mit várhatott tőle irodalmunk, mit tett volna, ha még csak néhány évet él, ősei szülőtte földéért, a székely földéért, melynek multját annyi éven keresztül hévvel tanulta, jelenét alapos öntapasztalás és vizsgálat után nála aligha egy székely is jobban ismerhette. Pályája közepén roskadt ő össze, de irodalmunknak így is jó szolgálatot tett; meg-

törte az utat, kimutatta az irányt, melyen utódai szerencsésebb viszonyok közt kedvezőbb eredménnyel haladjanak, így is tett, így is megérdemelt annyit, hogy honfiai, kortársai róla kegyelettel emlékezzenek, s mindnyájunknak sajnálattal kelljen éreznünk a veszteséget, melyet halála irodalmunk egyik meglehetősen parlag mezején jelel.

A képhez, melyet róla mint történetbuvárról és íróról talán igen is szűk keretbe foglalva adtam, mellőzhetetlennek tartom még Benkőnkéről mint emberről is néhány jellemvonást mellékelni.

Benkő Károly természeténél fogva nagyon is igénytelen, túlságig szerény, magát kitüntetni nem tudó s nem akaró, visszavonulásra, magába zárkozásra hajlandó volt. Jellemének ez oldala az, mi őt, a 21 éves korában nőtült s falusi magányba vonult s majd nem halálig ott rejtett férfiút, tehetsége s képessége mellett is a világi szerencse keresésében, föltalálásában és használásában leginkább gátolhatta. Gyermeteg ártatlan szívével könnyenhivőség párosult, mi őt, ki mindenkiről csak jót tett fel, mindenkitől csak jót várt, oly keserű csalódásokra vezette. Családját forrón szerette, s lelkét méla fájdalom borította el, ha elgondolta, érezte s tapasztalta, hogy élte delén a beállott nehéz évek folyta alatt csekély vagyonában mind inkább fogyatkozva, szerettei jövőjét biztosítani spártai szigor mellett, folytonos de hálátlan fáradság és küzdés árán sem képes. És még sem lett komor, nem volt lelkében árnyéka sem az ember- és világ-

gyűlöletnek. Barátjai előtt, kikhez gyermeteg őszinteséggel vonzódott, mint jámbor nyílt arcza, úgy szíve minden érzelme, lelke minden gondolatja tárva állott.

Sokat szenvedett, hasztalan sokat fáradt, reményében sokat csalódott, és még sem csüggedt el. A munkától, melyre magában hivatást érzett, a nyomor legnehezebb napjaiban sem tudott visszavonulni. Igen, mert lelkének egy eszme volt vezércsillaga, hogy bár szerény körben működve, hazájának, nemzetének valóban hasznos szolgálatot tegyen. Ez eszme létesítése rá nézve élete célja, az e cél felé tett fáradságos haladás jobb napjaiban lelki gyönyöre, utóbbi keserves éveiben egyetlen egy reménye és vígasztalása volt. Csak így érthetjük, hogy ő ez eszméért oly sokat: erejét, éjjelét, nappalát, csekély vagyonát, családja jövőjét, úgy szólván mindenét föl birta áldozni. S ez az áldozat valóban nagy, rá nézve valóban drága volt. Mert „mind egy az áldozat legyen nagy, legyen kicsiny, ha mindene az áldozónak.“ Ez az áldozat tiszteletet kér és érdemel.

A tudomány iránti szenvedélyes szeretete, mely éveivel együtt folytonosan növekedett, fáradhatatlan munkássága, mely a legnehezebb viszonyok közt sem hanyatlott, tántoríthatatlan hite, hogy a köznek szentelt munkás élet nem veszt el nyom és haszon nélkül, mi lelkét a kétségbeesés szélén is emelte, őt az ifju nemzedék követendő példányképeül tünteti fel. Benkő hitt a jövőben, mely kinek-kinek érdeme szerint igazságot szolgáltatasson, bizott a nemzet ifju nem-

zedékében, mely az elődök verejtékes fáradozásainak gyümölcsét becslni tudja s használni fogja. Lemon-
dott, túrt, munkálkodott, áldozott és kiszenvedett.

Ott nyugszik ő a mező-kövesdi egyszerű temetőben; sírját, mint nagy elődjéét Benkő Józsefét, nem jeleli bármily egyszerű, de a honfiai tisztelet által az érdemnek állított emlékkő. De fáradságos életének jutalma a síron túl még sem veszett el; özvegyének és árváinak sorsáról a magyar írói segélyegyesület utján a nemzet gondoskodik; sajtó alá kész munkáinak sorsa lelkes honfiai kezében van. E munkák életet adandók a halott nevének; e munkákért élt ő, ezek az ő emlékkövei, ezekben fog, s hiszem hogy honfiai e meggyőződésben nem engednek csalatkoznom, neve s emléke köztünk sokáig fönmaradni.

XIV.

EMLÉKBESZÉD MIKE SÁNDOR FÖLÖTT.

XIV.

Emlékbeszéd Mike Sándor fölött, az erdélyi muzeum- egyesület nagy gyűlésén, 1868. február 17-kén.

(Megjelent az Erdélyi Muzeum-egylet Évkönyveiben. V. köt.
1-ső füzet. 1869.)

Őszintén megvallom, némi lelki szorongással lépek e díszes közönség elé, midőn egyszerű emlékbeszédemmel nem annyira magán becsülésem, tiszteletem és szeretetem hálatartozását szándékozom leróni, mint inkább kifejezést óhajtanék adni a köz becsülésnek, köz tiszteletnek és köz szeretetnek, melyeket Mike Sándor nem csak kortársaitól, barátaitól, ismerőseitől és őt csak hírében ismerő tisztelőitől teljesen megérdemelt, hanem nemzeti tudományosságunk ügyéért buzgó minden hazafitól, sőt bátran ki merem mondani, nemzetünk jövő korbéli értelmiségétől is méltán megérdemel.

Ha ugyanis e teremben körültekintek, számosakat látok, kik Mike Sándorral együtt nőttek, mint férfiak vele együtt munkáltak s együtt őszültek meg; még többeket szemlélek, kik őt férfú korának vídám delén tanulták ismerni és becsülni; míg én az ő személyes ismeretségével csak a legközelebbi nyolcz éven át, életének hanyatló estvéjén, dicsekedhettem. Nem ok nélkül tarthatok azért attól, hogy az a kép, melyet róla adandó vagyok, nem lesz hibátlan, nem lesz teljesen hű, s jellemrajzában nem tudom kiemelni s kellő világításba helyezni mind azon finomabb vonásokat, melyeknek művészi kivitelét vele régi baráti viszonyban állott tisztelői méltán megkívánhatják tőlem, ki Mike Sándor emlékezetét éppen e körben megünnepelni vállalkoztam.

Szives elnézést kérek ennél fogva munkám lehető gyengeségeiért, melyek között legkevésbé tartok az emlékbeszédek leggyakoribb hibájától, a hizelgésig kedvező színezéstől, az érdem tulságos magasztalásától, mint a mikkel az egész életében minden föltűnést és csillogást került férfú elköltözött szellemét megbántani véteknek tartanám.

Én Mike Sándort, hogy róla az eredetit megközelítő képet adhassak, három szempontból tartom jellemzendőnek: mint a hivatalos kötelesség, a tudományos munkásság és a magán élet emberét. Ő mind e három oldalról tekintve egyaránt becsülésre, tiszteletre

méltó volt, s bajos lenne meghatározni, hogy a sírjánál oly általánosan nyilvánult fájdalom a haza hű és páratlan képességű hivatalnokát, a tudomány fáradhatatlan buzgó munkását, vagy a nemes jellemű, eredeti sajátságaiban oly kedves embert illette-é nagyobb mértékben? Benne e három a legszebb egyességben élt, — mit nem minden nagyinak látszó s nagyinak magasztalt férfiúról lehetne elmondani — ; e szerencsés harmonia tette egyéniségét oly vonzóvá, emlékezetét oly kedvessé.

Mike Sándor, ki Aranyos széken Szent-Mihályfalván 1795-ben január 22-kén született, a felsőbb tudományokat és a jogi tanfolyamot a kolozsvári kir. lyceumban dicséretes sikerrel végezvén, 1819-ben 24 éves korában lépett a hivatalos pályára s az erdélyi kir. főkormányshéknél mint tiszteletbeli irnok tíz évig szolgált fizetés nélkül; 1830-ban nyerte meg napidíjassá, 1837-ben rendes irnokká kineveztetését. Az ezen idő alatt a kormányshéki dicasterialis kezelés minden ágával megismerkedett 37 éves férfiú mint alárendelt hivatalnok nem sokára ott nyert alkalmazást, hova hajlama, szenvedélye, az ifjú kora óta kedvenc tanulmányává vált hazai történelem vonzotta, hol képességét és tehetségeit magának is lelki örömeire, a közügynek is legnagyobb hasznára, leginkább használhatta és kitüntethette. 1833-tól fogva a kormányshéki levéltár mellett dolgozott.

Egy mind eddig ki nem aknázott gazdag bányátártult föl ekkor előtte, melynek rendezetlen, vagy a

mi talán rosszabb, rosszúl rendezett, és így használhatatlan állapotban heverő kincseivel csakhamar alaposan megismerkedett, s egyszersmind a bajokat és hiányokat általlátván megalkotta magának a tervet egy gyökeresen új célirányos elrendezési rendszerhez, melynek életbe léptetésére azonban mint alárendelt hivatalnoknak még akkor munkatere hiányzott. Néhány év alatt a levéltár mellett kitüntetett szorgalmas munkásságát, bebizonyított hivatottságát és tiszta jellemét tekintetbe véve, a főkormánysszék őt 1837-ben február 3-kán levéltári lajstromozóvá nevezte ki.

E hivatallal szélesebb tér nyílt munkásságának, különösen midőn nem sokára abban a megtisztelő kitüntetésben részesült, hogy az 1837-ki szebeni országgyűlésre a főkormánysszék őt, a még csak másodrendű hivatalnokot, küldte ki a levéltár egy részével, mint a melyre az országgyűlésnek s a kinevezendő rendszeres bizottságoknak szüksége lesz. Kötelességének itt nem csak teljesen eleget tett, hanem azon felül kutatásai közben tudomására jutván, hogy a kir. főkormánysszéknek 1790-ben, az alkotmány visszaállításakor, Kolozsvárra költözése alkalmával nevezetes irományok maradtak hátra Szebenben, miután ezeket egy pinczében nedvesség és penész által félig rongált s veszendő állapotban megtalálta, kényelmével, pihe-néssel s egészségével nem gondolva, a szenvedély hevével fogott a munkához, s mind azt a mi még megmenthető volt megmentette, rendezte, jegyzékbe vette és Kolozsvárra átszállította. A főkormánysszéki levéltárnak

külön zár alatt őrzött legbecsesebb oklevelei közt maig is láthatni a gondos Mike által már csak igen rongált állapotban megmenthetett néhány nevezetes irományt, e jellemző, saját kezű rájegyzésével: „a szobeni rossz levéltárkezelés sajnos bizonyítványa.“

E fáradságos munkát, — mely közben a nedves hideg pinczében erős fejfájást és fülzúgást kapott, s hallását is annyira elvesztette, hogy haláláig kénytelen volt hallcsövét használni, — s az ezzel a közügynek tett fontos szolgálatot a főkormányzók 1838. márczius 20-kán kelt iratában elismerő köszönet szavazásával, az udvar pedig 1000 ezüst forinttal jutalmazta meg.

Érdemeinek ily kitüntető elismerései után Mike Sándor a néhány év múlva megürült levéltári aligazgatóságért teljes bizodalommal s jogos önérettel nyújthatta be a főkormányzókhoz 1843-ban márczius 13-kán kelt folyamodványát. Szakértőleg kifejtvén ebben az e hivatalra megkívántató képességi és készütségi keléleket, avatottan előadván a főkormányzók levéltár régibb kezelésének hiányait és orvoslásuk módjait s eszközeit, hivatkozott eddig teljesített szolgálataira, kimutatta azon ellenvetés tarthatatlanságát, mely az Erdélyben a hivatalok viselésében ekkor gyakorlatban volt ugynevezett vallási egyensúlyra való tekintetből előléptetésére nézve netalán akadályul szolgálhatna; megemlítette hogy üres idejét készülésre s a levéltár hiányainak pótolgatására fordította, hogy több mint ezer ív jegyzete áll készen, s 1837 óta a legfonto-

sabb ügyek fölvilágosítására ő adja a szükséges előterjesztéseket. Mind ezeknél fogva, úgy mond, megbocsátható hiúságnak tekinti, ha magát a levéltárra nézve **szükségesnek** tartja.

Kérelmére két hét mulva, kétségtelenül az általa említett okon, tagadó választ kapott ugyan; de már két hónap mulva kezében volt a kineveztetéséről szóló, 1843. május 24-kén kelt oklevél. Ő a levéltárra nézve nem csak, mint maga írta, szükséges, hanem **igazán** mellőzhetetlen volt.

Most állott Mike Sándor annyi évi hű szolgálat után, 48 éves korában, azon a helyen, mely már oly régen megillette volna; csak most nyílt előtte tér kedvencz eszméjének, a roppant terjedelmű levéltár czélszerű új berendezésének, kivitelére, mely fárasztó munka közepett magát teljesen elemében találta. Ekkor mutatta ő meg, mire képes, mily bámulatos munkát bír s mily szakértőleg bírja végezni. Nekem azonban tartózkodnom kell a hasonlíthatatlan munkásság részleteinek netalán untató elősorolásától, nehogy tisztelt hallgatóim figyelme el találjon fáradni az általa végzett munkák végig hallgatásában, melyekben ő éveken át napszámoskodva soha nem unatkozott, melyek az ő vas türelmét és szorgalmát ki nem bírták fárasztani. Élő bizonyága ennek az egész levéltár, melynek minden terme, minden szekrénye és fiókja az ő rendező kezeiről tanuskodik; maradandó emléke a 25 ívrét kötetre menő úgy nevezett Mike-index, melyben nem csak az ezen levéltárban, hanem tudományos

folyóiratainkban s egyes értekezésekben elszórva talál-
tató adatok is hangyaszorgalommal egybe vannak
gyűjtve s illető helyeikre igtatva. Ezen tárgymutató s
száz meg száz ivekre menő, czélszerűen rendezett
különféle magán jegyzetei segélyével képes volt ő az
erdélyi történelem, közigazgatás és törvénykezés bár-
mely nehéz kérdésére rögtön útba igazító, olykor tel-
jesen kimerítő választ adni. Ezért nevezték s méltán
nevezték kortársai „élő archivum“-nak. S valóban az
ő munkás élete nélkül az erdélyi főkormányzséki le-
véltár gazdag tartalma hosszas ideig holt kincs ma-
radt volna.

Mint levéltári aligazgatót találták őt s ez állo-
másán hagyták az Erdélyt oly iszonyúan földült 1848.
és 1849-ki évek viharai. Érezte, tudta Mike Sándor,
hogy itt helyén van, sőt csak itt van igazán helyén,
bármily nehéz körülmények közt is. Azért helyt állott
és soha sem tágitott. A nemzeti gyász bekövetkezett
sötét napjaiban, midőn az értetlen vandalismus s a
gonosz értelmesség kezét fogva, megcsonkítással, pusztítással, megsemmisítéssel fenyegették a levéltár kipó-
tolhatatlan kincseit, Mike Sándor Erdély rettegett és
rettegett katonai kormányzójának Urbánnak 1849-ben
december 18-kán kelt rendelete értelmében nyilatko-
zatra hivatván föl: akar-é hivatalában szolgálni?, bár
honfi szíve vérzett és vére a történelem miatt fölforrt,
nem késett határozott igennel válaszolni. S beadott
folyamodásában fölemlítvén, hogy „a mindennapi ta-
pasztalás mutatja, hogy nem csak magánosoknak, ha-

nem a közigazgatásnak is még sokáig szüksége leendő levéltárra,“ ennél fogva kérte: „méltóztassék kevés hátra lévő napjaimban eddigi szolgálatomban meghagyni, melytől 18 esztendő alatt soha, sem a béke napjaiban, sem a forradalom zivatarai közt, a levéltár nagy hasznára s épségben maradására el nem állottam.“

Idő közben, míg ügye eldöntendő volt, egymást érték minden kigondolható érvekkel támogatott előterjesztései, melyekkel a döntő befolyással bíró katonai kormányköröket annyira birta, hogy az egy ideig lepecsételve katonai őrizet alatt tartott országos levéltárt ezen ostromállapot alól fölmentették. Hivatalát azonban a Bach-rendszer alatt mint törvényes, alkotmányos magyar érzelmeiről ismert egyén nem nyerte vissza, hanem fél fizetéssel nyugalomra bocsátatott. Mint-hogy azonban őt a levéltár körül magok az akkori kormány emberei is multhatatlanul szükségesnek látták, teendői folytatásával ismét megbízták, s ezért jutalmul fizetése másik felét is megadták.

A Bach-rendszer bukásával rövid időre visszaállott alkotmányos korszakban, 1861-ben április 11-kén, Mike is visszanyerte aligazgatói állomását, 1863-ban pedig köz szolgálatára 43-dik, életének 69-dik évében levéltári igazgatóvá neveztetett ki; de már a következő 1864-dik évben egész fizetéssel nyugalmaztatott. A nyugalom méltán megérdemelt napjait azonban még ekkor sem élvezhette; ezután is majd nem másfél évig folytonos hivatalos munkában lehetett találni a még testben és lélekben eleven öreget, míg hivatali

utódjának a levéltárt saját kezével írt pontos átadási jegyzőkönyv mellett átadhatta; mi közben a legfontosabb hivatalos végzendők terhe is folyvást rá súlyosodott.

A valódi nyugalom napjai, melyeket saját lakán könyvei és kéziratai halmaza közt régi szenvedélyének ifjai hévvel élve sietett használni, fájdalom rövidiek voltak; 1867-ben május 27-kén a nyugalmazott levéltárnok, kinek már ekkorra utódjává veje, a történetirodalmunk terén ismert nevű Jakab Elek lett, mintegy tiz napig tartó s eleinte sem maga, sem mások által veszélyesnek nem tartott betegség után életének 73-dik évében örök nyugalomra szenderült.

Ez volt Mike Sándor mintegy 44 évre terjedt hivatalos pályája, melynek első felével a mai kor ifjai között az ő sarúszíját megoldani nem méltó képességek sem volnának megelégedve; második felének legszebb napjait pedig annyi lélekölő, testrongáló munka, annyi önfeláldozás árán, tőle még ellensége sem irigyelhette volna.

Nagyon tévedne azonban s teljességgel nem fogta volna föl Mike Sándor jellemét, ki őt sorsával, hivatalos állásával elégedetlennek tudná képzelni. Eleget zsémbelt, és a régi jobb kort a nem rég letűnt keserves korszakkal, amannak jellemben, tehetségben, tudományban tiszteletre méltó kormányférfiait emennek fölszínre vergődött s hatalomra kapott embereivel összehasonlítva nem is ok nélkül zúgolódott a jó öreg, mintha nem csak a világ folyásával, nem csak az

újabb korszak hatalombitorló jogtapodóival, hanem saját helyzetével sem tudna többé kibékülni : de azért helyezte volna őt nem az önkényes uralom, hanem a legszabadabb alkotmányos kormány, bár sokkal tekintélyesebb, sokkal jövedelmezőbb, sokkal kényelmesebb hivatalos állásba, bizonyosan nem érezte volna magát boldogabbnak, bizonyosan visszavágyakozott volna kedves levéltárába, melynek testes foliansai, avult irományai, mind, de mind oly régi jó ismerősei voltak.

Igen, mert ő hivatalát lelkéből szerette, szerette azért, mert igazán arra volt születve. Ő nem a hivatalt tekintette magáért, hanem magát a hivatalért létezőnek. S éppen ezért nem elégedett meg azzal, hogy kötelességét szabályszerűleg, pontosan, híven teljesítse, hanem tett, szíves örömet tett azon fölül sokat, igen sokat, minden lehető, a mivel a gondjaira bizott levéltár ügyének s ez által egyeseknek úgy, mint a köznek hasznos szolgálatot tehetett. Mert jól tudta azt, hogy az avatatlan szemek előtt talán hiába való idővesztegetésnek tetsző száz meg százféle aprólékos foglalkozásával, rakosgatásával, gyűjtögetésével, jegyezgetésével, — melyeknek egy pár hétig vagy hónapig folytatva úgy szólván látszatjok sem volna, de éveken évtizedeken át bámulatos eredményök mutatkozik, — a jövő kornak dolgozik, a hazai történetirodalom ügyét szolgálja, melynek haláláig leghívebb napszámosa volt.

Mike Sándorban ugyanis, mint minden igazi levéltárnokban, a levéltárnok egyesülve volt a történet-

tudóssal : a mint hivatalában emelkedett, azon arányban növekedtek különféle jegyzeteinek rendezett csomagai s eredetiekben és másolatokban gazdag kézirat- és oklevélgyűjteménye; azon arányban vált mind tekintélyesebbé a hazai történelemre és segédtudományaira valódi műismerettel gyűjtött jeles könyvtára, melynek gyarapítására, kiegészítésére széles egybeköttetései előnyeit fölhasználva, utánjárást, levelezést, fáradságot és költséget nem kimélt, s melyekről, mint hanyatló kora egyik legfőbb gyönyörűségéről, az általa különösen kedvelt Horatius szavaival igazán méltán mondhatta el : *O et praesidium et dulce decus meum !*

Nála ezek a gyűjtemények nem voltak heverő kincsek, holt tőkék; ő azoknak úgy szólván minden lapjával régi ismerős volt, ő gazdag adataikat, hogy időt nyerjen, éjfél előtti rövid álma után egy két órát ismét lámpája mellett virasztva, folyvást olvasgatta és céljai szerint kijegyezgette, s így nem csuda, hogy szüntelen gyakorolt óriási emlékező tehetségénél fogva úgy szólván fejében tartotta. Valóban Mike sokat, végtelenül sokat tudott; tudománya lelkének egy hosszú élet izzadásával öntözött és a szenvedély melegével érlelt nemes gyümölcse volt.

S ez a tudomány nem volt véka alá rejtett gyer-
tya; világított ő azzal mindenkinek, ki utasításért, ta-
nácsért, adatokért hozzá folyamodott. A legszivesebb
készséggel utasította s látta el kellő könyvekkel a
tudományos pályához lelki vonzalmat érző s tehetsé-
get mutató ifjút; százaknak meg százaknak szolgált

fővilágosításokkal, szükséges okiratokkal magán ügyeikben; a kormány hivatalnokai számára a közigazgatási és törvénykezési bonyolultabb kérdésekben gyakran adott a legrövidebb idő alatt alaposan kidolgozott terjedelmes munkálatokat; a hazai történetirodalom munkás férfiai pedig, — kik iránt ő, ha talán nála sokkal ifjabbak voltak is, nem csak őszinte tisztelettel, hanem igazi pietással viseltetett, — ha őt személyesen nem ismerve a távolból csak egy pár bizodalmas sorral keresték is meg, soha tőle üres kézzel nem távoztak.

Ez utolsó pontot illetőleg szives közlékenysége határt nem ismert. Hogy ennek mértékéről kellő fogalmat adhassak, nem fejezhetem ki magamat helyesebben, mint ha azt mondom, hogy ebben Mike Sándor önmagát multa felül. Hivatkozhatom erre nézve hazánk tekintélyes tudósainak az ő gyűjteményében tömegesen található leveleire, melyek a köszönet és hála kifejezésére alig találnak kellő szavakat, s hivatkozhatom minden álszerénykedés nélkül saját tapasztalásomra. Kitörölhetetlenül él ugyanis lelkemben azon óra kedves emlékezete, melyben ezelőtt tizenkét évvel, az akkor a székely krónika ügyében gróf Kemény Józseffel folytatott tudományos vitám első cikkének megjelenése után, engem, a nevemről is alig ismert kezdő író, barátságos buzdító levelével a távolban fölkeresett, s egyszersmind egy erdélyi tudományos folyóiratnak célomra használható egy pár kötetével,

kisded könyvtáram maig legkedvesebb darabjaival, megajándékozott.

Visszaélnék tisztelt hallgatóim türelmével, ha a mit különben is csak töredékesen tehetnék, elő akar-nám sorolni mind azon hasznos szolgálatokat, melyeket ő ez úton a magyar tudományos irodalomnak a legönzéstelenebb szívességgel, úgy szólván, titokban tett. Csak egy igen jellemző eset megemlítésére szorítkozom. Midőn ezelőtt egy pár évvel az erdélyi történelem mezején annyi nevezetes munkájáról ismert Szilágyi Sándor néhány hétig itt buvárkodott, egyik legelső teendőjének tartotta, gyermekkora óta folytonos tisztelete tárgyát s törekvéseiben mindig hathatós támogatóját, a könyvei közzé munkás nyugalomba vonult öreg Mikét meglátogatni. Ez alkalommal órákig forgatván az ő gazdag eredeti oklevélgyűjteményében, mely Erdély történelmének bizonyos rövid korszakaira még a gróf Kemény József e tekintetben páratlan gyűjteményénél is becsesebb, mintegy meglepetve a talált kincs nagyságán, mely nevezett munkájához a legérdekesebb adatokkal kínálkozott, jöllehet Mike szívességét senki nála jobban nem ismerte, még is csak némi kétkedő habozással merte kérni, hogy a legnevezetesebb eredeti államokiratokat lemásolás végett néhány hónapra magával vihesse. S Mike Sándor nem csak ezeket, hanem összes gyűjteményének a kitűzött célra használható minden darabját neki használatra rögtön följánlotta, s midőn a napokig válogatott levelekről Szilágyi Sándor téritvényt akart írni, azt hatá-

rozottan el nem fogadta. Ismerte ő a tudomány igaz munkását; jól tudta, hogy a hazának szánt s rég följánlott gyűjteménye bármi csekély megcsonkítását minden becsületes magyar író lélekben járó bűnnek fogná tartani. Engem pedig, ki e jelenetnek tanúja voltam, Mike Sándornak nem annyira ez az eljárása lepott meg, mint inkább az a minden szavában, minden mozdulatában kitörő csaknem gyermeteg öröme, hogy gyűjteménye e darabjaival a hazai történetirodalomnak oly nevezetes szolgálatot tehet. Valóban nem tudtam meghatározni, melyik örült jobban, Szilágyi Sándor-é, ki e kincseket használhatta, vagy Mike Sándor, ki azokkal neki s általa irodalmunknak szolgálhatott.

Ily lekötelező szivességgel nyerte ő meg a tudomány és irodalom férfainak, öregének, ifjának, közelben és távolban, őszinte tiszteletét, sőt többet mondok, igazi szeretetét. Ennek gyöngéd szivélyes kifejezése az irányában mind ezek, s közöttök az általa csaknem bálványozott gróf Kemény József, sőt bizodalmas jó emberei s ismerősei által is használt *Mike bácsi, édes Mike bácsi* elnevezés, mely az ő hiúságtól ment, őszinte, egyenes lelkének a világ minden más czíménél jobban esett. Czímekre magát illetőleg semmit, s másokban is, ha a külső czímnnek és rangnak a belső valóság nem felelt meg kellően, igen keveset adott.

Mint minden szenvedélyes történetbuvár és gyűjtő, Mike Sándor sem volt s nem lehetett soha azzal ki-

elégítve a mit már ismert, a mit birt, a mit tudott. Minél több ismeretet, minél több adatot gyűjtött, annál inkább belátta, hogy a tudomány mezeje végtelen, s hogy egy emberi élet igen is rövid arra, hogy e végtelen mezőn egyszerre több munkássági tért fogjon föl s művelésében egyaránt kitűnő eredményt mutathasson; mi a legkedvezőbb körülmények között is csak ritka kiváló szellemi tehetségeknek sikerülhet. Ezért ő a történelmi adatoknak csak gyűjtésére és rendezésére, s tudományának jegyzeteibe mintegy tárházba rakására szorítkozott, hol azok vele együtt el ne enyészsenek, hanem a jövő számára fönmaradjanak. E tárház kincseinek fölhasználására ideje sem maradt, de hivatást sem érzett magában. Ő, bár gyakran fölshóllítatva, a történetirói pályára soha föl nem lépett. Sokan készek lettek volna, sokan készek volnának felényi tudással az olvasó közönség előtt az irói bábérért versenyezni; sokan vágyának és tudnának annak csak tized részével is csillogni, a mit ő tudott: de ő hivatását félre nem ismerve jobb szeretett a levéltár csendes magányában lappangani, mint az irodalom nyilvános mezején magát felküzdeni. Az irói ambitio neki egy nyugtalan órát sem okozott. Tudva azt, hogy sokat tudni és jól írni két külön dolog, hogy sok tudás mellett lehet és van elég közészerü sőt selejtes iró, ő csak egy téren, kedvencz terén maradt; jelentéktelen iró lenni nem kívánkozott.

Éppen ezért ha tudományos vállalataink, folyóirataink szerkesztői egy vagy más történelmi, életrajzi,

nemzedék- vagy czimertani kérdés megvitatására kérétek föl, adatait ismert irói tehetség kezébe adta, a földolgozást gyakorlott tollra bízta. Ő tudományos munkásságával nem tündökleni, nem magának hírtnevet szerezni, hanem mindenkinek használni kívánt. És elmondhatjuk, hogy irodalmunknak gyűjteményével s jegyzeteivel többet használt s jövőre is többet használ, mint ha neve néhány kötet czimlapján vagy néhány tudományos értekezés alatt szerepelne.

Midőn Mike Sándort mint hivatalnokot s műnt tudóst jellemezni törekedtem, úgy sejtem, hogy neki mint embernek is nem egy kitűnő jellemvonását érintettem. Róla mint magán emberről, mint kedves sajtóságaiban eredeti egyéniségről, mondhatnók egyetlen példányról, élethű képet adni csak mesteri ecsetnek volna könnyű feladat. Annyival nehezebb pedig nekem, ki sem e tulajdonnal, sem hosszas ismeretségével nem dicsekedhetem, minél elevebben él a csak imént elhunyt férfit felejthetetlen képe mind azok emlékezetében, kik őt nem csak mint én hajlott korában, hivatalos és magán szobája csendes foglalkozásai közt, hanem ez előtt majdnem fél századdal mint pezsgő vérű ifjút az élet zajában, s mint viruló férfit nem csak a hivatalos munka, hanem a társas élet, a vidám baráti társaság, a boldog család boldogító körében is jól ismerték.

Az én édes Mike bácsim, kit én csak a közlebbi nyolcz év alatt ismerhettem, már nem az egykori ifjú heves vérű, testi és lelki erőben viruló,

vidor életkedvű, szikrázó elmésségű Mike Sándor volt. Jól termett s edzett teste erejét ugyan a hanyatló kor sem törte meg; sőt a 70—72 éves öreget, bárki is, ha őszbe vegyült de tömött haját, eleven szemeit, élénk beszédét, egyenes tartását, sebes járását tekintette, hajlandó lehetett 10—12 évvel ifjabbnak tartani; lelke még ekkor sem volt borult vagy lankadt, keble még ekkor sem volt a rokon lelkek előtt zárkozott, nézetei az életről, a világról még ekkor sem sötétedtek el, sőt eleven elméjének szikrái sem hamvadtak ki: de mind e mellett évről-évre lehetett észlelni, hogy életének napja, melyhez azonban még tíz évet is bátran mert volna az ember neki ígérni, hanyatlóban van. S vajon ha a napot csak hanyatlása bágyadó fényében látta volna, melyik költő merné sikerültnek reményleni a képet, melyben az emelkedő nap ragyogó tűzét vagy a verőfényes delet akarná festeni?

Mike Sándor magán életében is, aligha csalódom, ha az egész életén végig húzódó munkásságot, szíves kedélyességet és önzéstelen szerénységet emelem ki fő jellemvonások gyanánt.

Munkásság volt az ő lelkének éltető eleme, annyira, hogy őt foglalkozás nélkül találni csaknem a lehetetlenségek sorába tartozott. Rá nézve a pihenés a munka változásában állott; a tétlen heverés büntetés lett volna. Ha hivatalos napi munkájából haza tért, rögtön keresett és talált magának üdítő szórakozást bokrokkal, virágokkal maga által kertté alkotott udvarában egy vagy más teendővel, vagy könyvtárában

olvasással, irással foglalkozva. Ha nyáron a levéltár fojtott levegőjéből a szabad természet kebelébe kíváncszott, válogatott fajokkal s nemes oltványokkal sajátkezüleg megrakott szőlőjében és gyümölcsösében mindig akadt valami hasznos tenni valója. Otthon könyvtárában a könnyebb s csekélyebb könyvkötői munkákat maga végezte, szekrényeit s polczait a szükséghez képest maga javíttatta, ha ruhájáról gomb vagy sinór leszakadt, maga fölvarrta; neki a háztartásban úgy szólván minden nap szükséges mesterségekhez való szerszámai megvoltak, mind rendben, mind a maga helyén, s ezekhez értett annyit, hogy sok kontárt megszügyeníthetett. Mint jó gazda az idő becsét nagyon értette, s hogy az idővel gazdálkodhassék, álmát is lehető rövidre szabta; estve korán feküdt, de éjfél után, ekkorra már megpihelve, egy vagy két órát ismét olvasásra takarított meg, s ezután egyet szenderedve napkeltekor újra munkájához látott. Szobáját, legalább élete utolsó korszakában, télen-nyáron nyitott ablakok mellett maga takarította: ott, hol minden a maga helyén állt, hol minden darabocska papírnak meg volt a maga becse, értetlen kezek neki csak rendetlenséget, kárt és bosszúságot okozhattak volna; reggelijét maga készítette; mint általában mindenben úgy ebben is szeretett még saját háznépétől is független lenni; ruháit maga tisztogatta; a miben lehetett, kerülni igyekezett, hogy másra, bár saját cselédjére szoruljon. Udvarában, kertjében, szobájában rend és tisztaság csínnal és izléssel párosult, s öröme telt benne, ha

elgondolta, hogy mind ennek nagy részét saját keze munkájának köszönhette.

Családja körében kedélyesen boldog éveket élt: de ez évek nem voltak arányban az ő hosszú életpályájával. Első nejével Köpeczi Nagy Juliánával 1832-ben kelt egybe, ki őt 1837-ben egyetlen leányával Rózával ajándékozta meg. Szeretett nejének 1842-ben korán bekövetkezett halála sokáig vérző sebet ejtett szivén; csak 1847-ben nőtült újra, egybe kelvén a szellemdús Szacsvay Sárával, kit 1855-ben szintén elvesztett. Öröme és vigasztalása ezentúl egyetlen leánya maradt, ki mind leány korában, mind férjhezmenetele után mint Jakab Elekné folyvást mellette maradva élete végső éveit minél kellemesebbekké igyekezett tenni. A leányára pazarolt atyai szeretetben utóbb az unokák is dúsan részesültek; ezek körében, kiket egy-egy szép könyvecskével, képpel vagy játékszerrel, de még inkább jó szívével s kedélyes beszélgetéseivel egészen magához tudott vonzani, érezte magát a mind nehezebb-nehezebb hallása miatt a társaságoktól félrevonult öreg legotthonosabbnak, legboldogabbnak.

Hivatalával s magán dolgaival elfoglalva, házi körében és bizodalmas barátjai társaságában elég örömet és szórakozást találva, a köz ügyekbe nem avatkozott, sehol szerepet vinni nem igyekezett, sőt minden föltünéstől, minden legcsekélyebb kitüntetéstől lehetőleg félre húzódott. Még csak a szíves szolgálataiért megérdemelt nyilvános köszönetet sem szerette; ő

azokat bárki részére nem jutalomért, nem köszönetért tette. A dicsőség kívánása vagy keresése az ő nézete szerint nagy férfiakban is emberi gyarlóság volt; szerinte a szépet, jót, igazat ezekért magokért kellett szeretni, tenni és követni. Néhányszor csaknem megneheztelt rám, ha muzeumi könyvtárunknak adott egy-egy becses könyvből vagy kéziratból álló adományát a hivatalos kimutatásban hirlapilag közzé téve látta; ilyenkor csak azzal a mentséggel birtam megengesztelni, hogy nekem az adományok közzététele hivatalos kötelességem. Ez ellen nem lehetett szava; de ezt tudva, később, ha valami ajándékkal kedveskedett, azt rendesen e szavakkal hozta hozzám: „tegye be ezt édes barátom a maga helyére, oda a gróf Kemény József gyűjteménye közé; nem kérdés, ki adta; csak hogy meg van a muzeumban.“

Szerénységének jellemző bizonyossága, hogy magát számos tisztelői s barátjai, még az általa mélyen tisztelt gróf Mikó Imre sürgető unszolásaira sem engedte soha lefényképeztetni. Olajban festett egyetlen egy képe maradt még első házassága idejéből, melyet könyvtárában még övéi elől is gondosan elrejtett. Ennek hol létét halála előtt egy pár nappal sugta meg szeretett kis leány-unokájának, szívére kötvén, hogy azt halála után csak három hónap múlva mutassa meg szüléinek. „Még akkor, veté hozzá, én is derék legény voltam, a világot rózsaszinben láttam; én is szerettem a világot, engem is szerettek.“ E kép után, mely őt 1842-ben, 47 éves erőteljes férfi korá-

ban hiven ábrázolja, készült a „Vasárnapi Ujság“-ban közelebb közlött arczképe, s az itt e teremben fölállított jeles másolat, Jakab Elek és neje ajándékából muzeumunk tulajdona.

Mily keveset tartott magáról, érdemeiről, mennyire nem kívánta, hogy nevét hirdessék, egy eset elbeszélésével bizonyíthatom. Midőn Török János, mint az Egyetemes Magyar Encyclopædia szerkesztője, Jakab Eleket, kit maga helyett éppen Mike ajánlott e vállalathoz dolgozó társnak, fölszólította, hogy írja meg a gróf Lázár Miklós, Gyergyai Ferencz és Mike Sándor életrajzát, ez a kívánt életrajzokhoz kellő adatokért ipjához Mikéhez fordult. Az öreg kevés szóval késznek ajánkozott rá, s néhány nap mulva csakugyan át is adta neki a kívánt adatokat három külön ivre jegyezve. A gróf Lázárt és Gyergyait illetők pontosak és kimeritők voltak: de a harmadik iv papíron csak e két sor állott:

„Egy Cæsart illetnek a faragott kövek,
Neked legyen elég egy fekete czövek!“

E sorokban azonban, valamint nála természetes és éppen nem negélylett némi különczködési hajlamaiban, koránt sem életunottság, világ- vagy embergyűlölet, hanem még öregségében is csergedező vidám humora nyilatkozik. Neki az életről, a bölcsészet nagy kérdéseiről éppen nem voltak sötét nézetei; a beteges kedélyek világfájdalmát, meghasonlottságát nem ismerte, sőt szeretett olykor-olykor jó ízűt nevetni a világ gyarlóságain. Ő valódi életbölcseségi nyugodtsággal

nézett vissza multjára s tekintett a jövő elébe; mit csak az tehet, ki, mint ő, egy hosszú életet igazán jól használt.

Halálát nem volt oka óhajtani, de midőn közelgett, nem tudott tőle félni. Rövid betegség után, melyet keresztyén türelemmel s bölcsészi nyugalommal viselt, életerejének hirtelen kimerültével csendesen szenderült el az igazak örök álmára.

S most végbúcsút mondanék az ő elköltözött szellemének, ha még kötelességemnek nem érzénem iránta mint muzeum-egyesületünk egyik legbuzgóbb s legérdemesebb tagja iránt mind magam, mind intézetünk nevében a kegyeletes hála adóját néhány rövid szóban leróni.

Mike Sándor buzgó és tevékeny részt vett az erdélyi muzeum-egyesület kezdeményezésében és megalapításában. Midőn az 1855-ben elhalt gróf Kemény Józsefnek a hazai történelemre nézve megbecsülhetetlen értékű könyv-, kézirat- és oklevél-gyűjteményét, mely az alapítandó erdélyi muzeumnak volt hagyományozva, a nemzet számára meg kellett menteni, nehogy e kincsek idegen kezekre kerüljenek, szét szóródjanak s talán a hazából is kivándoroljanak, Mike Sándor egyike volt a lelkes hazafiaknak, kik 1856-ban nagyméltóságú elnökünk gróf Mikó Imre vezetése alatt ezen intézet fölállításának tervén tanácskoztak, s a terv kivitelét szívvel lélekkel, szóval és tettel előmoz-

dítani buzgólkodtak. Miután a veszélylyel fenyegetett gyűjtemények elhelyezésére gróf Mikó Imre díszes kerti lakát az alapítandó intézetnek ajándékozta, Mike Sándor azzal az ajánlattal lépett föl, hogy mind addig, míg az intézet életbe nem léphet, az említett gyűjteményeket ingyen őrzi, rendezi, lajstromozza, sőt az azokat használni kívánók szolgálatára is mindig készen fog állani. S szavát mintegy négy éven át nem csak beváltotta, hanem még annál is többet tett; mert ez intézet föllállítása s megnyilta után is, helyettem, ki tanári hivatalom s családi körülményeim miatt csak 1860-ban május elején foglalhattam el állomásomat, a könyvtárnoki teendőket négy hónapig a legszivesebben folytatta; miért, minthogy életében meg nem engedte, csak most fejezhetem ki nyilvános köszönetemet.

Mily szívből lélekből iparkodott ő e tudományos közintézet föllállítását, virágzását előmozdítani, arról mind azok, kik az ő élete föladataiúl kitűzött törekvéseit ismerték, még akkor sem kételkedhetnének, ha a legnagyobb ékesen szólásnál is ékesebben nem hirdetné muzeumunk ügye iránti buzgóságát Kolozsvártt 1857-ben január 17-kén, intézetünk tetteleg megnyilta előtt majdnem három évvel kelt, az ő saját igénytelenségét' visszatükröző s hozzá teljesen méltó alapító levele, vagy, mint ő maga nevezte, ajánlata. Ebben minden szóvirág, minden legkissebb bevezetés nélkül részletes lajstromban elősorolván egész életén át szenvedélylyel gyűjtött és rendezgetett kéziratai gyűjteményének egy erdélyi muzeumban helyet foglalni általa

méltónak tartott mintegy 160 kötetre menő tárházát, életének legfőbb kincsét és gyönyörűségét, s 150 kötetnyi érdekesebb erdélyi hirlapjait és folyóiratait, im ez egyszerű néhány sorban fejezi ki az intézet s annak halhatatlan emlékű legelső alapítója iránti érzelmeit: „Az elősoroltakon kívül mind annak, valami a gróf Kemény József gyűjteményéből hiányzik, (milyen ha jól emlékszem az 1740-beli diaetai protocollum is) és az enyémben megtalálható lészen, valamint azt a nagy ember életében is tettem, az ő gyűjteményének kiegészítésére örömmel, készséggel átengedem, följánlom.“ Mennyire jellemző e szavakban magát s adománya becsét mintegy önkényt árnyékba helyezni s imadásig tisztelt példányképeének neve alá rejteni kívánó szerénysége!

Az erdélyi muzeum-egyesület iránta méltányos gyöngédséggel viseltetve alapítványi ajánlata teljesítését tőle életében nem kívánta. Nem akarhatta őt megfosztani öreg napjainak legfőbb örömétől, vigasztalásától; e kincseket biztosabb, hívebb őrző, sőt gyarapító kezekre ugy sem bízhatta volna.

Ez a gyűjtemény lesz az ő nevének fényes márvány-sírkőnél, ércz-szobornál állandóbb, s hozzá legillőbb helyen emelt emléke: mert e gyűjteménynek nézetem szerint kézirat-tárunkban az ő nevét kell viselni és örökíteni. S én meg vagyok győződve, hogy míg az erdélyi muzeum állani fog, — s melyikünk ne óhajtaná, hogy az minden márvány- és ércz-szobornál tartósabban álljon, — s míg a hazai történelem mivelői

e köz használatra szerzett és szentelt gyűjteményben haszonnal fognak buvárkodni, — pedig mily messze még az idő, mikor irodalmunkban a Mike-gyűjtemény használata fölöslegessé válhatik, — az ő neve a magyar történettudomány mívelőinek emlékezetében sokáig, nagyon sokáig fog élni.

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

This book should be returned to
the Library on or before the last date
stamped below.

A fine is incurred by retaining it
beyond the specified time.

Please return promptly.

